Ж37
Ч5ОЧ2

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ПІВДЕННИЙ АРХІВ

(ІСТОРИЧНІ НАУКИ)

Випуск XIV

Херсон – 2004

2

Затверджено до друку вченою радою Херсонського державного університету, протокол №6 від 01.03.2004 р.

Рішення президії ВАК про атестацію від 8 вересня 1999 р. (бюллетень №5, 1999)

Рішення Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України про перереєстрацію 10.09.2003 р. (свідоцтво 10а-1541)

Редакційна колегія:

Дарієнко В.М. – д.і.н., професор (головний редактор);
Сінкевич Є.Г. – к.і.н., доцент (випусковий редактор);
Сінкевич І.Ю. – ст. викладач (відповідальний секретар);
Добролюбський А.О – д.і.н., професор;
Колесник І.І. – д.і.н., професор;
Сусоров В.Д. – д.і.н., професор;
Тригіб П.М. – д.і.н., професор.

Мова видання: українська, російська.

Адреса: Україна, 73000, м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 27, Херсонський державний університет, історичний факультет.
E-mail: Sinkevich@ksu.kherson.ua
Тел. (0552) 32-67-60

Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. 14. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. – 200 с.

Автори статей ©

ОСНОВНИЙ ФОНД
БІБЛІОТЕКИ
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

ХДУ, 2004

№ 4144437

Зміст

СТАТТІ

С.М. Вегерчук
ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ФОН УКРАЇНСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ КАРПАТО-ПРИЧОРНОМОРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У XII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ. 8

А.В. Черемисин
ИЗУЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ЮЖНО-УКРАИНСКИХ ГОРОДОВ КОНЦА XVIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВВ. (МЕТОДОЛОГИЯ ВОПРОСА) 14

Ю.Ю. Куценко
ОБРАЗ М.ДРАГОМАНОВА В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ: ДОСВІД ВИВЧЕННЯ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ 20

Я. Мокляк
КИРИЛИЦЯ ЧИ АБЕТКА ЛАТИНСЬКА? НАМАГАННЯ ЗАХІДНОГО СПРЯМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ГАЛИЧИНІ В 50-Х РОКАХ XIX СТ. 32

Т.В. Коломієць
ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ В ХАРКОВІ НА МЕЖІ XIX – XX СТОЛІТЬ 40

І.М. Скирда
ВИСТАВКА XII АРХЕОЛОГІЧНОГО З'ЇЗДУ У ХАРКОВІ: ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ 46

Н.М. Кузовова
ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМСТВА ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У РОЗВИТКУ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ 56

Н.В. Коник, О.О. Коник
НАВІЩО ІНОЗЕМНА АГРАРНОМУ? ДУМСЬКІ ДЕБАТИ І МІСЦЕВІ РЕАЛІЇ В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ ОСВІТІ РОСІЇ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. 61

С.В. Пронь
ПОВОЄННІ ПРОБЛЕМИ КИТАЮ, СРСР, ЯПОНІЇ В АМЕРИКАНСЬКО-АНГЛІЙСЬКОМУ ПРОЕКТІ МИРНОГО ДОГОВОРУ 1951 РОКУ 71

К.К. Недзельський
ОСОБЛИВОСТІ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ КАТЕГОРІЇ "СВОБОДА" В ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ 77

ПОВІДОМЛЕННЯ

Т.В. Якубова
ФОРТЕЦЯ ОЧАКІВ ТА ОБОРОННА ПОЛІТИКА Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. 1654-1657 РОКИ. (За даними історичних джерел Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського та архівних матеріалів) 86

Г. Бєлоусова
ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАПРОВАДЖЕННЯ В ЖИТТЯ "ТИМЧАСОВОГО ПОЛОЖЕННЯ..." 90

О.О. Федорчук
РЕЛІГІЙНЕ ВИХОВАННЯ В ЦЕРКОВНИХ ШКОЛАХ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ІІ ПОЛ. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ). 93

О. Кульчицька
З ІСТОРІЇ ІСНУВАННЯ АНАРХІСТІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ 98

М.В. Мозговський
ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНИ І ТОТАЛІТАРНИЙ РЕЖИМ У ПОВОЄННІ РОКИ (1945–1953 рр). 102

ОГЛЯДИ

Н.И. Новиков
ИСТОРИЯ ФИЛОСОФИИ НОВОГО ВРЕМЕНИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЛЮДВИГА ФЕЙЕРБАХА (к 200-летнему юбилею со дня рождения годы жизни: 28.07.1804 – 13.09.1872) 108

Н.А. Міська
І.ДЖИДЖОРА: ГЕТЬМАНЩИНА У ТВОРЧОСТІ ІСТОРИКА 113

І.Ю. Сінкевич
КРАЄЗНАВЦІ ХЕРСОНЩИНИ: ГОРНОСТАЄВ ЄВГЕН ВІКЕНТІЙОВИЧ (ДО 90-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ) 117

СПОГАДИ І ПУБЛІЦИСТИКА

Л.В. Таран
ГОДЫ, ТРУДЫ, ЛЮДИ 128

В.Н. Дариенко
КОМУ НЕ НРАВЯТСЯ ПАМЯТНИКИ ТАРАСУ ШЕВЧЕНКО, ЛЕРМОНТОВУ И БРАТЬЯМ ГУРЬЕВЫМ? 145

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Є.Г. Сінкевич
ВАГОМА ПОДІЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ "Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження)" / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003.- 890 с. 164

В.М. Андрєєв
"НОВА СІМЕЙНА ІСТОРІЯ" НА ВІТЧИЗНЯНОМУ ҐРУНТІ Г.Д.Голубчик «Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: "нова сімейна історія"». – Дніпропетровськ, 2003. 168

А.А. Кучеренко
НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ КОМЕРЦІЙНОГО ФЛОТУ Шляхов О.Б. "Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.)". -Дніпропетровськ, 2003.- 366 с. 173

Є.Г. Сінкевич
НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ МЕДИЧНОЇ НАУКИ T.Srogosz "Między biologiczną egzystencją czlowieka w dziejach a historią nauki" – Częstochowa, 2003.- 248 s. ЧЕРГОВА РОЗВІДКА З ІСТОРІЇ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ЄВРОПІ "Upadek imperiow i rozwoj migracij".- Migracje i spoleczeństwo.- pod redakcją Jana E.Zamojskiego.- №8.- Warszawa: Instytut historii Polskiej Akademii Nauk.- 2003.- 242 s. 176

С.М. Черевко
НОВИЙ ПОГЛЯД НА ІСТОРІЮ РИНКОВИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У РОКИ НЕПу. Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки НЕПу. – Харків: НМЦ "СД", 2002. – 384 с. 178

О.А. Макієнко
ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ПІВДЕННИЙ АРХІВ» (ІСТОРИЧНІ НАУКИ): ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ ЗА 1999-2003 РОКИ 180

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

ІНФОРМАЦІЯ ПРО КОНФЕРЕНЦІЮ 195

НАШІ АВТОРИ 197

Статті

С.М. Вегерчук

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ФОН УКРАЇНСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ КАРПАТО-ПРИЧОРНОМОРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У XII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ.

Значну частину писемних свідоцтв про Карпато-Причерномор'я, (Галицьке Пониззя), що відносяться до середини і початку другої половини XII ст., надають руські й українські літописи в зв'язку з діяльністю звенігородського князя-ізгоя Івана Ростиславовича Берладника в 1144-1160 рр. Саме його діяльність стимулювала потужну українську колонізацію в ці землі з районів Галицького князівства - бродників, берладників, галицьких вигонців, - і призвела до створення історичного прообразу Козацької держави в Придністров'ї і Подунав'ї – Берладської Січі. Насправді, російські й українські вчені одноголосно вважали бродників і берладників слов'янським населенням, що наближається по своєму способі життя до козацтва. Румунські ж дослідники припускали, що це були «східні романці»[1]. Останнє дивовижно і, мабуть, курйозно, оскільки загальновизнано, що зазначені групи населення були вихідцями з Галицьких земель, а тому мали споконвічне українське походження. Тому нема рації вдаватися тут у штучну дискусію по цієї проблемі. Спробуємо лише розглянути наявні в джерелах свідоцтва про інші народи, що населяли цих землі в XII - першій половині XIII ст., а також про їх політичне становище. Тим самим, у рамках цієї статті, ми намагаємося вивчити лише етнополітичний фон, на якому відбувалася українська колонізація Карпато-Причорноморських земель.

Насамперед, це торкається проблеми про поширення політичного впливу Галицького князівства до пониззя Дністра, Дунаю і чорноморського узбережжя. Здавалося б, це питання для аналізованого часу можна вважати вирішеним. Дійсно, літописні повідомлення про галицькі міста, а також і інші джерела, що відносяться до другої половини XII і початку XIII ст., дозволяють із достатньою очевидністю судити, що на півдні кордони Галицького князівства досягали низовий Дністра, Дунаю і Причорномор'я. Ця думка в літературі давно стало традиційною і заснована вона на трьох відомих джерелах: грамоті князя Івана Берладника [2], «Списку міст руських» Воскресенського літопису [3] і фрагменті про Ярослава Осмомисла з поеми «Слово о полку Игореве». Проте, незважаючи на єдність поколінь вчених у цьому питанні, ряд дослідників в останні десятиліття XX ст. поставив цей факт під сумнів. Так, М.Ф. Котляр розмірковує, що ні грамота Івана Берладника (поза залежністю від її істинності), ні «Список міст руських» не свідчать про галицькі кордони. Вони засвідчують лише те, що деякі подунайські міста були населені руськими. А це, стверджує вчений, цілком різні речі. Він вважає ці міста, скоріше, болгарськими, оскільки в «Списку міст...» місцеві товари не протиставляються болгарським. Навпроти, вони протиставляються чеським або угорським товарам [4].

Тим часом, найвідомішим джерелом, що прямо вказує на галицькі кордони на Дунаї є фрагмент із поеми "Слово о полку Игореве". Автор «Слова» звертається до галицького князя Ярославові Володимировичеві Осмомислові:

«Галичкы Осмомысле Ярославе! Високо седиши на своемъ златокованнемъ столе, подперъ гори Угорскыи свои железными плъки, заступивъ королеви путь, затворивъ Дунаю ворота, меча времены чрезъ облаки, суди рядя до Дунаю» [5].

Ці свідчення М.Ф.Котляр також бере під сумнів. «Не можна забувати, - пише він, - що «Слово» - це твір художнього, поетичного жанру. Від нього не можна вичікувати документальної точності. А це значить, що не може літературний твір,

виступаючи єдиним джерелом, служити підставою для тверджень у такому складному питанні, у той час, як інші джерела говорять про обернене» [6].

Які ж це джерела і про що вони говорять? Насамперед, зазначимо, що «Слово» - не єдиний твір XII ст., що вказує на Дунай як на межу між Візантією і Галицькою Руссю. Так, на підставі фрагмента з твору німецького письменника Готфріда Вітерборгського «Пантеон», написаного в 1186 р., можна прямо висловити, що прикордонною рікою Візантії і Русі був Дунай. Готфрід пише об сусідство візантійського і російського населення в містах на правому березі Дунаю [7]. Виходить, доречно думати, що до 1186 року Дунай був прикордонною рікою Візантії і Галицької Русі.

Що ж стосується тлумачення зазначеного уривка з «Слова о полку Игореве», те до нашого питання має пряме відношення лише вказівка «затворивъ Дунаю ворота», або «зачинивъ Дунаю...» в інших списках, що не настільки вже істотно змінює смисл [8], а також вираження «подпер гори угорські». Це викликає природну асоціацію, що Ярослав повинний був це зробити «знизу» Карпат, тобто південніше Карпатської улоговини, а не «поверх», як з'являється, якщо мати на увазі географічне розташування Галицького князівства стосовно Карпат і Угорщини. Тому ми переконані, що в сукупності всі ці дані свідчать про достатньо тривалий політичний вплив Галицького князівства на територіях у низов'ях Дунаю в часи Ярослава Осмомисла.

Здавалося б, таке тлумачення однозначно. За те неоднозначно може тлумачитись і саме висловлення «ворота Дунаю». Воно може відноситись до різних місцевостей. Так, відомо, що лише в єдине у своєму роді, надзвичайно вузьке місце, де Дунай «як би поринеться в гори», називається із самих найдавніших часів Залізними Воротами. Тут Дунай як би розриває гори і відокремлює Південні Карпат від Балканської Старої Планини. Залізні Ворота фігурують у писемних пам'ятках самої ранньої відомої нам письмової традиції. За всіх часів це був стратегічно найважливіший пункт Південно-Східної Європи. У такому випадку, з огляду на висловлення автора «Слова» про "железные полки", що підпирають гори угорські, і висловлення «заступив королеви путь, затворив Дунаю ворота», молдавські історики припускають, що Ярослав, будучи в перманентному конфлікті з Угорщиною, робив спроби опанувати саме цим найважливішим у регіоні стратегічним пунктом [9].

Проте в контексті всіх наявних свідчень із цим важко погодитися. Добре відомо, що «Залізними воротами» на Дунаї в середні віки називалося не тільки згадане місце. Ними іменувалася також відома переправа в низов'ях Дунаю в теперішніх сіл Орловка і Новосільське Одеської області, навпроти румунського селища Ісакча. Саме ця переправа, що використовувалася з часів походу перського царя Дарій на скіфів, за всіх часів була своєрідним «ключем» до усьому Нижньому Дунаю. Саме пізніше її таке найменування збереглося до кінця XIII в. [10] Важко припустити, що автор «Слова» не був про це інформованим. Тому ми вважаємо, що висловлення «зачинити Дунаю ворота» відноситься саме до низов'їв Дунаю, і це зовсім не метафора, а реальне географічне поняття, що не має відношення до інших, більш західним дунайським Залізним Воротам. Про інші "ворота" автор «Слова» міг і не знати. Він знав про нижньодунайські «ворота». Крім того, у «Слові» мова йде про «залізні полки», а не «ворота», під котрими природніше за все розуміти саме устя Дунаю. Саме ці території, що раніше були колонізовані Галицьким князівством, були для нього стратегічно найбільше важливими, оскільки закріплення на них дозволяло з'єднати Дунай з основними галицькими землями.

Всі ці дані про нижньодунайські міста в районі придунайських озер і місці розгалуження Дунаю на рукава ясно свідчать, що придунайські землі, включаючи

«Залізні ворота» у Ісакчи, розглядалися Ярославом як свої володіння. І тому, у досліджуваний час весь район Нижнього Подунав'я і Подністров'я варто вважати «колонізаційним анклавом» Галицького князівства. З погляду історичної типології, така ситуація аж ніяк не унікальна і надзвичайно подібна, наприклад, із станом Олеш'я, Тмутаракані чи Білої Вежі, відірваних від основних руських і українських земель, а також і самої Запорізької Січі, що формально сформувалася на території Речі Посполитої.

Що стосується земель у центральній частині міжріччя Сирета і Дністра, то їхній політичний стан був куди складніше. Ці землі до півночі від Дунаю - степова і лісостепова область між Карпатами і Дністром були тоді зоною постійних набігів кочівників і тому як би нікому не належали. Відомо, що друга половина XII ст., особливо його остання чверть, ознаменувалася надзвичайною активністю в регіоні половців [11]. Кочівники як би «відрізали» галицький придунайський анклав від основних територій князівства.

Історики давно звернули увагу саме на таке положення як би «нічійних» земель між Дністром і Карпатами. Тому більшість із них припускають, що межа Галицької землі на півдні проходила у Верхньому Попрутті і Подністров'ї, у районі ріки Ушиця. Прикордонними пунктами, на думку більшості дослідників, були міста і замки Василів, Онут, Бакота, Ушиця, Каліус. Лише один Кучелмін являв собою висунутий у «поле», до правого берегу Дністра, форпост, сторожовий опорний пункт [12]. Ми припускаємо більш близькою до істини як би «компромісну» думку про те, що Галицьке князівство на південному сході не мало постійного і твердо зафіксованого кордону [13]. Це означає, що галицькі князі ніколи не відмовлялися від своїх претензій на ці території і вважали їх своїми. Звідси і термін - «Галицьке Пониззя» - землі між самим Галицьким князівством і його дунайським анклавом.

У зв'язку з різко зростою активністю половців у Нижньому Подунав'ї і Подністров'ї до кінця XII ст. варто припустити, що до складу галицьких земель наприкінці XII - першої третини XIII ст. постійно могли входити тільки райони до півночі від Бельцського степу. Про це пише, зокрема, Бартоломій Англійський у першій половині XIII ст. А його співвітчизник і молодший сучасник Роджер Бекон указує, що Куманія, яка простирається від Дону до Дунаю на заході, граничить з Угорщиною і Польщею. У деяких джерелах степова частина Карпато-Причорномор`я іменується частиною Аланії [14]. Незалежно від назви, ясно, що активність кочівників у степових і лісостепових районах Карпатсько-Причорноморських земель у першій половині XIII ст. була велика, і Галицьке князівство реально контролювати ці землі тоді не могло.

В.П.Шушарін призводить свідчення французького автора, де, у записі під 1221 р. половецька земля розташовується «за Угорщиною й в областях Русі» [15]. Певне, усі ці дані відбивають не державну приналежність земель на захід від Дністра, а етнічний обрис населення, що могло знаходитися в зоні політичного панування кочовиків.

Непрямою ознакою того, що політичний вплив Галицького князівства наприкінці XII - першій половині XIII ст. до півдня від Бельцського степу обмежувалося лише домаганнями, може служити і зросла активність Угорщини по «освоєнню» Східного Прикарпаття. Угорщина також силкується колонізувати ці землі і, для боротьби з половцями запрошує Тевтонський орден. Після 1223 р., за згодою папської курії, тут засновується спеціальна Половецька єпископія і чиняться спроби перехрестити бродників у католиків [16].

Тим часом, інші джерела дозволяють думати, що навіть у період своєї найбільшої активності половці не контролювали всю територію Карпато-Подністров'я. Очевидець походу одного з монголо-татарських загонів, що рухалися в Угорщину в 1241 р., Рогерій свідчить, що «у північній частині території

Молдови містився гірсько-лісистий район, що не належить ні половцям ні галицьким князям». Монгольське військо досягло межі Угорщини в районі міста Рідні, «пройшовши протягом трьох днів лісами між Руссю і Куманією» [17].

Дані про етнополітичні обставини на півночі від Дунаю можна витягнути і з творів візантійських істориків. Так, Микита Хоніат, зокрема, розбирає епізод, що стосується втечі з Константинополя Андроніка Комніна в 1164 р. У Анхіалі (біля сучасної Варни) він одержує знаряддя на дорогу і проводирів від своїх друзів і «відправляється до Галиці. Але коли Андроник вважав себе вже поза небезпекою, тому що вже сховався від переслідувачів і досяг країв Галичини, куди він ринувся як у рятівний захисток, тоді ж саме він і попадається в сіті ловців». Його схопили влахи і повели знову до Константинополю [18].

Цьому сюжету присвячена немала література. Найбільше дискутується питання - на якому березі Дунаю схопили Андроніка влахи (волохи) - на правом «візантійському» або на лівому - «руському». Ми розмірковуємо, що фраза «...коли Андронік вважав себе ...рятівний захисток» свідчить на користь лівого «руського» берегу Дунаю. Важко собі уявити, щоб Андронік - умілий, досвідчений полководець і дипломат - не знав, кому належать ці землі. Тому ясно, що він був цілком переконаний, що досяг володінь Галицького князівства, знаходячись на правому березі Дунаю. Хоніат відзначає, що на шляху його з Анхиілу не було інших скільки-небудь значних рік. Це означає, що Андронік, переправившись через Дунай, опинився в межах Галицького придунайського анклаву. Як відомо, Андронік був одностайний із галицьким князем і шукав «рятівного захистку» саме в нього. Тоді стає ясним, що вельможного втікача захопив грабіжницький загін влахів, щоб повернути його людям імператора, і, безсумнівно, на цьому «заробити». На подібних «маргінальних» територіях така практика цілком звичайна. Тому на підставі розглянутого фрагмента з твору Микити Хоніата, ми можемо думати, що в 1164 р. галицький князь слабко контролював свій придунайський анклав - у цьому йому заважали влахи і половці, що грабіжничали в центральній частині Карпато-Дністров'я.

Дійсно, галицький придунайський анклав був слабко захищений від кочовиків і загонів грабіжників-волоцюг. Про це свідчить звістка іншого візантійського історика Іоанна Кінама про обставини походу імператора Мануїла I Комніна в 1148 р. проти половців на лівий берег Дунаю. Імператор дізнався, що половці на правому візантійському березі розграбували декілька провінцій, узяли «важливе місто» Демничік і зворотно переправилися на лівий берег ріки, де неподалік і поставили свій табір. Імператор вирішив завдати раптового удару по таборі половців і переправився через Дунай за допомогою легких човнів-однодеревків місцевих жителів, у тому числі і міста Демничік. Але, рухаючись далі, уже на лівому березі, Мануїл змушений був переправитися ще через дві судноплавних ріки. Після переправи Мануїл із військом «подолавши досить значний простір, дійшли аж до гори Тенуорм, що лежить біля меж землі тавроскіфської». Тут і настигнули візантійці половців і розгромили їх. Частина половців загинула і була узята в полон, а частина врятувалася «завдяки швидкості коней і лісистих гір, що тягнуться там у множині» [19].

Спробуємо визначитися з географією цих подій. Мануїл переправився через Дунай, а потім ще через дві ріки, потім пройшов довгою рівниною до гори, що знаходилася біля галицької границі. Це означає, що Мануїл від Дунаю рухався на північ, перетнув Прут і Бирлад - ліву притоку Сирета. Інші варіанти навряд чи можливі. Відповідає повідомленню Кінама і ландшафт - «лісисті гори. .у множині» - звичайний у Східному Прикарпатті, це безкінечна череда високих пагорбів, що поростили лісом.

У назві «важливого міста», розграбованого половцями на правому березі

Дунаю, - Демничіка, - можна визнати знамените слов'янське місто Диціи (або Дцін, Дичін, Вичін, Дисіна) руських літописів, а також грецьких, арабських, італійських джерел. Після майже столітніх дискусій про його можливе розташування, прийнято вважати, що він знаходився в районі сучасних міст Галацу і Рени, у місці розгалуження Дунаю на розтоки [20]. У такому випадку, переправа через Дунай у Ісакчи була до нього найближчої. Втім, ймовірне ототожнення Демничіка і Дичини саме по собі не є доказом у нашому припущенні про місце, де відбулися події, розказані Кінамом. Нам здається, що воно лише логічне доповнює усе вищевикладене.

Отже, на підставі аналізу приведеного фрагмента, ми можемо з упевненістю припускати, що в 1148 р. кордони Галицького князівства формально досягали Дунаю, тобто тих меж, на які вказують руські літописи, «Слово» і більшість інших джерел. Проте, у реальності це був лише придунайський галицький анклав. Північніше Дунаю, у межиріччя Пруту і Дністру, ці землі контролювалися куди слабкіше через постійну присутність тут кочівників. Ми бачимо, що візантійці проробили великий шлях на конях - переправа через дві ріки, велика по протяжності рівнина - перед тим, як вони досягли меж, реально контрольованих Галицьким князівством. При цьому Кінам нічого не повідомляє про місцеве осіле населення в придунайських степах. Створюється враження, що воно дійсно було дуже рідкісним у даному регіоні в аналізований час. Таке враження підтверджується й археологічне. Вільність ж поводження половців на дунайському лівобережжі наочно демонструє їх навряд чи не повну владу над цим регіоном і повну беззахисність його рідкісного населення. Саме ж Галицьке князівство постійно зберігало політичні претензії на ці землі, намагалось з'єднати свої основні, споконвічні землі зі слов'янським придунайським анклавом.

Призведемо ще одну звістку Іоанн Кінама, яка, на нашу думку, узгоджується з висловленими міркуваннями.

У 1166 р. під час чергової візантійсько-угорської війни імператор Мануїл І Комнін розділив перед походом свої війська на дві частини. Одне військо, очолюване царевичем Олексієм, «повинно було нібито показати Гунам (угорцям - С.В.), що хочуть напасти на них знову з колишніх, звичайних військових пунктів». Інше військо, очолюване Ватацем, повинно було «зайти з іншого боку ... вторгнутися в землі Гунів із місць лежачих у так називаного Евксінського понту, відкіля ніхто ніколи, із перших сторіч, не нападав на них. Отже Олексій з одним римським військом прийшов до Дунаю і, як би готуючись тут до переправи, навів на Гунів страх; а Ватац вторгнувся в гунську землю з зазначених місць і, нещадно спустошуючи і руйнуючи все, що попадалося, змертвів множину людей і не менше взяв їх у полон... і повернувся до царя. Але цар, бажаючи завдати ворогам і повторний удар, знову вислав проти них військо і наказав напасти з гірських височин на приналежну Гунам Тавроскіфію... Вони, у нетривалий час, повершив шлях на просторі декількох десятків миль, по місцях непрохідним і країнам безлюдним, вторгнулись у землю Гунів і, нападаючи на дуже багатолюдні села, захопили велику кількість видобутку, змертвіли багато народу, а ще більше взяли в полон...» [21].

Вказівка на те, що Олексій, відволікаючи увагу угорців, готувався до переправи через Дунай у традиційному при нападах місці (Сербія), а Ватац із так називаного Евксінського понту, робить достатньо обґрунтованою думку, що Ватац при своєму поході пройшов від причорноморських усть Дунаю через Карпато-Дністровські землі.

Він переправлявся через Дунай, очевидно, у самих низов'ях у районі усе тієї ж переправи в Ісакчи (Новіодунум) - у тих самих «Залізних воріт». Цікаво, указівка Кінама, що з цих місць ніхто не нападав на угорців із перших сторіч. Мається на

увазі, звичайно, із часу перебування угорців у Карпато-Дунайському просторі і їхніх давніх боях із болгарами і печенігами. Візантійці учинили, можливо, навіть два переходи через Карпато-Дністровські землі, оскільки під приналежною угорцям Тавроскіфією, на яку напали з гірських вершин, логічніше усього бачити територію сучасного Закарпаття. Важко визначити, через які карпатські перевали проходило військо Ватацу, проникаючи в Трансільванію. Візантійці, як видно, проходили через центральну частину Пруто-Дністров'я, що і була самої небезпечної для пересування - тут могли себе впевнено почувати лише значні військові підрозділи - у 1166 р. тут явно господарювала половецько-грабіжницька вольниця. Відзначимо, що свідчення Кінама цілком відповідають даним Микити Хоніата, що відносяться до 1164 р.

Ми намагались розглянути і порівняти свідоцтва різноманітних письмових джерел про етнополітичну історію населення Карпато-Причорноморських земель, тобто Галицького Пониззя в XII - першій половині XIII ст. Ми свідомо виносимо за рамки даної статті інформацію про українське населення краї - берладниках, бродниках і галицьких вигонцях. Вивчення кожній із цих груп заслуговує окремих і спеціальних робіт.

Отже, на нашу думку, огляд усіх наведених свідоцтв показує, що до середини XII в. і пізніше Галицьке князівство достатньо міцно закріпилося в низов'ях Дунаю і Дністра, створивши там своєрідний анклав, типологічно подібний з Олеш'єм, Білою Вежею або Тмутараканню. Центральна ж частина Карпато-Дністров'я і степове Придунав'е, які періодично займалися кочовищами половців, контролювалися Галицьким князівством украй слабко. Але воно постійно зберігало на них політичні претензії. Саме ці землі і стали Галицьким Пониззям - територією, на якій була спрямована українська колонізація. Таке прагнення могло бути забезпечене лише демографічне, і, у цьому смислі, бродники, берладники і галицькі вигонці можуть зважатися лише першопрохідниками. Проте саме їхнє проникнення в ці землі і спроби їхнього освоєння створила реальні передумови української колонізації, і породили саме історико-географічне поняття - «Галицьке Пониззя».

Джерела та література

1. Див. про це: Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма. – Кишинев, 1964. – С.81-82.
2. Дашкевич Н.П. Грамота князя Ивана Ростиславича Берладника 1134 г. //Сборник статей по истории права, посвященный М.Ф.Вдалимирскому-Буданову. - Киев, 1904. – С.78-87.
3. ПСРЛ.- Т.VII. – Летопись по Воскресенскому списку. - СПб, 1908. – С. 240.
4. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси XI-XIII вв. – К., 1985. - С.98.
5. «Слово о плъку Игореве» //Энциклопедия «Слова о полку Игореве» в пяти томах. – Т.1. – СПб, 1995. – С.12.
6. Котляр Н.Ф. Зазнач. праця. – С.98-99.
7. Латиноязычные источники по истории древней Руси. Германия. Середина XII – середина XIII в. – М.-Л., 1990. – С. 347.
8. Творогов О.В. «Бремя» //Энциклопедия «Слова о полку Игореве в пяти томах. – Т.1. – СПб, 1995. – С. 156-157.
9. Рабинович Р.А. Карпато-Днетровские земли во второй половине IX – пераой половине XIII в. – Автореферат дисс. … канд. ист. наук. – СПб, 1996. – Гл.6.
10. Див. про це: Добролюбский А.О., Руссев Н.Д. Кочевое и оседлое население Северо-Западного Причерноморья в X-XIУ вв. //Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. - Киев, 1986. - С.177-184.
11. Добролюбский А.О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. – К., 1986. – С.54-62.
12. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (Преимущественно по летописям). – Киев, 1883. – С.83-93; Батюшков П.Н. Бессарабия. Историческое описание. СПб, 1892. – С. 37-39; Середонин С.М. Историческая география. Лекции, читанные в Императорском Петроградском Археологическом Институте. – Пг., 1916. – С.184-186; Насонов Н.А. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. – М., 1951. – С. 142; Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. – МИА, №140. – М.,

1967. – С..177; Шушарин В.П. Этническая история Восточного Прикарпатья XI-XII вв. //Становление раннефеодальных славянских государств. Материалы научной сессии польских и советских историков. – Киев, 1972. – С. 169-170; Котляр Н.Ф. Зазнач. праця. – С.107-109; Spinei V. Moldova in the 10th-14th Centuries. – Bucuresti, 1986. – P. 77-78.

13. Раппопорт П.А. Зазнач. праця. – С.177.
14. Див. про це: Матузова В.И.,1979.Английские средневековые источники IX-XIII вв. Тексты, перевод, комментарий.- М., 1979 . С. 89-96, 212)
15. Шушарин В.П. Зазнач. праця. – С.170.
16. История Венгрии. – Т.1. - М., 1971. – С.78-80.
17. Шушарин В.П. Зазнач. праця. – С.170-171.
18. Хониат Никита. Никиты Хониата история, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина.Том I (1118-1185). -Византийские историки.- СПб, 1860:165-166; Існує точка зору, згідно якої прибігший на Галицьку Русь у 1164 р. Андроник Комнін безтурботно дійшов до Галича, де зустрів теплий прийом з боку князя і повернувся у Візантію, поступившись наполегливим призивам імператора [Литаврин Г.Г. Влахи византийских источников X-XШ вв. //Юго-Восточная Европа в средние века. - Кишинев: Штиинца, 1972. - С.102-103]. Його захищав і супроводжував загін влахів.
19. Киннам Иоанн..Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов (1118-1180).Труд Иоанна Киннама. -Византийские историки, переведенные с греческого при С.Петербургской Духовной Академии.СПб, 1859. С. 101-104; Литаврин Г.Г. Влахи византийских источников X-XIII вв. //Юго-Восточная Европа в средние века. Кишинев, 1972. – С. 100-101.
20. Див. про це: Коновалова И.Г. Арабские источники XII-XIV вв. по истории Карпато-Днестровских земель.// Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1990 год.- М.,1991. – С.44-46.
21. Киннам Иоанн. Зазнач. праця. – С.288-290.

А.В. Черемисин

ИЗУЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ЮЖНО-УКРАИНСКИХ ГОРОДОВ КОНЦА XVIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВВ. (МЕТОДОЛОГИЯ ВОПРОСА)

Для более полного, функционального и комплексного анализа истории социально-экономического развития южноукраинских городов конца XVIII – первой половины XIX ст. нам могут помочь методы факторного и кластерного анализа при функциональном подходе.

Факторный анализ начинается с постановки задач и отбора признаков. Данный подход может иметь двоякую цель:

выявить самые характерные свойства, параметры, тенденции в социально-экономическом облике городов;

построить единый интегральный показатель [5];

Единый интегральный показатель, который бы мог оценить общий уровень экономического развития городов пока не предложен. Нет показателя аналогичного величине чистого дохода (для оценки уровня развития сельскохозяйственных и промышленных предприятий), или национальному доходу на душу населения (для оценки уровня развития народного хозяйства), или средней заработной плате (для оценки уровня трудящихся). Ни один из известных признаков города не может претендовать на то, чтобы стать единым показателем его развития, включая такие важные первичные признаки, как население, пространство, городские доходы, оборот торговли, объем промышленного производства, стоимости недвижимой собственности, или такие комплексные характеристики, как валовой продукт, производительно-потребительский баланс городской экономики и т.д. Объясняется это тем, что города являются сложными, многофункциональными организациями, отсюда решение задачи ранжирования городов по уровню развития трансформируется в поиск представительского комплекса признака городов и в построении на его

основе с помощью факторного анализа интегрального показателя.

Какие признаки следует взять для построения единого показателя и проведения многомерной классификации городов по общему уровню экономического развития?

Известно, что успех или неуспех экономического развития городов конца XVII - первой половины XIX века определяется тем, какая часть его самодеятельного населения была занята в материальном производстве и непроизводительных отраслях, в благоприятном ли в соответствии находились сферы приложения труда, насколько были развиты самые производительные и прибыльные отрасли, прежде всего промышленность и торговля; обладали ли города материальными и людскими ресурсами для своего хозяйственного роста: землей, капиталами, квалифицированными кадрами. Мы знаем также, что развитый город имеет большой бюджет с активным балансом, его граждане владели значительной движимой и недвижимой собственностью, справлялись с налогами и повинностями. Можно сказать, что уровень экономического развития городов достаточно хорошо проявлялся в трех показателях: в отраслевом составе занятости их населения, структуре экономики, в ресурсах и благосостоянии городской общины. Отраслевая занятость горожан показывает эффективность распределения самодеятельного населения между различными видами деятельности, влияет на производительного горожанина продукта и его структура отражают производительность труда горожан, а его результаты проявлялись в благосостоянии горожан и городской общины. Определим теперь признаки, с помощью которых возможно, хотя бы приблизительно, выразить выделенные показатели уровня развития городов [4].

I. Отраслевой состав населения каждого города выражается посредством следующих признаков:

1. Население (чел. об. п.)
2. Занятые и живущие доходами главным образом от земледелия, огородничества, садоводства, животноводства, рыболовства и т.п. занятий (чел. об. п.).
3. Занятые и живущие доходами от торговли.
4. Занятые и живущие доходами от ремесла.
5. Занятые и живущие доходами от промышленности.
6. Общее число занятых и живущих производительным трудом.
7. Количество отходников.
8. Число владельцев недвижимой собственности в черте города.

II. Отраслевая структура экономики города выражается с помощью других признаков:

9. Производство сельскохозяйственной продукции (тыс. руб.).
10. Ценность скота: лошадей, крупного и мелкого рогатого скота.
11. Продукция торговли.
12. Производство промышленной продукции.
13. Производство ремесленной продукции.
14. Валовая продукция городской экономики.
15. Оборот местной торговли.
16. Производственно-потребительский баланс отношения валовой продукции к обороту местной торговли (%)

III. Ресурсы и благосостояние города:

17. Городская земля (десятины).

18.Недвижимая собственность.
19.Городские доходы.
20.Натуральные денежные доходы и повинности горожан.
21.Недоимки.
22.Объявленный купечеством капитал [4].

Таким образом, для более или менее всесторонней, комплексной оценки уровня экономического развития городов требуются сведения о 22 признаках.

Почему решено было обратиться к факторному анализу для решения данного вопроса?

Попытка приспособить для решения классификационной задачи традиционной методики группировки не увенчалась успехом. Дело в том, что если каждый из 22 признаков разделить на 7 интервалов и затем провести комбинационную группировку, то получается 154 группы городов. Увеличивая длину группировочных интервалов, по каждому признаку, можно уменьшить число групп, но вместе с этим сильно уменьшается однородность полученных групп городов, и весь смысл классификации пропадает. Применение ранжирования признаков с последующей бальной оценкой их значения для города также не дало положительных результатов. Ранжирование признаков оказалось затруднительным выполнить даже в пределах нескольких смежных признаков, относящихся к одному показателю. Объединение трех ранжированных рядов признаков в один иерархический ряд оказалось совершенно невозможным из-за отсутствия даже таких непрочных критериев, которыми мы руководствовались при построении ранжированных рядов признаков по первому показателю. Таким образом, классификация городов по уровню развития традиционным путем зашла в тупик и нам пришлось обратиться за помощью к математике, в частности к факторному анализу [3].

Но в арсенале факторного анализа имеется по крайней мере три варианта решения нашей проблемы. Согласно первому, признаки городов на основе автосчета объединяются в то число факторов, которое вытекает из характера взаимосвязей между признаками; при этом признаки как бы расщепляются, и отдельными частями входят во все факторы, каждый признак "обслуживает" каждый фактор в той мере, в какой он входит в него. Согласно второму варианту можно сформулировать любое заданное число факторов, каждый из которых будет объединять разные признаки. Третий вариант позволяет принудительно объединить все признаки городов в один обобщающий фактор [6].

Наиболее подходящим для решения нашей задачи оказался первый вариант факторного анализа - так называемый метод главных компонент. Во-первых, он "естественным путем" выявил три фактора, в том числе и один главный; во-вторых, полученные факторы поддаются содержательной, конкретно-исторической интерпретации. Правомерность подобной интерпретации доказывается коэффициентами корреляции между признаками и факторами.

Производственно-потребительский баланс тесно связан лишь с одним, 16 признаком того же названия, который сам по себе является интегральным, отсюда и название фактора. Аграрная развитость сильно коррелирует только с тремя признаками: 9, 2, 17; все эти признаки имеют прямое отношение к аграрной функции города, что и определило название фактора. Промышленно-торговая развитость тесно коррелирует с теми 18 признаками, которые слабо взаимодействуют с первым и вторым фактором; эти признаки характеризуют города с точки зрения промышленной, торговой и транспортной функции, и с точки зрения ресурсов и благосостояния, которое без сомнения зависело от развитости города в торгово-промышленной отношении [6].

Факторы практически не пересекаются. Это демонстрирует относительную

независимость, автономность различных функций города - факт весьма важный. Этот парадокс объясняется тем, что потребление горожан находилось в прямой пропорциональной зависимости. Чем крупнее был город, и более развит в торгово-промышленном отношении, тем большим было его значение как культурного и административного центра, и тем большую долю среди его жителей составляли лица непроизводительных занятий, соответственно город относительно больше потреблял и относительно меньше производил. Фактор промышленно-торговой разности является важнейшим. Он измеряет силу самых существенных экономических функций города средины XIX века, и, кроме того, именно он определяет изменчивость городов, полагаем, что из содержательной, конкретно-исторической точки зрения общий уровень экономического развития города лучше всего отражает и оценивает фактор промышленно-торговой развитости. Именно он измеряет меру выраженности прогрессивных черт города, интенсивность его важнейших городоразвивающих функций, в то время как фактор аграрной развитости отражает степень отсталости города. Фактор производственно-потребительского баланса на первый взгляд оценивает лишь соответствие между производством материальных благ и их потреблением, то есть, как бы степень экономического иждивенчества города. Однако очевидно, что баланс зависел от развития всех экономических, но и всех непроизводительных функций города; следовательно, фактор должен отражать уровень развитости или отсталости города в административном, военном, рекреационном отношении [1.2].

Дальнейшее укрупнение или интеграция трех факторов в один не даст нам надежного единого фактора-показателя, так как три фактора являются настолько разными, оценивают город с таких непохожих точек зрения, что найти их средние или провести между ними равнодействующую линию смысла, хотя число технически и возможно. Фактор промышленно-торговой развитости может одновременно служить и показателем общей экономической развитости или показателем общего экономического уровня развития городов, фактор аграрного развития - показателем их отсталости, а фактор производственно-потребительского баланса - показателем административно-культурной развитости.

По любому из трех факторов города могут быть ранжированы основываясь на факторных весах - своего рода индексах развитости города по одному какому-нибудь фактору [8].

Города, принадлежащие к разным категориям по уровню экономического развития различались между собой не только по индексу развития, но и по 22 показателя таким образом, что высокоразвитые города превосходили среднеразвитые - а последние - слаборазвитые.

Дальнейшее исследование по данной методике может пролить много света на трудный и спорный вопрос социально-экономической истории южно-украинских городов.

Существуют и другие математические методы многомерной классификации социальных объектов, среди которых наиболее эффективным, кроме факторного, считается кластерный анализ.

Классификацию объекта с помощью кластерного анализа из-за колоссального объема вычислений можно реализовать только на компьютере. Название метода хорошо соответствует его сути - разделить совокупность, состоящую из многих объектов, на "родственные" группы, скопление, грозди - по-английски "кластеры" [5].

При использовании кластерного метода объекты объединяются в однородные группы сразу по всем признакам, которых, как правило, бывает более трех. В результате кластерного анализа компьютер представляет в виде таблицы

4444437

ОСНОВНИЙ ФОНД
БІБЛІОТЕКИ
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

"расстояний" между объектами и графически например в виде дендрограммы - дерево иерархической классификации, где показано, на каком "расстоянии" друг от друга находятся как отдельные объекты, так и их скопления - кластеры.

"Расстояния", или степень сходства, между отдельными объектами или группами объектов измеряется разными способами. Исследователи часто используют так называемые эвклидовы расстояния. Например, при измерении близости между двумя объектами по десяти признакам эвклидово расстояние вычисляется по простой формуле:

$d_{1.11} = \sqrt{(x_{1.1} - x_{11.1})^2 + (x_{1.2.} - x_{11.2})^2 + \dots (x_{1.10} - x_{11.10})^2}$,

где $d_{1.11}$ – эвклидово расстояние между I и II объектами; $x_{1.1}$ – значение первого признака для первого объекта, а $x_{11.1}$ – значение первого признака для второго объекта; $x_{1.10}$ и $x_{11.10}$ – значение 10-го признака для I и II объектами [5].

Таким образом, эвклидово расстояние - корень квадратный из суммы квадратов разностей значений одноименных показателей, взятых для данной пары. Для гуманитарного уха историка звучит замысловато и непонятно. Но стоит побороть страх перед формулой и вникнуть в ее смысл, как фраза становится не только понятной, но и красиво звучащей.

При измерении близости между группами формула эвклидова расстояния преобразуется. Например, расстояние между двумя группами (по два объекта в каждой) по десяти признакам оценивается последующей формулой:

$D^2_{1.11} = (d^2_{1.1} + d^2_{1.2}) + (d^2_{2.1} + d^2_{2.2})/2 \times 2$

где $D^2_{1.11}$ – мера близости между I и II группами объектов; $d_{1.1}$ – эвклидово расстояние по 10 признакам между первым объектом первой группы, и первым объектом второй группы; $d_{1.2}$ – эвклидово расстояние по 10 признакам между первым объектом первой группы, и вторым объектом второй группы; $d_{2.1}$ – эвклидово расстояние по 10 признакам между вторым объектом первой группы, и первым объектом второй группы; $d_{2.2}$ – эвклидово расстояние по 10 признакам между вторым объектом первой группы, и вторым объектом второй группы; в знаменателе формулы – произведение числа объектов в первой и второй группах [5].

Таким образом, близость двух групп средний квадрат расстояния между всеми парами объектов, где один объект пары принадлежит к одной группе, а другой - к другой группе.

Опыт применения различных методов анализа в социально-экономических исследованиях, в том числе накопленный историками, показывает, что наиболее эффективным, и потому популярным является агломеративно-иерархический метод: в совокупности объектов, подлежащих классификации он ищет агломерации - скопления объектов и располагает их в иерархическом порядке увеличения "расстояний" между ними на дендрограмме.

Остановимся на некоторых особенностях, свойственных всем методам кластерного анализ. При классификации с помощью кластерного анализа признаки, на основе которых производится группировка объектов, вынужденно принимаются историками равнозвучными, в то время, как в действительности они имеют разное значение для объектов [8].

Из-за допущения равнозвучности всех признаков, учавствующих в классификации, их отбор должен быть строгим. Нужно минимизировать их число исходя из трех посылок: признаки должны быть по возможности равнозвучными, характеризовать самые существенные свойства объекта, а сами эти свойства должны находиться в "родственных" отношениях друг с другом, отражать какую-либо одну сторону или аспект объекта. Так, представляется невозможным провести удовлетворительную классификацию городов по признакам, которые отражают и экономическое, и культурное, и административное их значение, так

как "вес" каждой группы признаков не поддается точной колличественной оценке. Сколько нибудь удовлетворительный результат можно получить классифицируя объекты либо по их экономическому, либо по их культурному, либо по их административному значению. Особенность кластерного анализа заключается также в том, что он не может ранжировать ни объекты, ни группы объектов по выраженности, развитости всех признаков. Другими словами, указывая на группы сходных объектов, метод не позволяет сказать, насколько эти группы различаются количественно.

Важно иметь ввиду, что кластерный анализ успешно работает лишь в том случае, если объекты естественно, в самой действительности "расслаиваются" на четко выраженные группы - кластеры, что бывает тогда, когда в каждой группе объекты близки, похожи друг на друга, а сами эти группы находятся на "приличном" друг от друга расстоянии [2].

При расшифровке дендрограммы нужно смотреть на дерево (график расстояния) и на расстояния, которые обозначены десятичными числами. Дендрограмма имеет вид пирамиды, сужающейся ступенями к вершине. Каждая ступень по "периметру" соответствует кластеру, узлы дерева указывают на окончание кластера; число, стоящее у каждого узла дерева, показывает среднее расстояние между городами, принадлежащими к одному кластеру, и городами, входящими во все прежде образованные кластеры.

Внутри кластеров имеются мини-кластеры. Каждый мини-кластер образует города, находящиеся в порядке строгого возрастания или убывания расстояний между ними. Точка, где плавное увеличение или уменьшение расстояний прерывается, является границей между мини-кластерами, находящиеся там число указывает на расстояние между ними.

Компьютер выдает дендрограмму, на которой указаны и графически показаны только расстояния между городами, мини-кластерами и кластерами. Исследователь должен, основываясь на расстояниях и дереве иерархической классификации, расшифровывать дендрограммы, составить кластеры, мини-кластеры, а если нужно, то и макрокластеры из кластеров, дать содержательную информацию полученным результатам, которая не менее трудна, чем истолкование итогов факторного анализа. Главная трудность при осмыслении дендрограммы состоит в отсутствии четких критериев для определения, во-первых, того, какие расстояния между объектами считать большими, какие - маленькими; во-вторых, какие различия в расстояниях считать существенными, какие - незначительными. В следствии этого формирование сходных групп городов не может осуществляться только формально, а остается прерогативой исследователя, зависит от его интуиции, эрудиции, от представлений об изучаемом предмете. Что же касается расстояний между объектами, то они являются ориентирами, направляющими поиск, и в таком качестве должны служить важным дополнительным критерием при отнесении объектов в ту или иную группу. Словом, классификация объектов с помощью кластерного анализа является творческой задачей, а не формальной процедурой [5].

При правильном применении кластерного анализа он может дать тождественную картину факторному анализу при участии функционального подхода, что в свою очередь может дать более полную и комплексную картину социально-экономического развития южно-украинских городов конца XVIII - первой половины XIX века.

Источники и литература

22. Бородкин Л.И. Количественные методы в истоических исследованиях. М., 1984. С. 270-275.
23. Бородкин Л.И. Многомерный статистический анализ в исторических исследованиях. М., 1986. С. 24.
24. Иберла К. Факторный нанлиз. М., 1980. С. 244-253.

25. Миронов Б.Н. Русский город в 1740-1860-е г.г. Л., 1991. С. 122-129.
26. Миронов Б.Н. Математические методы в исторических исследованиях. Л., 1990. С. 112-123.
27. Руусман А. Из опыта применения факторного анализа в историческом исследовании // Вестн. МГУ. Сер. IX. История. 1966. №6. С. 78-91.
28. Славко Т.И. Математико-статистические методы в исторических исследованиях. М., 1981. С.136-148.
29. Сиськов В.И. Корреляционный анализ в экономических исследованиях. М., 1975. С. 32.

Ю.Ю. Куценко

ОБРАЗ М.ДРАГОМАНОВА В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ: ДОСВІД ВИВЧЕННЯ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Проблема вивчення історичних постатей є однією з найбільш актуальних в сучасній українській історичній науці. Тим більш актуальною вона стає в світлі новітніх тенденцій розуміння рушійних сил історичного процесу. Переважання в першій половині 90-х рр. XX ст. в українській історіографії ідей, що були перейняті із західноєвропейської історіографії, зокрема з "історії ментальностей" (репрезентованої так званою школою "Анналів" у Франції, "мікроісторією" в Італії і т.п.), коли увага історика при реконструкції історичної реальності зосереджувалася на висвітленні позаособистісної структури суспільної свідомості, привело до певної однобічності історичних студій. Цим самим поза історією залишилася Особистість [150, 76].

Досить часто дискусії навколо проблеми "індивідуальне – масове" вирішувались на користь "масового", напевно внаслідок цього картина минулого перестає бути цілісною, втрачаючи важливу складову. До того ж , за словами французького історика Люсьєна Февра, людина не пам'ятає свого минулого, а постійно відтворює його. І це стосується людини в різних її іпостасях: окрема людина як певна абстракція, і людина – частка суспільства як реальність [157, 21].

Сьогодні біографістика як жанр історіописання переживає своє відродження в українській історичній науці, одночасно змінюючи свої методологічні засади, залишаючи позаду старі парадигмальні основи. Реальність сьогодення, що поставила перед історіографією нові завдання сприяє й поступовому розумінню необхідності відходу біоісторіографічних досліджень від звичайних фіксацій дат і подій до цілісного відтворення індивідуального образу особистості у її неповторній своєрідності [147, 41].

Сучасний біографічний жанр стикається з усіма проблемами, які стоять перед історичною наукою: пошук методологічних орієнтирів, співвідношення та зв'язок із сумісними науками, об'єктивність джерел, що відбираються дослідником для реконструкції історіографічного образу історичної постаті.

Проблема відбору джерел актуальна для висвітлення будь-якої історичної особи, внаслідок необхідності вирішення в такого типу дослідженнях таких проблем, як: значення ролі особистості в історії та проблеми "історична подія – її творець". Особливо принциповими ці питання стають, коли в полі зору дослідника залишається людина, що в свій час стояла перед цією ж проблемою, тобто історик.

Постать Михайла Петровича Драгоманова (1841–1895) є відомою й невідомою сучасним дослідникам. Тому висвітлення його особи в історіографії на сьогодні є достатньо однобічним. Історик, що займався вивченням історії Стародавнього Риму, талановитий етнограф, публіцист, суспільний діяч, він є одним з найцікавіших людей свого часу. Проте, не дивлячись на велику кількість студій, присвячених його діяльності, коло проблем, що в них розглядаються не можуть дати цілісного уявлення про особу та діяльність вченого. Можливість

переконатися в цьому дає систематизація джерел, які існують з даного питання. Тим більше, що саме проблема систематизації окремо не висвітлюється в українській історіографії, та є причиною іноді досить поверхового аналізу проблем життя та творчості історика.

Специфіка відтворення історіографічного образу історичної особи, створеного в історичній науці, зумовлює досить незначне залучення комплексу архівних джерел. Особливо, якщо це стосується особистості, життя та діяльність якої досліджувалися достатньо активно.

Саме така ситуація складається в так званому "драгоманознавстві". Вивчення життєвого та творчого шляху М.П.Драгоманова почалося ще в кінці XIX ст. найближчим другом і учнем вченого М.Павликом, який першим збирає матеріали щодо визначних дат в дослідницькій роботі М.Драгоманова, складає бібліографію його робіт (що за приблизними підрахунками налічує біля двох тисяч). Й саме М.Павлик починає систематизувати дослідження про М.Драгоманова.

Теорія історіографічного дослідження включає в себе два основоположні поняття – історіографічний факт та історіографічне джерело. Іноді в процесі історіографічного дослідження їх досить важко розрізнити, тому виокремлення й дослідження саме історіографічного джерела має велике теоретико-методологічне значення, тому що від їх повноти, репрезентативності, рівня наукової критики та методів використання залежить якість й ефективність історіографічного дослідження [144, 117].

В історичній науці існує декілька визначень історіографічного джерела. Л.Пушкарьов під історіографічним джерелом розуміє будь-яке історичне джерело, що містить дані по історії історичної науки [144, 118]. З точки зору І.І.Колесник історіографічним джерелом треба вважати джерела, що містять інформацію про історіографічний процес та існують як результат цього процесу [146, 37]. У визначенні І.Зевелєва підкреслено що історіографічне джерело не тільки несуть інформацію про процеси, які протікають в історичній науці в умовах її функціонування, але й визначаються предметом історіографії [144, 120]. При висвітленні історіографічного образу історичної постаті історіографічним джерелом стає таке джерело, що дозволяє на основі присутньої в ньому інформації (зовнішньої та прихованої) реконструювати модель особи через аналіз кожної її деталі: психологічного портерту, світосприйняття, наукових уподобань і т.інш.

Група історіографічних джерел при вивченні особистості та діяльності Михайла Драгоманова є найбільш репрезентованою в сучасному "драгоманознавстві". Її можна розділити на кілька підгруп за кількома ознаками: за типом видання – наукові та науково-популярні; за територіальною ознакою – роботи, видані на території сучасної України, і праці діаспорних дослідників, які, в свою чергу, було систематизовано за проблемним принципом; окремо стоять джерела особистого походження, що доповнюють та уточнюють висновки дослідників.

Серед праць наукового характеру виділяється робота Д.Заславського "М.П.Драгоманов. Критико-биографический очерк", яка присвячена огляду життєвого шляху вченого й аналізу його наукової та суспільно-політичної діяльності, при чому вирізняється вона своєю підкреслено нейтральною манерою викладу матеріалу й майже повною відсутністю посилань.

Досить докладному висвітленню політичної концепції М.Драгоманова присвячено дослідження М.Грушевського "З починів українського соціялістичного руху. М.Драгоманов і женевський соціялістичний гурток", А.Круглашова "Драма інтелектуала: політичні ідеї М.Драгоманова", Р.Іванової "М.Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України", Довгича В.А. "Українська ідея в

політичній теорії М.Драгоманова" та Скакун О.Ф. "М.П.Драгоманов как политический мыслитель". В них автори дотримуються позитивних оцінок спадщини вченого, а в монографії А.Круглашова присутній розширений огляд стану історіографічної розробки проблеми.

Питанням вивчення наукового світогляду й філософських поглядів М.Драгоманова присвячено роботу В.Лукеренко "Світогляд М.П.Драгоманова", втім методологічна основа цієї роботи "рішення XXII з'їзду партії" [73, 4], приводить автора до однобічного трактування цієї досить складної проблеми.

Серед досліджень діаспорних вчених виокремлюються такі праці, як: Подолянин К. "З минулих літ", в якій автор суттєво прослідкував життя М.Драгоманова в еміграції. Особливо торкнувся його видавничої діяльності та її "ідеологічного підгрунтя". В цілому в ній переважають негативні оцінки діяльності М.Драгоманова.

Досить цікавою є робота С.Ріпецького "М.Драгоманов в опінії визначних українських громадян". Вона складається з двох частин: в першій автор розглядає суспільно-політичну діяльність М.Драгоманова, теж більшу увагу звертаючи на період еміграції. В другій частині, що має назву, аналогічну назві самої роботи, С.Ріпецький подає оцінку М.Драгоманова його учнями, сучасниками і послідовниками. При цьому він віддає перевагу позитивним відгукам, хоча своєї оцінки, в принципі, не дає. Загальний тон роботи можна визначити як позитивно-нейтральний.

На сьогодні існує тільки одна монографія, присвячена саме огляду та аналізу оцінки М.Драгоманова: Горнова Е. "Оцінка діяльності Михайла Драгоманова в історіографії українській, російській і польській". Ця робота складається з кількох розділів, що виділені на основі територіальній і хронологічній. В ній польською дослідницею розглянуто радянську, польську та діаспорну історіографію в період після смерті М.Драгоманова до Листопадової революції в Росії, в міжвоєнний час та післявоєнний період до часу виходу самої монографії.

Серед наукових статей можна виділити групу статей, що присвячені розглядові тільки суспільно-політичних поглядів М.Драгоманова, не торкаючись майже при цьому його життя: Н.В. "М.П.Драгомановъ и вопросъ о самостоятельной украинской культуръ", Франко І. "Суспільно-політичні погляди М.Драгоманова", Кістяківський Б. "Суспільно-політичні погляди Драгоманова", Лисяк-Рудницький І. "Драгоманов як політичний теоретик", "М.Драгоманов і його місія", Дорошенко Д. "Драгоманов і українська історіографія", Гермайзе О. "М.П.Драгоманов в українській історіографії", Овсянико-Куликовський Д. "М.П.Драгоманов", Дмитриченко В.С., Рудько М.П. "Соціалістичні погляди М.П.Драгоманова в період демократичного піднесення 70-х років XIX ст.", Іванова Р.П. "М.П.Драгоманов і революційне народництво", Копержинський К. "Громадсько-політична тактика М. Драгоманова у 60-х і в першій половині 70-х рр.", Круглашов А.М. "Держава, нація, людина...", Круглашов А.М. "Драгоманівський аналіз соціальних проблем: теоретичні особливості", Круглашов А.М. "Політична етика Михайла Драгоманова (теоретичні аспекти)", Горнова Е. "Політична діяльність М.Драгоманова у висвітленні польської історіографії", Ліндфорс С. "До первісної ідеології М.П.Драгоманова", Бойко Ю. "М.П.Драгоманов: світогляд і соціально-політичні погляди", Романченко І. "Місце М.П.Драгоманова в суспільно-політичному житті XIX ст.". Ці статті, (окрім Ю.Бойка), об'єднують схвальні оцінки ідей М.Драгоманова та його впливу, передусім, на політичну історію України в XX ст.

Суто для радянської історіографії притаманною є увага до такої проблеми, як то відношення основоположників марксизму-ленінізму до самого М.Драгоманова, а тим більше до його наукової й суспільно-політичної діяльності. Тавро

"дрібнобуржуазного міщанина", яке було навішено йому після статті В.І.Леніна "Гонители земства и Аннибалы либерализма", привело до тривалого забуття М. Драгоманова в радянській історіографії. Втім, його ідеї щодо перетворення в Російської імперії абсолютистської монархії в конституційну зі всіма наслідками у вигляді різноманітних демократичних свобод, все ж деякою мірою реабілітвували його в радянській історичній науці: Бухбиндер Н.А." М.П.Драгоманов о путях развития России. Неопубликованное письмо к А.С.Суворину", Катренко А. "Викривач царського самодержавства", Мельник В.А. "Украинский просветитель М.П.Драгоманов", Сарбей В.Г. "Антицарська публіцистика М.Драгоманова і ставлення до неї основоположників марксизиу-ленінізму", Сарбей В.Г. "К вопросу об отношении В.И.Ленина к публицистике М.П.Драгоманова", Дьяков В.А. "В.И.Ленин об освободительном движении в Польше и его оценке М.П.Драгомановым", Романченко І. "В.І.Ленін про М.П.Драгоманова".

Серед інших проблем, що цікавлять дослідників є, передусім, питання вирішення М.Драгомановим проблеми української мови й національного виховання в аспекті вирішення ним національного питання: Климчик Л.А. "Боротьба М.П.Драгоманова за українську народну освіту", Климчик Л.А. "Рідна мова в контексті педагогічних поглядів М.Драгоманова", Климчик Л. "Майбутнє може бути ще сприятливішим для цієї мови...", Гнатюк І.С. "Інтелектуалізація українського науково-популярного мовлення в контексті творчої спадщини М.Драгоманова", Іванюк І.В. "Взаємозв'язки національного та інтеркультурного виховання у працях М.Драгоманова".

Для сучасної української історіографії характерною є тенденція пошуку національних героїв, необхідних на етапі державної розбудови, що відбувається в нашій державі. Одним з таких героїв стал М.Драгоманов, особливо якщо врахувати увагу вченого до питань теорії державного будівництва. Тому сучасні дослідники його політичної спадщини намагаються на основі аналізу цієї теорії вирахувати можливі шляхи подальшого руху України. Звичайно, в таких працях присутніми є суто позитивні оцінки творчого доробку М.Драгоманова, що іноді спричиняє однобічне бачення автора: Солдатенко В., Левенець Ю. "Один проти всіх (Михайло Драгоманов)", Сарбей В. "Щоб національна свідомість росла серед наших власних земляків", Денисенко А. "Епоха в українському житті", Іванченко Р. "Заповіт подвижника і сучасне державотворення", Скакун О.Ф. "Федералізм Михайла Драгоманова", Антонець М.Я. "Не шукати ідеалів у старовині та лише в "своїй хаті"", Федченко П. "Апостол правди і науки", Федченко П. "Апосольські" послання Михайла Драгоманова", Гаевская Л. "Концепция национального возрождения в историософии М.Драгоманова", Комзюк Л. "М.Драгоманов і М.Міхновський: діалог альтернативних конститутційно–правових концепцій".

Іншу підгрупу робіт об'єднує увага до суто наукової діяльності вченого, передусім його античним студіям, аналізові ним стану розвитку української літератури, роботи із збирання й систематизації українського фольклору: Рубчак Б. "Героїзм малих діл. Ситуація української літератури навколо 1878 року ", Бернштейн М.Д. "Українська літературна критика 50–70-х рр. XIX ст.", Грушевський М. "50 літ "Исторических пъсен малорусскаго народа» Антоновича і Драгоманова", Дашкевич Я. "Учений, політик, публіцист", Єфремов С. "Відгуки з життя та письменства", Комишанченко М.П. "Літературно – критичні виступи Михайла Драгоманова у 70-х роках XIX ст.", Куца О. "М.Драгоманов проти "народности" Т.Шевченка ", Лисенко О.Я. "М.Драгоманов про історичний прогрес", Мишанич С. "Фольклористична спадщина видатного українського вченого", Одарченко П. "Наукова діяльність М.Драгоманова", Ставнюк В.В. "Роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів М. Драгоманова", Ястребов Ф. "Михайло Драгоманов", Крук О. "Невідоме дослідження про "Історію Русів".

Науково-популярні праці розглядають більше коло проблем. В першу підгрупу можна виділити ті роботи, що аналізують роль ідей М.Драгоманова у розвитку соціалістичного руху. в Україні взагалі й Галичині зокрема: Донцов Д. "Підстави нашої політики", Міяковський В. "Надруковане й забуте: громадянські рухи XIX ст.", Охримович Ю. "Розвиток української національно-політичної думки (від поч. XIX ст. до М.Драгоманова)", Хімка Ж-П. "Соціалізм в Галичині", Горнова Е. "Український передовий табір і його співпраця з польським лівим суспільним крилом у Галичині", Возняк М. "Доповнення М.П.Драгоманова до його "Австро-руських споминів" у відповідь рецензентові "Діла"", Грушевський М. "Драгоманов і галицька молодь", Кон Ф. "Драгоманов и И.Франко в польском движении", Лозинський М. "Обопільні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історичному розвитку української політичної думки XIX і XX вв.", Студинський К. "Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами", Свєнціцький І. "Драгоманов і Галичане". В цих роботах прослідковується позитивне оцінювання цієї ролі (окрім Д.Донцова), й сама діяльність М.Драгоманова в Галичині проаналізвана досить детально.

До іншої підгрупи відносяться ті роботи, що спрямовані на ознайомлення з суто політичними поглядами та науковими зацікавленнями М.Драгоманова. Особливістю цієї підгрупи є те, що автори, здебільшого представники діаспорної історіографії, різко негативно оцінюють як діяльність, так і самого М.Драгоманова, й часто звинувачують його в провалі української революції 1917-1920-х рр., і застерігають проти вивчення та втілення в життя його ідей: Д.Д."Драгоманов і ми", Донцов Д. "Шевченко і Драгоманов", Климишин М. "Шевченко і Драгоманов і їхній вплив на події в Україні 1917-1920 рр.", Мухін М. "Іван Франко як критик Драгоманова", Подолянин К. "Космополіти й націоналісти", Мухін М. "З життєпису академіка А.Кримського", Десняченко Р. "Покійник, якому не дають вмерти", Мухін М. "Драгоманов без маски", Мухін М. "Більше світла!", Мухін М. "В путах шайтана", Мельник Л.Г. "Торжество історичної правди". Окремо тут стоять дослідження Новодворського І. "Драгоманов і наші клєрикали", Білецького М. "М.Драгоманов – з нами", Шаповала М. "М.Драгоманов як ідеолог нової України" і "Народництво в Українському визвольному рухові". Саме в них присутніми є занадто емоційні схвальні оцінки ролі М.Драгоманова в житті України.

В третю підгрупу можна об'єднати статті, які присвячені огляду окремих елементів діяльності М.Драгоманова в еміграції. В більшості з них практично відсутні чи то авторські оцінки, чи то аналіз оцінок цієї діяльності: Антонович М. "М.П.Драгоманов і "Вільне Слово"", Дорошкевич Ол. "Архівні згадки про Драгоманова", Кістяковскій Б. "М.П.Драгомановъ и "Вольное Слово"", Лозинський М. "Обопільні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історичному розвитку української політичної думки XIX і XX вв.", Романченко І.М. "Драгоманов у Болгарії", Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш. "С.Ю. Витте, М.П. Драгоманов и «Вольное Слово» (по поводу одного документа из архива М.К. Лемке)", Возняк М. "Драгоманов у відновленій "Правді"", Житецький І. "Останній виїзд М.Драгоманова за кордон", Франко І. "З останніх десятиліть XIX ст.", . Окремо стоять статті представників революційної еміграції, що були особисто знайомі з М. Драгомановим та його родиною, й тому їх свідчення є особливо цінними, бо дають дослідникові можливість прослідкувати глибинні пласти відносин в еміграції: Богучарскій В. "Земскій Союзъ или Священная Дружина?", Дейч Л. "У начала легенды", Засуличъ В. ""Вольное Слово" и эмиграція".

Певні аспекти теми знайшли відображення в статтях: Лісовий В.С. "Драгоманов і Донцов", Тучапський П.Л. "Національні погляди Драгоманова" і "Роля Драгоманова в суспільному рухові Росії й України". Але в них М.Драгоманов постає лише як суспільно-політичний діяч.

До історіографічних джерел можна віднести дисертаційні дослідження. Їх

цінність є особливою у зв'язку з тим, що, в основному вони залишаються неопублікованими, й у сукупності в якійсь мірі характеризують рівень розвитку історичної науки на окремих етапах її існування [144, 129]. Життю та діяльності М.Драгоманова присвячено досить велику кількість дисертацій, що розкривають різнобічність його наукових і суспільних уподобань: Костенко Г.В. "Світогляд та суспільно-політична діяльність М.Драгоманова: історіографія проблеми", Крук О.А. "Концепція історії України в науковій, публіцистичній та епістолярній спадщині М.П.Драгоманова", Лукеренко В.Л. "Філософські погляди М.П.Драгоманова", Іванова Р.П. "Место Михаила Драгоманова в общественно-политическом движении России и Украины во 2 –й пол. XIX в.", Круглашов А.М. "Політичні ідеї Михайла Драгоманова", Куца О.П. "М.Драгоманов і розвиток української літератури у 2 пол. XIX ст.", Білан Т.О. "Проблема виховного ідеалу в українській філософії на рубежі XIX – початку XX ст. (М.Драгоманов, О.Пчілка, Леся Українка)", Метельський Р.Е. "Конституціоналізм М. Драгоманова", Ситнік О.І. "Особливості політичних концепцій М. Драгоманова і Д. Донцова в контексті української ідеї", Козуб Л.В. "М.П.Драгоманов – дослідний історії суспільно-політичного руху XIX ст. в Україні".

Інший пласт джерел складають джерела, що доповнюють, підкреслюють або заперечують той образ, що створений в історіографії.

Передусім, це наукові та публіцистичні праці Михайла Драгоманова. Взагалі, праці істориків є одними з найбільш чисельних історіографічних джерел. На відміну від історичного джерелознавства, історіографічне джерелознавство надає їм першочергову увагу. Проте, роботи історика, життя та діяльність якого є предметом історіографічного дослідження, водночас є основними історіографічними фактами. Тому в історіографічному джерелознавстві до них вироблене своє специфічне відношення. Піддаючи аналізові джерельну базу роботи, методологію, яку використовував історик, процес введення праці у науковий обіг, дослідник тим самим висвітлює й певний вплив цієї роботи на розвиток історичної науки й реконструює образ історика як науковця [144, 128 – 129]. На сьогодні дослідники творчості М. Драгоманова нараховують до двох тисяч його робіт, більшість з яких залишається невідомою. Це спричиняє таку ситуацію, коли майже всі дослідження про М. Драгоманова ґрунтуються на вивченні одних і тих самих робіт. Втім, для реконструкції цілісного образу вченого, враховуючи його стиль історіописання, потрібно детальне знайомство з цими роботами, серед яких: "Вибрані твори: Збірка політичних творів з примітками", "Два вчителі", Драгоманов М., Грінченко Б. "Діалоги про українську національну справу ", "Євангельська віра в старій Англії", "Императоръ Тиберій", "Нарис української соціальної програми / Переднє слово до "Громади"", "Оповідання про заздрих Богів", "Про волю віри", "Пропащий час: Українці під Московським царством (1654-1876)", "Про українських козаків, татар і турків", "Рай і поступ", "Евреи и поляки в Юго-Западном крае" та інші його праці, що в різні періоди виходили друком в Україні, колишньому СРСР та діаспорі.

Окрему групу складають наукові збірки, присвячені життю, творчості М.Драгоманова, в яких друкувалися його біографія, вибрані твори й бібліографія його робіт, дослідження, присвячені йому й характеризують сучасний стан розвитку "драгоманознавства". Вони виходили, в основному, з нагоди ювілеїв з дня народження чи смерті М.Драгоманова: "Драгоманівский збірник. "Вільна Спілка" та сучасний український конституціоналізм"", "Михайло Драгоманов. Документи і матеріали: 1841-1994", "Михайло Драгоманов і українське національне відродження", "М.П.Драгоманов: 1841-1895: Єго юбілей, смерть, автобіографія і спис творів", "Пам'яті М.Драгоманова. 1895-1920", "Соціально-філософські ідеї М.Драгоманова", "Штрихи до наукового портрету М.Драгоманова", "Драгоманов М.

Симпозіум і вибрані твори", "Матеріали перших Міжнародних драгоманівських читань: 30.09–2.10.2003".

Як бачимо, коло проблем з даної теми, що розглядаються в поданому огляді джерел, не досить широке. Тому, на жаль, вони дають далеко не повне й однобоке уявлення про життя та діяльність М.Драгоманова.

Розкрити М. Драгоманова як людину, що практично завжди залишається поза увагою дослідників та заважає цілісній реконструкції його історіографічного образу, можна через аналіз досить нечисельної групи джерел особистого походження. Основним критерієм класифікації джерел особистого походження є спрямування ними комунікативних зв'язків. Якщо класифікувати їх за цим критерієм, то джерела особистого походження можна розділити на автокомунікативні (щоденники) і міжособистісної комунікації, що, в свою чергу діляться на джерела з фіксованим адресатом (епістолярні джерела, мемуари – автобіографії) та з невизначеним адресатом (мемуари, есеїстика, сповіді) [145, 466].

До найбільш цікавих джерел цієї групи відноситься "Авиобіографія" М. Драгоманова, в якій він постає з досить незвичного боку. Його "Автобіографія", на сьогодні залишається основним та, напевно, найповнішим джерелом вивчення життя вченого, але не детальним викладом подій, а емоційним забарвленням. "Автобіографія" М.Драгоманова майже позбавлена "людскості", справляє враження біографії не людини, а пам'ятника, де відсутніми є прояви свого відношення до певних подій, всі формулювання в ній нейтральні. Проте його жвава натура все ж проривалась крізь сіру масу й допускала, можливо, мимоволі автора, цікаві припущення щодо своєї місії, діяльності та її значення і т.п.

Певне розкриття М. Драгоманова міститься у щоденниках самого вченого та дружини Людмили Драгоманової, що були знайдені дослідниками: Романченко І. "Болгарський щоденник М.П.Драгоманова", Атанасов П. "Неспокійне серце (щоденник Л.Драгоманової)".

Досить показовими щодо висвітлення психологічного портрету М. Драгоманова є мемуари та спогади його родичів, друзів й людей, з якими він стикався протягом свого життя: Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш. "Из архива И.М. Гревса", Глушко С. "Спомини І.В.Антонович про М.П.Драгоманова", Гревс И.М. "М.П.Драгоманов о Тургеневе", Дейч Л. "М.П.Драгомановъ въ изгнаніи", Драгоманів-Шишманова Л. "Спомини про Михайла Драгоманова", Драгоманов С. "М.Драгоманов та Леся Українка", "М.П.Драгоманов. Із споминів В.Дебогорія – Мокрієвича", Русова С. "М.Драгоманів", Бен-Амі "Мои сношения с М.Драгомановым и работа в "Вольном Слове"", Е.Бернштайн "Спомини про М.Драгоманова і С.Подолинського".

Значною є не тільки наукова, але й епістолярна спадщина М.Драгоманова, в якій він розкриває свої суспільно-політичні погляди й, опосередковано, свою особистість. До неї відноситься листування з учнями та друзями, серед яких І.Франко, М. Бучинський, Л. Українка, Ю.Бачинський, й українськими політичними та суспільними діячами: Возняк М. "З листування М.Драгоманова з В.Навроцьким", "Недруковані листи М.Драгоманова до Лесі Українки", Романченко І. "М.Драгоманов і Леся Українка в їх листуванні", Студинський К. "Переписка М.Драгоманова з В. Навроцьким", Чернихівський Г.І. "Листи М.Драгоманова до В. Барвінського".

Втім, на жаль, ця група джерел дійсно досить не чисельна, тому в більшості випадків не включається дослідниками в коло джерел при висвітленні життя та діяльності М.Драгоманова, в результаті чого постать його і досі залишається невідомою.

Михайло Петрович Драгоманов став для української історії невимовним символом примх народної пам'яті. Те, чого він так наполегливо прагнув все своє

недовге життя – залишитися в ній, в принципі не здійснилося. Така ситуація приводить до значної міфологізованості образу М.Драгоманова, який існує не тільки в свідомості тих, для кого він не є туманною згадкою зі шкільної програми, але й в історіографії, внаслідок досить обмеженого кола проблем щодо його життя та творчості, які розглядаються в історичній науці.

Це є причиною того, що, переважно, характеристики, які засновані на основі аналізу обмеженої джерельної бази, є аж занадто позитивними, особливо в сучасній як діаспорній, так і українській історіографії, що нерідко бере за основу діаспорні дослідження при розгляді життя, діяльності та спадщини українських емігрантів.

Образ М.Драгоманова як людини, вченого, мислителя, суспільного діяча, на жаль, далекий від реального, внаслідок цієї однобічності, яка привела до того, що ті дослідження, що аналізують цей бік його діяльності, випускають важливі її аспекти або згадуючи їх мимохідь, втрачаючи при цьому цілісність висвітлення. Політизованість та заідеологізованість діаспорної, радянської історичної науки також обмежує коло проблем, що аналізуються: так при аналізі наукової діяльності М.Драгоманова осторонь залишаються в діаспорі античні, медієвістичні й, навіть, певною мірою етнографічні студії, в яких він викладає основи своєї історіософської системи, певні елементи політичної доктрини. Тому при вивченні праць вченого наукового та публіцистичного характеру, список яких досить обмежений, іноді стають загубленими певні відтінки основоположних понять, що складають його світоглядну систему.

Значний ступінь міфологізації постаті М.Драгоманова проявляється також в тому, що значна кількість досліджень істориків присвячена не розгляду його біографії чи творчості, але тільки емоційному викладу думок автора з приводу його враження від цієї постаті, її значення для розвитку філософської, політичної, громадської думки та взагалі в історії України і Західної Європи. Але цією емоційністю все закінчується, тому що вона нерідко не підтверджена ні творами самого М.Драгоманова ні джерелами мемуарного характеру. Наслідком є те, що відокремлення "міфу М.Драгоманова" від його реального "прототипу" є поки примарним й вимагає подальшого виявлення та систематизації джерел по темі, що дадуть можливість більш цілісної реконструкції історіографічного образу Михайла Драгоманова.

Джерела та література

1. Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш. Из архива И.М. Гревса // Труды Ан СССР. Институт истории СССР. Общественная мысль в России XIX века. – Вып. 16. – М., 1986. – С.234 – 241.
2. Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш. С.Ю. Витте, М.П. Драгоманов и «Вольное Слово» (по поводу одного документа из архива М.К. Лемке) // Исследования по отечественному источниковедению. – М. – Л.: Изд- во «Наука», 1964. – С.163 – 178.
3. Антонович М. М.П.Драгоманов і "Вільне Слово" (на базі таємних австрійських документів) // Український історик. – 1978. – ч.4. – С.41 – 58.
4. Архів М.Драгоманова / Ред. Р.Смаль-Стоцький. – Варшава, 1938. – 258с.
5. Бачинський Ю. Україна irredenta. – Берлін, 1924. – 238с.
6. Бен-Амі. Мои сношения с М.Драгомановым и работа в Вольном Слове // Еврейская Старина. – 1915. – Вып. 3-4. – С.347 – 366.
7. Бен-Амі. Мои сношения с М.Драгомановым и работа в Вольном Слове // Еврейская Старина. – 1916. – Вып. 1. – С.75 – 101.
8. Бернштайн Е. Спомини про М.Драгоманова і С.Подолинського // Грушевський М. З починів українського соціялістичного руху. М.Драгоманов і женевський соціялістичний гурток. – Відень, 1922. – С.154 – 161.
9. Бернштейн М.Д. Українська літературна критика 50-70-х рр. XIX ст. – К., 1959. – 492с.
10. Білецький М. М.Драгоманов – з нами // За синім океаном. – 1960. – лют.-берез. – С.2-4.
11. Богучарскій В. Земскій Союзъ или Священная Дружина? // Русская мысль. – 1912. - №9. – С.74 – 120.
12. Бойко Ю. М.П.Драгоманов: світогляд і соціально-політичні погляди // Хроніка 2000. – 1998. - №23-24. – С. 137 – 145.

13. Бухбиндер Н.А. М.П. Драгоманов о путях развития России. Неопубликованное письмо к А.С. Суворину // Каторга и ссылка. – 1933. - №9. – С.129 – 132.
14. Возняк М. Доповнення М.П.Драгоманова до його "Австро-руських споминів" у відповідь рецензентові "Діла" // Україна. – 1926. - №2-3. – С.76 – 89.
15. Возняк М. Драгоманов у відновленій "Правді" // АН УРСР. Записки Українського Наукового товариства в Києві "За сто літ". – 1930. – т.38. – кн.6. – С.229 – 330.
16. Возняк М. З листування М.Драгоманова з В.Навроцьким // Літературно-науковий вісник. – 1923.- т.79. – кн.3. – С.249-259.
17. Гермайзе О. М.П.Драгоманов в українській історіографії // Філософська і соціологічна думка. – 1991. - №9.- С.102-130.
18. Глушко С. Драгоманов і недільні школи // Україна. – 1924. – кн.4. – С.35 –42.
19. Глушко С. Спомини І.В.Антонович про М.П.Драгоманова // Україна. – 1926. - №4. – С.120 – 134.
20. Горнова Е. Політична діяльність М.Драгоманова у висвітленні польської історіографії // Український історичний журнал. – 1966. -№9. –С.72 – 81.
21. Гревс И.М. М.П.Драгоманов о Тургеневе // Былое. – 1925. - №3. – С.113 – 130.
22. Грушевський М. З починів українського соціялістичного руху. М.Драгоманов і женевський соціялістичний гурток. – Відень, 1922. – 212с.
23. Грушевський М. Драгоманов і галицька молодь // Україна. – 1926. - №6. – С.43 – 55.
24. Грушевський М. 50 літ "Исторических пъсен малорусскаго народа» Антоновича і Драгоманова // Україна. – 1924. - №1-2. – С.97 – 109.
25. Дашкевич Я. Учений, політик, публіцист // Слово і час. – 1991. - №10. – С.3 – 6.
26. Дейч Л. М.П.Драгомановъ въ изгнаніи // Вестник Европы. – 1913. – кн.10. – С.201-226.
27. Дейч Л. У начала легенды // Современный мир. – 1913. - №11. – С.137 – 167.
28. Десняченко Р. Покійник, якому не дають вмерти. – Культура,1946. – 71с.
29. Д.Д. Драгоманів і ми // Літературно-науковий вісник.- 1923. – т.79. –кн.3.- С.260-267.
30. Довгич В.А. Українська ідея в політичній теорії М.Драгоманова. – К., 1991. – 155с.
31. Донцов Д. Підстави нашої політики.- Нью-Йорк: Організація оборони чотирьох свобод України, 1957. – 211с.
32. Донцов Д. Шевченко і Драгоманов // Слово і час. – 1992. - №6. – С.28-37.
33. Дорошкевич Ол. Архівні згадки про Драгоманова // Життя і революція.- 1925. - №9.- С.55-58.
34. Дорошкевич О. Драгоманов в українській критиці // Життя і революція. – 1926. - №2-3. – С.57 – 68.
35. Дорошенко В. М.Драгоманов // Життя і знання. – 1935. – ч.6. – С.161 –163.
36. Драгоманівський збірник. "Вільна Спілка" та сучасний український конституціоналізм / За ред. Т.Г.Андрусяка.- Львів: Світ, 1996. – 256с.
37. Драгоманів-Шишманова Л. Спомини про Михайла Драгоманова // Нова Україна. – 1922. – ч. 13. – С.35-44.
38. Драгоманів-Шишманова Л. Спомини про Михайла Драгоманова // Нова Україна. – 1923. – ч.6. – С.70-80.
39. Драгоманов М. Автобіографія // Самі про себе: Автобіографії видатних українців XIX-го ст. / Ред. Ю.Луцького.- Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1989.- С.115-145.
40. Драгоманов М. Переписка.Т.1. / Зібрав і зладив М.Павлик.- Львів, 1901.- 184с.
41. Драгоманов С. М.Драгоманов та Леся Українка // Вільна Україна.- 1963.- №10.- С.2-5.
42. Єфремов С. Відгуки з життя та письменства // Нова громада. – 1906. - №6. – С.152 – 162.
43. Житецький І. Останній виїзд М.Драгоманова за кордон // Україна. – 1926. - №2-3. – С.29 – 37.
44. Заславський Д. М.ПДрагоманов. Критико-биографический очерк.- К.,1924.- 172с.
45. Засуличъ В. «Вольное Слово» и эмиграція // Современник. – 1913. - №6. – С.179 – 191.
46. Іванова Р.П. О.І.Герцен і М.П.Драгоманов // Український історичний журнал. – 1970. – №1. – С.130 – 134.
47. Іванченко Р.П. Раби Києва не мовчали... До 150-річчя від дня народження М.П.Драгоманова. – К.: Т-во "Знання", 1991. – 48с.
48. Катренко А. Викривач царського самодержавства // Архіви України. – 1966. - №4. – С.64 – 72.
49. Кістяківський Б. Вибране.- К.: Абрис,1996.- 512с.
50. Кистяковскій Б. М.П.Драгомановъ и «Вольное Слово» // Украинская жизнь.- 1912.- №1.- С.97-119.
51. Кистяковскій Б. М.П.Драгоманов по его письмамъ // Русская мысль.- 1911.- кн.11.- С.132-150.
52. Кістяківський Б. Драгоманов у Флоренції // АН УРСР. Записки Українського Наукового товариства у Києві. "За сто літ". – 1928. – т.25. – кн.2. – С.176 – 188.
53. Климишин М. Шевченко і Драгоманів і їхній вплив на подій в Україні в 1917-1920 роках // Визвольний шлях.- 1989.- №12.- С.1451-1463.
54. Козуб Л.В. М.П.Драгоманов – дослідник суспільно-політітичного руху XIX ст. в Україні. – Дисс. – К., 2002.

55. Комзюк Л. М.Драгоманов і М.Міхновський: діалог альтернативних конституційно-правових концепцій самостійності України // Сучасність. – 1999. - №7-8. – С.104 – 114.
56. Комишанченко М.П. Літературно-критичні виступи Михайла Драгоманова у 70-х роках XIX ст. // Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка. Наукові записки. – 1958. – т.XVII. – Вип. II. – С.23 – 38.
57. Кон Ф. Драгоманов и И.Франко в польском движении // Грядущий мир. – 1922. - №1. – С.237 – 240.
58. Копержинський К. Громадсько-політична тактика М. Драгоманова у 60 –х і в першій половині 70-х рр. // Україна. – 1930. - №1-2. – С.64 – 96.
59. Костенко Г.В. Світогляд та суспільно-політична діяльність М. Драгоманова: історіографія проблеми. – Дис. – Дніпропетровськ, 2000
60. Круглашов А.М. Держава, нація, людина...// Вісник АН УРСР. – 1992. - №2. – С.22 – 32.
61. Круглашов А.М. Драгоманівський аналіз соціальних проблем: теоретичні особливості // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – т.5 (7). – С.16 – 23.
62. Круглашов А.М. Драма інтелектуала: політичні ідеї М.Драгоманова.- Чернівці, 2000.- 488с.
63. Круглашов А.М. Політична етика Михайла Драгоманова (теоретичні аспекти) // Український історичний журнал. – 2000. - №3. – С.73 – 92.
64. Крук О.А. Концепція історії України в науковій, публіцистичній та епістолярній спадщині М.П.Драгоманова.- Дис.- К., 1996.- 189с.
65. Крымскій А. Михаилъ Петровичъ Драгомановъ (Некрологъ) // Этнографическое обозрение. – 1895. – кн.XXVII. - №4. – С.129 – 134.
66. Куца О. М.Драгоманов проти "народности" Т.Шевченка // Мандрівець. – 1994. - №1. – С.83. – 88.
67. Ліндфорс С. До первісної ідеології М.П.Драгоманова // Записки історико - філологічного відділу АНУ. – 1926. – кн. 7-8. – С. 385 – 401.
68. Лісовий В.С. Драгоманов і Донцов // Філософська і соціологічна думка.- 1991.- №9.- С.83-101.
69. Лисенко О.Я. М.Драгоманов про історичний прогрес // Український історичний журнал. – 1968. - №11. – С.73 – 79.
70. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т.1. / Пер. з англ.- К.: Основи,1994.- С.281-403.
71. Лисяк-Рудницький І. Михайло Драгоманов і його місія // Сучасність.- 1979.- ч.3 (219).- С.91-115.
72. Лозинський М. Обопільні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історичному розвитку української політичної думки XIX і XX вв. // Україна.- 1928.- №2.- С.83-90.
73. Лукеренко В.Л. Філософські погляди М.П.Драгоманова.- Дис.- К.,1963.- 235с.
74. Лукеренко В.Л. Світогляд М.П.Драгоманова. – К.: Наукова думка, 1965. – 124с.
75. Матеріали перших Міжнародних драгоманівських читань: 30.09. – 2.10.2003р. / Укл. Г.І.Волинка, В.П.Сергієнко, Л.Л.Макаренко. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2003. – Вип.І. – 274с.
76. Мельник В.А. Украинский просветитель М.П.Драгоманов // Вопросы истории. – 1968. - №3. – С.205 – 208.
77. Міяковський В. Звільнення Драгоманова з Київського університету.- Б.м. і р.- С.90-96.
78. Міяковський В. Надруковане й забуте: громадянські рухи XIX ст.- Т.1.- Нью-Йорк,1984.- 509с.
79. Михайло Драгоманов. Документи і матеріали: 1841-1994.- Львів,2001.- 731с.
80. "Михайло Драгоманов і українське національне відродження". Українська республіканська конференція молодих вчених, присвячена 150-річчю з дня народження М.П.Драгоманова.- К., 1991.-124с.
81. М.П.Драгоманов. Із споминів В. Дебогорія-Мокрієвича // Ан УРСР. Записки Українського Наукового товариства в Києві "За сто літ". – 1927. –кн.І. – т.24. –С.275 – 295.
82. М.П.Драгоманов: 1841-1895: Єго юбілей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М.Павлик.- Львів: Коштом українців, 1896.- 476с.
83. Мишанич С. Фольклористична спадщина видатного українського вченого // Народна творчість та етнографія. – 1991. - №4. – С.3 – 12.
84. Мухін М. Більше світла! // Визвольний шлях.- 1959.- №10.- С.1181-1188. №11.- С.1298-1304. №12.- С.1419-1426.
85. Мухін М. Більше світла! // Визвольний шлях.- 1960.- №1.- С.107-113. №2.- С.157-167. №3.- С.21-290. №4.- С.395-402. №5.- С.501-510. С.625-632.
86. Мухін М. В путах шайтана // Визвольний шлях.- 1956.- №9.- С.977-986. №10.- С.1143-1154. №11.- С.1204-1218. №12.- С.1349-1357.
87. Мухін М. Драгоманов без маски // Визвольний шлях. – 1962. - №2. – С.151 – 160. №3. – С.268 – 273. №4-5. – С.391 – 401. №6. – С.608 – 617. №7-8. – С.702 – 709. №9. – С.844 – 849. №11. – С.1118 – 1125.
88. Мухін М. З життєпису академіка А.Кримського // Визвольний шлях.- 1963.- №6.- С.637-647. №7.- С.745-750. №8.- №879-887.

89. Мухін М. Іван Франко як критик Драгоманова // Визвольний шлях.- 1960.- №4.- С.431-437. №5.- С.527-537. №6.- С.666-675. №7.- С.803-808. №8.- С.883-890.
90. Н.В. Драгомановъ и вопрос о самостоятельной украинской культуръ. (Къ годовщинъ смерти) // Украинская жизнь.- 1912.- №6.- С.10-55.
91. Народництво в Українському визвольному рухові. (Промова т. М.Шаповала на конференції УПСР 9-10.07.1928 р.) // Вільна Спілка.- Прага-Львів.- 1927-1929.- №3.-С.95-128.
92. Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка. Філологічна секція. Т.13. Переписка М.Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871-1877.- Львів,1910.-353с.
93. Недруковані листи М.Драгоманова до Лесі Українки // Червоний шлях.- 1923.- №4-5.-С.187 - 200.
94. Новодворський І. Драгоманів і наші клєрикали. Вияснення клєрикальних напастей проти Драгоманова.- Львів,1936.- 23с.
95. Овсянико-Куликовський Д. М.П.Драгоманов // Наше минуле.- 1918.- №2.- С.50-57.
96. Одарченко П. Наукова діяльність М.Драгоманова // Сучасність. – 1972. – ч.7-8. – С.84 – 99.
97. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки (від поч. XIX ст. до М.Драгоманова).- Н.-Й., 1965.- 120с.
98. Павлик М. М.Драгоманов як політик. – Львів, 1911. -
99. Пам'яті М.Драгоманова. 1895-1920. Сбірник.- Х.: Поюр,1920.- 112с.
100. Подолянин К. З минулих літ.- Лондон: Українська видавнича спілка, 1954.- 101с.
101. Подолянин К. Космополіти і націоналісти // Визвольний шлях.- 1958.- №10.- С.1092-1097. №11.- С.1219-1223.
102. Подолянин К. Космополіти і націоналісти // Визвольний шлях.- 1959.- №1.- С.23-30.
103. Проблеми державності в творчості М.Драгоманова // Укл. А.М. Круглашов. – Чернівці: Рута, 1996. – 21с.
104. Ріпецький С. М.Драгоманов в опінії визначних українських громадян.- Нью-Йорк, Дітройт, 1967.- 43с.
105. Романченко І. Місце М.П.Драгоманова в суспільно-політичному житті XIX ст. // Український історичний журнал. – 1965. -№6. – С.33 – 42.
106. Романченко І. М.Драгоманов і Леся Українка в їх листуванні // наукові записки Львівського державно – педагогічного інституту. – 1948. – т. II. – С.172 – 189.
107. Романченко І. М.Драгоманов у Болгарії // Жовтень.- 1958.- №5.- С.145-151.
108. Рубчак Б. Героїзм малих діл. Ситуація української літератури навколо 1878 року // Сучасність.- 1979.- ч.3 (219).- С.61-90.
109. Русова С. М.Драгоманів. 1841 – 1895. – К.: Криниця, 1918. – 45с.
110. Сарбей В.Г. Антицарська публіцистика М.Драгоманова і ставлення до неї основоположників марксизиу – ленінізму // Український історичний журнал. – 1966. -№9. – С.23 – 35.
111. Сарбей В.Г. К вопросу об отношении В.И.Ленина к публицистике М.П. Драгоманова // Революционное и общественное движение в России XIX века. – Воронеж, 1968. – С.58 – 59.
112. Свєнціцький І. Драгоманов і Галичане. – Львів, 1922. – 15с.
113. Скакун О.Ф. М.П.Драгоманов как политический мыслитель: Монография. – Х.: Основа, 1993. – 144с.
114. Соціально-філософські ідеї М.Драгоманова: Зб. наук. праць. – К., 1995. – 118с.
115. Ставнюк В.В. Роль античних студій у формуванні історико -філософських поглядів М.Драгоманова // Український історичний журнал. – 1998. - №6. – С.46 – 54.
116. Студинський К. Переписка М.Драгоманова з В.Навроцьким // АН УРСР. Записки Українського Наукового товариства в Києві "За сто літ". – 1927. – кн.І. – т. 24. – С.83 – 153.
117. Студинський К. Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами // Україна. – 1926. - №2-3. – С.70 – 75.
118. Тучапський П.Л. Національні погляди Драгоманова // Україна. – 1926. - №2-3. – С.114-124.
119. Тучапський П.Л. Роля Драгоманова в суспільному рухові Росії й України // Україна. – 1926. - №2-3. – С.101-114.
120. Франко І. З останніх десятиліть XIX ст. // ЛНВ – 1901. – р. 4. – т.15. – кн. 7. – С. 1 – 19.
121. Франко І. Твори в 20-ти тт. Т.XX. Вибрані листи. – К.: В-во художньої літератури, 1956. – 809с.
122. Франко І. Суспільно-політичні погляди М.Драгоманова // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. XXXV. – кн. 8. – С.226-240.
123. Шаповал М. М.Драгоманов як ідеолог нової України // М. Драгоманов. Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками / Під заг. Ред. П.Богацького. – Прага; Нью-Йорк, 1937. – С.31-55.
124. Штрихи до наукового портрета М.Драгоманова: Зб. наук. праць. – К., 1991. – 248с.
125. Ястребов Ф. Михайло Драгоманов // Українська література . –1942. - №12=14. – С.351 – 377.
126. Doroshenko D. Drahomanov and ukrainian historiography // Drahomanov M. A symposium and selected writings / S.Drahomanov. (comp. by); I.L.Rudnytsky (ed. by). – N.Y.: The Ukrainian acad. of arts and sci., 1952. – p.23-35.

127. Himka J.-P. Socialism in Galicia. The Emergence of Polish social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860-1890). – Harvard, 1983. – 244p.
128. Hornova E. Ocena dzialalnosci Michala Drahomanova w historiografii ukrainskiej, rosyjskiej i polskiej. – Opole, 1967. – 117s.
129. Hornova E. Ukrainski oboz postepowy i jego wpolpraca z polska lewica spoleczna w Galicij 1876-1895. – Wroclaw, 1968. – 163s.
130. Lysyak-Rudnytsky I. Drahomanov as a political theorist // Drahomanov M. A symposium and selected writings / S. Drahomanov (comp. by); I.L.Rudnytsky (ed. by). – N.Y.: The Ukrainian acad. of arts and sci., 1952. – p.70-130.
131. Драгоманов М. Вибрані твори: Збірка політичних творів з примітками / Під заг. Ред. П.Богацького.- Прага; Нью-Йорк, 1937.- т.1.- 413с.
132. Драгоманов М. Вибране.- К.: Либідь,1991.- 688с.
133. Драгоманов М., Грінченко Б. Діалоги про українську національну справу.- К.,1994.- 286с.
134. Драгоманов М. Євангельська віра в старій Англії . – К.: Вид – во "Ранок", 1907. – 8с.
135. Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Вестник Европы. – 1875. – т.4. – кн.7. – С.133 – 179.
136. Драгоманов М. Императоръ Тиберій // Университетские известия. – 1864. - № 1. – С. 1 – 55. №2. – С.1 – 58.
137. Драгоманов М. Нарис української соціальної програми / Переднє слово до "Громади".- К., 1918.- 99с.
138. Драгоманов М. Оповідання про заздрих Богів. 3 вид. / Заходом і з перед. слівцем М.Павлика.- Вінніпег, 1901.- 28с.
139. Драгоманов М. Про волю віри. – К.: Вид – во "Ранок", 1907. – 16с.
140. Драгоманов М. Пропащий час: Українці під Московським царством (1654-1876).- К., 1992.- 48с.
141. Драгоманов М. Про українських козаків, татар і турків.- К., 1991.- 42с.
142. Драгоманов М. Рай і поступ / Партія українських соціал-революціонерів.- Б.м.: Наклад і друк партійної друкарні, 1915. 72с.
143. Вервес Г.Д. Головні проблеми українсько-польських літературних взаємин XIX ст. – К.: Вид – во АН УРСР, 1958. – 47с.
144. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К.,1996. – 256с.
145. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу.- Вид. друге, випр.- К.: Факт, 2001.- 160с.
146. Зевелев А.И. Историографическое исследование: методологические аспекты. – М.: Высшая школа, 1987. – 160с.
147. Источниковедение / Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.М., Румянцева М.Ф. – М., 2000. – 701с.
148. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття).- К.: Генеза,2000.- 256с.
149. Максименко И.В., Попова Т.Н. К проблемам биоисториографических исследований // Південний Архів. – 1999. – Вип. 2. – С. 41 – 46.
150. Матеріяли до Драгоманівської бібліографії Всенародної Бібліотеки України // Україна. – 1926. – кн. 4. – С. 170 – 176.
151. Проблемы биографического жанра в советской исторической науке. – М., 1988. – 28с.
152. Репина Л. «Персональная история»: биография как средство исторического познания // Казус. – 1999. – Вып. 2. – С.76 – 100.
153. Савченко І.С. Дослідження творчої спадщини М.П. Драгоманова в останні роки // Історіографічні дослідження в УРСР. – Вип. II. - К.: Вид – во "Наукова думка", 1969. – С. 199 – 205.
154. Февр Л. Бои за историю. – М.: Издательство «Наука», 1991. – 629с.
155. Человек науки. – М.: "Наука", 1974. – 392с.
156. Чернишов А. Проти вульгаризаторського спрощення і схематизму // Вітчизна. – 1956. - №11. – С.152 – 164.

SUMMARY

The article is devoted to the classification and the systematization of the historiografical monographs for the investigation of the historiografical image one of the famous Ukrainian historian, the public and political figure of the second half of XIX century – Michail Drahomanov.

Я. Мокляк

*КИРИЛИЦЯ ЧИ АБЕТКА ЛАТИНСЬКА? НАМАГАННЯ ЗАХІДНОГО СПРЯМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ГАЛИЧИНІ В 50-Х РОКАХ XIX СТ.**

Деякі сучасні українські інтелектуали послуговуються в своїх видавництвах латинською абеткою. Інцидентально послуговується нею, наприклад, редакція львівських часописів «Ї», «Поступ» та деякі інтернет-сторінки. Масштаби явища не вказують на характер його поширення, але безсумнівно подібна ініціатива – бажання підкреслити зв`язки України з західноєвропейськими традиціями. Західництво українського інтелектуального життя має коріння історичне, але чи в теперішні часи спрямування до латинських традицій через правопис, буде схвалене середовищем мовознавців і літераторів Східної й Південної України, чи це є швидше специфіка Західної України?

Намагання запровадження латинських літер до українського правопису сягає першої половини XIX ст. і мало місце на теренах підлеглих Габсбургам у першому поділі Речі Посполитої (1772). Очевидно прихильність сучасників до латинської абетки сягає традицій середньовіччя і опирається на зв`язки Київської Русі з Західною Європою, а зокрема Князівства Галицько-Волинського і його контакти з Польщею, Угорщиною чи папством. Важко однак відкинути тезу про швидке підпорядкування української культури візантійським впливам, завдячуючи запровадженню православної церкви і кириличного письма в літургійних книгах. Прихильники латини закликали до традицій значно ближчих суспільству, коли в Галичині появилися тексти українські в абетці атинській. Викликали вони тоді жваву критику з боку представників українського національного руху з Маркяном Шашкевичем на чолі [1]. Молоді народовці остерігалися захопленням процесом поглинання русинів (українців) через польську культуру в опозиції до якої розвинулася національна самосвідомість. Впродовж всього періоду формування сучасної української нації, боронилися від латинської абетки, в кирилиці вбачали гарантію збереження власної національної особливості. Від Росії очікували допомоги в своїй боротьбі з польською культурою, звідси схильність до співпраці з російськими панславістами. Чинник російський відігравав відтак в Галичині зовсім відмінну роль ніж в Україні, яка знаходилася під пануванням Романових.

Варто пригадати польсько-українську дискусію про вивчення української мови, що точилася у XIX столітті, хоч би для того, аби побачити якою відмінною може бути перспектива національних сподівань тепер, коли Західна Україна не є частиною коронного австрійського краю. Важко при тому противитися враженню, що найвірогідніше залишився той сам механізм вродженого занепокоєння, з тією різницею, що скерований він у бік культури російської. Випадає підкреслити схожість у діяльності сучасних українських інтелектуалів, що намагаються запровадити в повсякдення латиницю у часописах, з позицією їх попередників у XIX ст. У намірах перших знаходилася, а в випадку других знаходиться надалі – як видається (не думаю щоби йшлося лише про проголошення прихильності) – необхідність відходу від російської мови, "всюдисущої" в їх оточенні і сприйнятої як

* Ознайомлюючись із здобутками істориків Польщі нашу увагу привернули дослідження відомого Краківського науковця Я.Мокляка, автора монографічної праці присвяченої історіографії лемківського питання. Впродовж останніх років він активно займається проблематикою пов`язаною із діяльністю Галицького сейму. Увазі читачів пропоную здійснений мною переклад однієї із статей Я.Мокляка в зазначеному закресі. Переклад авторизовано. Є.Сінкевич

загроза для української духовності. Немалі масштаби обидвох явищ не так легко порівняти. В той час коли в Галичині в протистоянні з латинською абеткою задіяне було все творче середовище, в даний момент йдеться швидше про незначне гроно ентузіастів латини, що має небагато спільного із діяльністю політичного характеру.

* * *

Придивимося як виглядала дискусія польсько-українська щодо навчання української мови в 50-х роках XIX століття, на порозі галіційської автономії. Найважливішою інституцією суспільного виховання була школа, яка формувала національну еліту Польщі і України. Суперечки щодо мови викладання в навчальному процесі розгорілися в наслідок підписаного цісарем циркуляра від 9 грудня 1854 року виданого для гімназистів, де цісар наказав використовувати мову зрозумілу учням, тобто батьківську. Міністерство освіти продублювало цю постанову в розпорядженні від 16 грудня 1854 року [2].

Поляки і українці інтерпритували обидва документи на свій розсуд. Евзебіуш Черкавскі, русин за походженням, а поляк за переконанням, прийняв сторону намісника Агенора Голуховского, котрий твердив у своїй пам`ятці, що дозвіл стосовно національних мов має надавати переваги польській мові, як найбільш вживаній. Мову українську вважав надто схожою з "російською" [3]. В польському оточенні переймалися політичними наслідками запровадження тої (української) мови в школах, чітко усвідомлюючи, що окрім літератури розвивалася і міцніла національна свідомість. Усвідомлення рівнозначності й тяжіння русинів до українців у підросійській стороні, незалежно від того наскільки це доцільно, ставало віссю політики галіційської влади щодо українського питання. Особливою увагою оточено класичні гімназії, які – відповідно польській політиці – повинні мати польську мову викладання, але міністерство не видало спеціальних інструкцій щодо виконання розпорядження [4].

Намісництво провадило політику формально спрямовану на обидві регіональні мови. Вимагало цього рішення віденських властей від 1849 року, яке відкривало українській мові дорогу до викладання в гімназіях (попередньо впроваджено німецьку мову як мову навчання, а українську мали запроваджувати згодом). Неофіційно, але на замовлення намісника Галичини, Черкавскі опрацював рапорт щодо мовних і національних проблем в Галичині, в якому на підставі статистичного матеріалу піддавав сумніву українське питання Східної Галичини. Закликав до відходу від шкільної програми 1849 року, яка сприяла русинам в шкільництві – як написав – могло мати негативні наслідки для монархії: "напрямок, який література руська обрала, не надавався до того, аби менше чи більше для всіх мешканців зрозумілу мову народну розвивав, удосконалював і став би відповідним засобом набуття вищих понять. Виходив він, розуміється, з розвитку на вболівання очевидно придатне, десь через сприйняття виразів, форм і зворотів в частині з церковно-слов`янської, в частині з російської мови, змінився в наріччі, ( ) для русина важко зрозуміла ( ) Не є то сказаним, аби через запровадження тієї мови, офіційно було дане гасло до русифікації краю за допомогою публічного виховання" [5]. Вищезазначена аргументація становила трон політики правлячих кіл в Галичині, принаймні до часу польско-українського порозуміння в 1890 році.

Черкавскі вважав, що українці невірно тлумачили цісарський документ від 1854 року. Мова штучно утворена – твердив – не була мовою виношеною в рідному домі. Натомість та, яку українські діти виносили з дому, не була розвинутою. Що далі, в результаті намагань її унауковлення (впровадження церковниками), мова та залишилася у своїм розвитку на рівні 1848 року, власне на схилі 50-х років була неспроможна до виконання функції навчання в середніх

школах.

Черкавскі пропонував віденській владі вибір: або українську мову, буде – як твердив – майже російською, або польську. Значною частиною рапорту було відстоювання визначення, що знаходилося поза розглядом мовного аспекту, тобто передбачення міжнародної небезпеки у випадку утворення в Галичині бази для впливів російських, а також сумніву щодо лояльності українців стосовно Австрії.

Намісництво стояло на позиції, що в 1848-1849 рр. віденська влада допустила українську мову до навчання в школах з міркувань політичних, з метою проведення межі між поляками і українцями, з думкою правити за принципом *divide et impera,* а не з погляду на природну придатність тієї мови в школах. Багата у церковній формі українська мова асоціювалася з небезпекою наростання російських впливів у Галичині [6]. Об`єктом наступного зацікавлення стала кафедра української мови і літератури у Львівському університеті, заснована за участю Якова Головацького, який черпаючи з письменства церковної літератури [7], відзначав відмінності між українською і польською мовами. На хвилі неприязні до всього польського підходи ті були запозичувані греко-католицькими священниками в провінції, а також вчителями у гімназіях. Не йшлося про вподобання російщини, прагнення до проросійських поглядів, лише про збереження мови русинів за допомогою абетки кириличної і лексики не схожої з термінологією польською. Іншими словами, метою було відродження української мови, а не уподібнення її до мови росіян.

В подальшій аргументації Голуховського, який підкреслював у Відні небезпечний вплив Головацького "на погляди слухачів, кандидатів у вчителі", міністр освіти Лео Тун погодився на урядову інтервенцію [8]. 27 січня 1857 року Голуховскі запропонував Черкавскому перевірити мовну ситуацію в середніх школах і зверху визначив напрямок огляду, наказавши виявити мову вживану вчителями. Наказав навіть прислухатися якою мовою подається закон божий на лекціях греко-католицької релігії, аргументуючи, що вживання термінології церковної спричиняє негативні дидактичні наслідки у навчанні релігії [9]. Упередженість, з якою Голуховскі підходив до мовного питання засвідчувала, що намагався запобігти реалізації ступеневого впровадження навчання українською в середніх школах, передбаченого міністерством в 1849 році. Недбалість щодо рівня викладання греко-католицької релігії була обумовлена не так ставленням Голуховського до української мови, як побоюванням, що вона могла в майбутньому займе місце визначене для польської мови.

Сильна упередженість намісництва в мовній справі мала місце в ситуації, коли українська мова не була мовою навчання в гімназіях, тільки одним обов`язковим предметом. Далекоглядність Голуховского полягала у тому, що намагався перервати процес розвитку тої мови, який – на його переконання – відбувався в некерованому напрямку. Мова насичена історичними виразами набирала рангу мови з традиціями, а вживана як мова навчання в школах поглиблювала в середовищі молоді різницю в осягненні польської і української культури. Тим паче, мова, яка володіла старшою ніж польська писемністю, легко нівелювала тезу про нижчий ступінь її розвитку. Задумом Голуховского було зміцнення народної руської мови в шкільництві, із лексикою віддаленою від церковної, котра не могла би конкурувати з польською мовою. Правляча в Галичині польська шляхта прагнула як найдовше утримувати народну мову в простолюдинному українському оточенні, до чого годилися початкові школи.

Тим часом щораз більшого значення набирав арбітраж віденський. Аргументи висунуті з боку поляків зводилися до тверджень, що в 50-х роках українська мова перелицювалася в галицьку різновидність російської мови. 12 березня 1858 року Тун отримав листа, де застерігалася віденська влада щодо

проросійської пропаганди в Галичині, яка могла перейти з мовної площини в політичну [10]. Передбачалося позбавити Головацького кафедри і обумовити її поновлення після погодження відповідного кандидата, який би надав розвиткові української мови потрібний напрямок [11]. Поки не наступав розвиток тої мови визнаний за безпечний, в нижчих класах гімназій пропонувалось викладати предмети польською мовою, а вивчення української мови розпочинати з першого класу вищої гімназії (від 5 класу). В листі до Туна викладено також постулат зобов`язання до однакового календаря, тобто впровадження в греко-католицькій церкві календаря ґрегоріанського. Аргументовано, що календар юліанський становив "розбрат між поляками і русинами" і одночасно поєднував галицько-руських панславістів з Росією, натомість ґрегоріанський слугував як засіб до викорінення панславізму в Галичині [12].

Пропозиції Голуховского зводилися до надання українській культурі якнайбільше ознак західної цивілізації. З одного боку це свідчило про детермінацію у боротьбі за місце для латинської культури і польської в Східній Галичині, а з другого, про неприйняття традицій Русі, почерпнутих з греко-візантійської давнини. Голуховский мав рацію коли передрікав російську небезпеку в Галичині, але моделював узагальнений образ культури, намагаючись відірвати українців від символів, що становили їх автентичність. На противагу очікуванням викликав зміцнення українського руху, в якому абетка літургійних церковних книг склала згодом бар`єр, що унеможливив ідентифікацію з польською культурою. Кирилиця, незалежно від її зовнішної відмінності та схожості до російської абетки, на теренах Галичини була зброєю в боротьбі з полонізацією і гарантувала українцям збереження мовної сутності.

Петиції, що направлялися з обох боків до міністерства викликали що раз більше невдоволення в віденських колах. Тун виніс догану Головацькому, а Голуховскі отримав неофіційне доручення підшукати відповідного кандидата на керівника кафедри, на випадок коли Головацький не відмовиться від своєї мовної "практики" [13]. Окрім того, більшість польських постулатів в дипломатичній формі міністерство відкинуло в листі від 18 липня 1858 року, на що безсумнівно вплинув Григорій Шашкевич, колишній член "Головної Ради Руської" і радник в міністерстві освіти, який в польських кругах вважався за "прихильника германізації" [14]. Тун не погодився на відмову від вивчення української мови дітьми русинів у початкових класах гімназій, пояснивши рішення дидактичними міркуваннями. Запропонував порівняльні лекції, з польської і української мови одночасно, що мало би переконати учнів у главенстві двох мов і встановити бар`єр перед російськими впливами [15]. Погодився, правда, з Голуховским, що українська мова не повинна набувати "згубного" розвитку, але звернув увагу на делікатний бік тієї справи, вказавши на вразливість українців у мовному та національному питаннях. Відкинуто як невластивий напрямок шкільної політики Голуховского стверджуючи, що "уряд австрійський не хотів би припуститися помилок, яких припустилися в Польщі (в І Речі Посполитій – прим. Я.М.) в трактуванні уніатів" [16]. Зазначив, що міністерство рахується зі схильністю українців до поєднання питання мовного з релігійним. Відкинув думку щодо зведення до одного календаря, що – як виразився – мало би практично користь, але могло би викликати в українців недовір`я до уряду. Натомість, Тун був схильний впровадити латинську абетку до української мови, тим більше, що існували в цьому напрямку симпатії серед самих українців [17].

В питанні абетки дійшло до дискусій на урядовому і неурядовому рівні, де окрім політиків взяли участь мовознавці. Черкавскі опрацював реферат, в якому знаходився проект особливої інструкції щодо навчання руської мови із застосуванням латинської абетки. Виникли плани публікації нових шкільних

підручників і українського словника.

Значного розмаху набула публіцистична дискусія. На початку 1859 року з'явилася збірка українських поетичних творів редагованих в латинській абетці під редакцією Льва Венглінського, (який був на службі в Дзедушицких в Єзуполі), де заповідалося розширення урядових заходів [18]. Появилися публікації на польській і німецькій мові, де велася полеміка з аргументацією захисників кирилиці. Найчастіше були вони анонімними, а автором кількох з них був Черкавскі [19].

Влада намагалась вплинути також на ієрархів греко-католицької церкви, аби вони підтримали офіційну позицію уряду в справі книжної мови підчас проповідей у церквах та викладання релігії в школах. Внаслідок отриманої від міністра відозви, метрополича ординатура видала пастирський лист (датований 25 листопада 1858) до духовенства, із застереженням щодо використання в проповідях термінів почерпнутих із староцерковної мови [20]. Єпископи підкреслювали, що літургійні слова становили загрозу для народної мови, так як були незрозумілі для народу, натомість близькі до російської мови. Попри підкреслення відмінностей "галицько-руської мови" від інших слов`янських мов, визначено власне становище, але жодним словом не піддано сумніву значення використання кирилиці. Підтримуючи ізоляцію церкви від публічного життя апелювали до священників, щоб ті зберігали кирилицю в богослужінні і пояснювали вірним незрозумілі фрагменти літургійних книг. Будучи противниками виключення староцерковної мови з української традиції, водночас намагаючись загальмувати явище проникання давніх мовних форм до розмовної мови [21].

В результаті зусиль Голуховського дійшло до скликання у Львові спеціальної мовної комісії. Делегатом міністерства був Йозеф Їречек, прихильник латинського алфавіту. В травні 1859 року вийшла анонімно у Відні його брошура, де подано історичний аналіз і стан лексики української мови, одночасно вказано на необхідність відмови від кирилиці. Передумовою до львівських переговорів були пропозиції висунуті Їречком [22]. Упередженість високого міністерського чиновника свідчила про те, що у віденському уряді були люди схильні до схвалення ініціативи, але скликання комісії належить вважати за успіх Голуховського, якому вдалося порушене мовне питання перевести у політичну площину.

Комісія зібралася в травні 1859 року. Окрім Голуховського і Їречка до її складу увійшли: єпископ С.Литвинович, М.Куземський і М.Малиновський (каноніки), Й.Головацький, Є.Черкавскі, Й.Лозинський, А.Яновський (директор гімназії у Львові), Т.Поланський (директор гімназії в Самборі), М.Котларчук (не брав участі в засіданнях), Є.Селіг (радник намісництва і шкільний референт), К.Мош (радник двору) [23]. Їречек запропонував запровадження знаків діактричних, які використовувалися в чеській абетці, що було відхилено українцями, як намагання нав`язати українській мові іноземні форми [24].

Проти латинської абетки загалом виступали представники комісії, що репрезентували греко-католицьку церкву, які критикували намагання щодо усунення з українського письма історичних витоків і створення бар`єру між Росією та церквою. Головною постаттю опозиції був канонік Куземський, в 40-х роках покликаний до справи розвитку шкільництва в парафіях львівської митрополії. Запропонований для дискусії урядовий проект назвав замахом на права українського народу [25]. Більш спокійним був тон виступу єпископа Спиридона Литвиновича, який мусив рахуватися із троном метрополичим і не хотів замикати собі дорогу до майбутніх компромісів із владою [26]. За беззастережне запровадження латинської абетки були Їречек і Черкавскі. Решта відстоювала компромісну позицію. За поступове впровадження латинського письма до шкільних підручників були Поланський, Яновський, Мош і Селіг.

Незалежно від поділу в українському середовищі, на прихильників, що

висловлювалися за збереження давніх церковних літер і захисників народної мови, обидві групи принципово відкидали латинські літери. Значним голосом на захист кирилиці були виступи Богдана Дідицького, що піднімав полеміку з аргументами висунутими Черкавським і Їречком. До Галичини надійшла більша частина накладу брошури цього автора, опублікованої анонімно у Відні, в квітні 1859 року [27]. В іншій брошурі, виданій кількома місяцями пізніше у Львові, вже під власним прізвищем, Дідицький розвинув аргументацію проти впровадження латинської абетки в українську мову [28]. Він вказав на зв`язки староруського письменства з греко-візантійським, з писемністю Кирила та Мефодія, посилався на думки мовознавців Й.Копітара, П.Шафаріка, а власне Ф. Міклошіча.

Рішення комісії прийняте 8 червня 1859 року було сприятливим для українців, які змогли захиститися від латинської абетки. Комісія звернула, однак, увагу на різницю між кирилицею історичною і сучасною, акцентуючи увагу на політичний бік мовного питання. На підставі отриманих протоколів, міністерство освіти 25 липня 1859 року видало розпорядження зберегти абетку літургійних книг, але виключити її з вжитку цивільного: "Руські шкільні книги мають бути друковані на майбутнє літерами кириличними тієї форми, яка знаходиться в книгах церковних і віддавна вже була у вжитку в русинів. Так зване письмо цивільне (гражданка) має бути заборонене" [29]. Прихильність до церковного письма і неприязнь до гражданки виникала з переконання, що історична абетка могла протистояти впливу російської мови на мову українців Галичини, тобто могла би "загрожувати літературному об`єднанню з москалями" [30]. Натомість, гражданка сприймалася як абетка офіційно вживана у Росії і могла прискорити зв`язки з панславістами [31].

Окрім відмови від урядового проекту, зміцнювалася роль Відня як арбітра в суперечках між поляками та українцями. Листом від 20 липня 1859 р. цісар дозволив відмову від викладання німецькою в гімназіях, якщо вони знаходилися на територіях заселених більшістю людності, яка розмовляла іншою ніж німецька мова [32]. Цей лист, що не вирізняв жодної регіональної мови, теж відкривав дорогу для чергових суперечок й інтерпритацій [33].

Невдоволена реакція Голуховського підтвердилася надісланими в короткому терміні часу листами до Туна (VI-VII 1859), в яких оскаржував достойників греко-католицької церкви, називаючи їх "партією сепаратистів", проросійськими симпатиками. Попросту вказував, що підпорою шпигунській діяльності царських агентів в Галичині було середовище інтелектуалів, згуртованих навколо метрополичого палацу на пагорбі святого Юра у Львові. Голуховський виразно чітко поєднував напрямок діяльності святоюрців з тенденцією "об`єднання інтелектуального життя русинів з інтелектуальним життям росіян" [34]. З другого боку надходили до Відня листи від українських політиків, в яких вказувалося на небезпечне для українців явище зростаючої переваги польської культури в Східній Галичині, часто підписані Куземським [35].

В атмосфері тогочасної дискусії влада погодилася на запровадження незначних змін в українському правописі [36]. Тум в рескрипті від 25 липня 1859 року затвердив лише ті зміни, які змінювали орфографію в той спосіб, що гальмували наближення до російських зразків [37]. Хоч кирилицю залишили, Голуховський не програв загалом боротьбу щодо абетки, по-скільки центральний уряд допустив із застереженнями застосування латинських літер в українських школах [38]. Рішення те викликало негативну реакцію українців. В лютому 1860 року Литвинович надіслав протест до віденського уряду, а 30 вересня 1861 року посли (депутати) в Державній Раді внесли петицію до міністерства [39]. Вимога українців стала радикальною, де вимагалося визнання української мови як єдиної регіональної і мови викладання у всіх школах Східної Галичини [40]. Виголошеною вимогою на теренах Відня вони добилися дискусії не лише в державі, але також в

колах польської еміграції у Парижі [41].

Рішення австрійської влади було черговим прикладом застосування в Галичині політики *поділяй і владарюй.* Збереження кирилиці, позитивно відповідало очікуванням українців, але з іншого боку, завдяки дозволу в українських школах латинської абетки в обмежених рамках, утверджувало польських політиків у переконанні, що рішення міністерства не було остаточним. Послугувало це Голуховському розіслати до старост комунікат, де стверджувалося, що загрози з боку російської агітації були у Відні відомі, а реформа не була завершена, лише відкладена. Голуховський наказував своїм підвладним урядникам бути пильними, чим виразно давав зрозуміти, який повинен бути напрямок їх дій в справі української мови [42]. Від ідеї запровадження латинської абетки Голуховський не відмовився й пізніше. Керуючи Шкільною Крайовою Радою (заснована в 1868), здійснив чергову спробу відміни "московської абетки" з української мови. Використано тоді українця, Антона Кобилянського, який прохаючи про підтримку в його стараннях на посаді заступника вчителя, приготував на вимогу українські тексти виконані в латинській абетці. Смерть Голуховського перервала ті намагання [43].

Дискусія щодо абетки української мови мала розвиток в ініціативах піднятих самими українцями в першій половині XIX століття. Випадає зазначити, що тоді не було втручання зовнішніх чинників. Однак ескалація польсько-українського конфлікту в часи революції 1848-1849 рр. обумовила, що тогочасні прихильники латини ознайомилися з кириличною абеткою як з єдино можливою для української мови. Перш за все, негативне ставлення української еліти до латинської абетки викликала програма польської шляхти, яка трактувала українців (русинів) як частину польської нації – перевагу надавалося русинам котрі вибирали польську національність. На думку польських політиків мовні (розмовні) та обрядові відмінності не порушували того порядку, навпаки, були традицією прищепленою на ґрунт галицький за допомогою поширеної на Україні формули *gente Ruthenus natione Polonus.* Вплив польської культури визначив напрямок розвитку української інтелігенції, яка підняла рішення про відмову від політичних традицій Речі Посполитої, побоюючись втратити власну національну індивідуальність. Кирилицю визнано за ефективний вид гарантії відмінності в умовах "всеосяжної" польської мови.

Джерела та література

1 [Markian Szaszkewycz]. Azbuka i abecadło. Uwagi nad rozprawą „O wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego" napisaną przez ks. J. Łozińskiego, umieszczoną w Rozmaitościach Lwowskich z roku 1834, nr. 29, Przemyśl 1836, (reprint Winnipeg 1967). Див. W. Mokry, Ruska Trójca. Karta z dziejów życia literackiego Ukraińców w Galicji w pierwszej połowie XIX wieku, Kraków 1997.

2 A. Z. Helcel, Uwagi nad kwestyą językową w szkołach i uniwersytetach Galicyi i Krakowa osnowane na liście odręcznym Jego c.k. Apostolskiej Mości z dnia 29 Października 1860, Kraków 1860, c. 6, 13; Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht vom 16. December 1854, wirksam für alle Kronländer, womit die Allerhöchsten Bestimmungen über die Organisation der Gymnasien fundgemacht werden, // „Reichs-Gesetz Blatt für das Kaiserthum Österreich", 1854, н-р 315, Wien 1854, c. 1999-1200.

3 Łoziński B., Agenor hrabia Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich (1846-1859), Lwów 1901, c. 173.

4 E. Czerkawski, Rozprawy i wnioski komisyi powołanej w roku 1879 przez galicyjską Radę Szkolną krajową do zbadania sprawy reformy gimnazyów, Lwów 1882, c. 19.

5 B. Łoziński, Agenor hrabia Gołuchowski, c. 176.

6 Див. Łacińskie czcionki w języku ruskim, „Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej", н-р 24, 18 VI 1859, c. 99-102 і н-р 26, 2 VII 1859, c. 109-112.

7 З. Матисякевич, Український історик Яків Головацький, Львів 2002, с. 45, 47; С. Піяй, Політика Аґенора Ґолуховського щодо галицьких українців у 1866 – 1868 роках та її наслідки, // „Вісник Львівського університету. Серія історична", випуск 37, частина 1, Львів 2002, с. 253; С. Макарчук, Москофільство: витоки та евлюція ідей (середина XIX ст. – 1914 р), // „Вісник Львівського університету. Серія історична", Львів 1997, вип. 32, с. 90.

8 І.Франко, Азбучна війна в Галичині 1859 р., // Зібрання творів у п'ятдесяти томах, т. 47, історичні праці (1898-1913), Київ 1986, с.. 622.
9 Див. B. Łoziński, Agenor hrabia Gołuchowski, c. 181.
10 К.Студинський, Листи Ф. Зємялковського до еп. Ступницького, // ЗНТШ, 1908, т. 85, с. 111. Zob. А. Вахнянин, Спомини з життя. (Посмертне виданнє). Зладив Кирило Студинський, Львів 1908, с. 121-122.
11 Див. Т. Батенко, Анатоль Вахнянин (1841-1908). Біля джерел національного відродження, Львів 1998, с. 45-46.
12 Biblioteka Jagiellońska (BJ), sygn. 10065 IV, Wypisy z „Pamiętnika" Euzebiusz Czerkawskiego znajdującego się w Archiwum Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, Personalia 425, арк. 255, 256; О. Павлишин, З історії впровадження григоріанського календаря в церковне життя українців: календарна реформа єпископа Григорія Хомишина, // "Україна Модерна", н-р 7, 2002, с. 27.
13 І.Франко, Азбучна війна в Галичині 1859 р., // Зібрання творів, т. 47, с. 626.
14 B. Łoziński, Agenor hrabia Gołuchowski, c. 168.
15 A.Skórski, Euzebiusz Czerkawski, // „Muzeum", Lwów 1896, c. 818; B. Łoziński, Agenor hrabia Gołuchowski, c. 184.
16 B.Łoziński, Agenor hrabia Gołuchowski, c. 183; Ф. И. Свистун, Гр. Агеноръ Голуховскій и Галицкая Русь въ 1848-1859 гг., Львовъ 1901, с. 100-101; О. Павлишин, З історії впровадження григоріанського календаря в церковне життя українців, с. 27.
17 Див. J. Łoziński, O wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego, // „Rozmaitości", Lwów 1834, 29, c. 228-230; I. Huk, Z problematyki kształtowania się piśmiennictwa ukraińskiego w Galicji w pierwszej połowie XIX wieku: wojna o alfabet, // „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze", ред. S. Kozak, т. 11-12, Warszawa 2001, c. 406.
18 L.E.Węgliński, Nowyi poezyi małoruskii t.j. piśny, dumy, dumki, chory, tanci, ballady etc. w czystom jazyci Czerwono-Rusyniw, wedla żytia, zwyczaiw ich i obyczaiw narodnych, Lwihorod i Peremyszl 1858; І. Франко, Азбучна війна в Галичині 1859 р., // Зібрання творів, т. 47, с. 632-636; О. Огоновскій, Исторія литературы рускои, часть 2, Львôвъ 1889, с. 142-143.
19 Die latenischen Schriftzeichen in der ruthenischen Sprache, Lemberg 1959; Ein Hirtenbrief und die Ruthenische Sprache, Lemberg 1859. Publikacje te miały polskie wersje, zob. Łacińskie czcionki w języku ruskim, // Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej, н-р 24 (18 VI 1859), c. 99-102 і н-р 26 (2 VII 1859), c. 109-112.
20 Spiridion Dr. Litwinowicz, Bischof und Apost. Administrator. Vom gr. kath. Metropolitan-Ordinariate, Lemberg am 25 November 1858, Lemberg 1859. Польськй переклад, див. „Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej", 1859, н-р 21, 28 V 1858. Украïнский переклад, див. „Дѣло", н-р 138-140, 1885; „Українсько-руський архив", т. 8, с. 83-105.
21 Див. List pasterski o języku halicko-ruskim, // „Gazeta Lwowska. Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej", н-р 21, 28 V 1858, с. 87; І. Франко, Азбучна війна в Галичині 1859 р. // Зібрання творів, т. 47, с. 629.
22 Див. Ueber den Vorschlag das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben, Im Auftrage des k.k. Ministeriums für Cultus und Unterricht verfasst von Joseph Jireček, Wien 1859; Ein hirtenbrief und die ruthenische Sprache, // „Lemberger Zeitung für Galizien", н-р 116, 21 V 1859, с. 464-466; A. V. Wendland, Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland 1848-1915, Wien 2001, c. 100.
23 І. Франко, Азбучна війна в Галичині 1859 р. Нові матеріяли, // „Українсько-руський архив", т. 8, Львів 1912, с. XXX; A. Sirka, The Nationality Question in Austrian Education. The Case of Ukrainians in Galicia 1867-1914, Frankfurt/Main 1980, с. 50-51; М. Мудрий, Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60-70-і роки XIX ст.), // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, Львів 1997, вип. 3-4, с. 62; tegoż Галицькі намісники в системі українсько-польських взаємин (1849-1914), // „Вісник Львівського університету. Серія історична", вип. 33, Львів 1998, с. 91; Н. М. Пашаева, Очерки истории русского движения в Галичине XIX-XX вв., Москва 2001, с. 53-54.
24 Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (ЛНБС), ф. 155, спр. 17 п 1, арк. 6. Див. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850-62 видав д-р Кирило Судинський, Львів 1905, Лист Івана Головацького до брата Якова пис. дня 3 (15) V. 1959 р., с. 444-446; І. Франко, Азбучна війна в Галичині 1859 р., // Зібрання творів, т. 47, с. 645-646; Н. Антоневич, Галицкая-Русская политика, Львов 1891, с. 44-45; С. Сірополко, Історія освіти в Україні, Київ 2001, с. 529.
25 B. Łoziński, Agenor hrabia Gołuchowski, c. 187.
26 A.V.Wendland, Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative, c. 101-102.
27 Див. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850-62, с. 440-442, 444-446; І. Франко, Азбучна війна в Галичині 1859 р., // Зібрання творів, т. 47, с. 645-647.
28 [Дідицький Б.] Своежитьевыи записки, Чать І, Где-що до історіи саморозвитія языка и азбуки Галицькой Руси, Львовъ 1906, с. 72-82.
29 Див. „Gazeta Lwowska", 11 VIII 1859, н-р 182, с. 725.

30 ЛНБС, ф. 155, спр. 17 п 1, арк. 6.
31 Див. ЛНБС, ф. 155, спр. 17 п 1, арк. 6; В. Щурат, Кирилиця і гражданка, їх погодженє і національний характер, II. Ґражданка, // „Дїло", н-р 235, 26 IX (13) 1916, с. 2.
32 Na podstawie pisma cesarskiego ministerstwo wyznań i oświecenia wydało stosowne rozporządzenie, zob. Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht vom 8. August 1959, womit eine Aenderung der, in dem Allerhöchsten Handschreiben vom 9. December 1854 (Reichs-Gesetz-Blatt, Nr. 315) enthaltenen Bestimmung bezüglich des Maszes, in welchem die deutsche Sprache in allen Gymnasien, mit Ausnahme der lombardisch-venetianischen, als Unterrichtssprache zu gelten hat, kundgemacht wird, // „Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich", 1859, ч. XLIV, н-р 150, Wien 1859, с. 447-448.
33 A.Z.Helcel, Uwagi nad kwestyą językową w szkołach, с. 13, 31; Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (BKCK), sygn. 5688, с. 525, 543.
34 B. Łoziński, Agenor hrabia Gołuchowski, с. 189, 191.
35 ЛНБС, ф. 77, спр. 1059 п 125, Куземський. Заява про вихід із складу комісії по впровадженню латинського алфавіту в укр. орфографію. Меморіал до міністра внутрішніх справ Австрійської імперії, 1859, арк. 52 do 50.
36 „Gazeta Lwowska", 11 VIII 1859, н-р 182, с. 725-726; Die ruthenische Sprach- und Schriftfrage in Galizien, Lemberg 1861; І. Франко, Азбучна війна в Галичині 1859 р. Нові матеріяли, с. II (Переднє слово).
37 „Gazeta Lwowska", 11 VIII 1859, н-р 182, с. 725-726; A. Skórski, Euzebiusz Czerkawski, // „Muzeum", 1896, с. 819.
38 „Gazeta Lwowska", 11 VIII 1859, н-р 182, с. 725.
39 Gutachten des Hochwürdigen Herrn Bischofs Spiridion Dr. Litwinowicz über den von der hohen Statthalterei vorgeschlagenen Lehrplan für ruthenische Dorfschulen und gemischte Stadt – und Hauptschulen, Lemberg den 19. Febr. 1860, // Die ruthenische Sprach- und Schriftfrage in Galizien, с. 283-340.
40 Wahrung der Rechte der Ruthenen in Bezug auf den Gebrauch ihrer Sprache, tekst w języku ukraińskim, zob. Прошеніе Послôвъ руских въ Вѣдни о соблюденіе прав руского народа по части его языка, // „Слово", н-р 72, 7 (19) X 1861, с. 369-370; 73, 11 (23) X 1861, с. 373-374; 74, 14 (26) X 1861, с. 377-378; [Б. Дідицький], Своежитьевыи записки, Чать II, Взглядъ на школьное образованье галицкой Руси въ XIX ст., Львовъ 1908, с. 29-31.
41 BKCK, sygn. 5688, с. 622, 668-675.
42 BJ, sygn. 10065 IV, Notatki i wypisy do tzw. „Sprawy ruskiej" ze źródeł rękopiśmiennych i druków, арк. 104, 105; B. Łoziński, Agenor hrabia Gołuchowski, с. 190.
43 A. Artymiak, Lwowianin Henryk Schmitt. (Spiskowiec, powstaniec, bibliotekarz, publicysta, historyk, organizator szkolnictwa), Jędrzejów 1939, с. 118.

Т.В. Коломієць

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ В ХАРКОВІ НА МЕЖІ XIX – XX СТОЛІТЬ

Література являє собою важливий аспект культурного процесу, та особливо її значення актуалізується в контексті міської субкультури. Наприкінці XIX – на початку XX ст. складність суспільно-політичного життя в країні позначилася, безумовно, і на літературі, викликавши зіткнення різних ідейних і художньо-естетичних течій. Разом з тим, у цей час, коли у світовій культурі відбувалися значні зрушення, пов'язані із зародженням епохи модерну, перехідний період від реалізму до модернізму з усіх видів мистецтв найкраще можна прослідкувати саме в літературі. До того ж, у місті Харкові була ще одна особливість українського літературного процесу – це його співіснування з російським літературним процесом, що сприяло породженню в кожному з них специфічних рис і нюансів, які дають нам усі підстави говорити про своєрідний слобожанський літературний процес.

Взагалі, розвиток літератури в перші роки XX ст. у Харкові залишається майже не вивченим. Справа в тому, що історики та літературознавці розглядали або окремі новаційні процеси в літературі, або досліджували творчість окремих письменників та поетів, що працювали у місті. А в навчальному посібнику колективу авторів Харківського державного педагогічного університету імені

Г.С.Сковороди, що вийшов у 2003 р. за редакцією І.Ф.Прокопенка, "Харків – моя мала Батьківщина", присвяченому історії та сучасності міста Харкова [1], в короткому літературознавчому нарисі навіть стверджується, що "з початком XX століття особливого розмаїття в літературному житті Харкова не спостерігалося" [1, с. 406-407]. Хоча саме в той час харківські українські письменники і поети намагалися вийти на європейський рівень модерної літературної творчості, а представники російського художнього слова в Харкові створили один з наймогутніших центрів російського футуризму. Тому в даній статті автор ставить завдання відтворити цілісну картину розвитку модерністських тенденцій у вітчизняній літературі у Харкові на початку XX ст.

Так, вже з кінця XIX ст. в європейському мистецтві виникають різноманітні явища, сукупність яких спеціалісти умовно називають модернізмом. Йому притаманні численні спроби пошуків духовно-естетичних засад художньої творчості, тяжіння до філософських концепцій індивідуальної свідомості. Одна з центральних проблем літератури модернізму – це питання про місце особистості, індивідуальної свідомості у складі Цілого, Космосу. Митці модернізму, розчаровані в раціональних засобах вирішення цієї проблеми, шукаючи інших шляхів пояснення дійсності і контролю над нею, намагалися відродити міфологічну метафору, котра несла в собі органічний зв'язок із витоками життя. Естетична перемога над світовим хаосом – один з найпопулярніших постулатів модернізму [2].

В українській літературі, за свідченням спеціалістів, епоха модернізму починається приблизно з 90-х років XIX ст. І.Франко в 1901 р. в статті "З останніх десятиліть XIX віку" досить влучно охарактеризував ознаки нового стильового напрямку. Специфічність і "новаторство" нової школи, за І.Франком, визначаються новим трактуванням традиційних для української літератури тем, тобто полягають у "літературній манері", а також в "іншій вихідній точці, іншій меті, іншій техніці". Отже, початки літературного модернізму співвідносились з новою естетико-художньою субстанцією творчості взагалі [3, с. 20].

Прикметною його ознакою в досліджуваний період стає, з одного боку, усвідомлення літератури як певного національного та історичного типу художньої творчості, з іншого - радикальна переоцінка, вибір самої традиції, змагання різних тенденцій, зумовлених новітнім художньо-естетичним контекстом. Дедалі чіткіше окреслювалися дві тенденції: перша - на збереження національно-культурної ідентичності (народницька теорія), друга - на загальнолітературний процес та його універсалізм (теорії «європеїзації», «космополітизму», «модернізму» тощо) [4, с. 9-10]. Умови для розмежування цих орієнтацій складалися в кінці XIX ст., яке стало періодом бурхливого піднесення національних літератур в Європі, а Україна переживала його на рівні напівколоніального «малоросійського письменства» [5, т. 33, с. 142]. Глибока закоріненість народницької теорії, рівень її популярності й розробленості в минулому мали вплив на ранній український модернізм, а модерністська критика, в свою чергу, спричинювала внутрішню переорієнтацію та еволюцію народництва, яке значно модернізувалося. Національно-культурницька ідея передбачала, за висловом І.Нечуя-Левицького, зображення "національного психологічного та історичного характеру", а щодо літератури – "точну відповідність її творів духу народному і його серйозному, життєвому, а не якомусь псевдонародному, вибагливому погляду на речі" [6,т.2,с.519]. Ідеалізм просвітницького типу живився "духом збірної особи простолюдина" й підтримувався цілісністю словесно-етичного ряду. «Нова» ж школа української прози, представлена М.Коцюбинським, В.Стефаником, О.Кобилянською, М.Черемшиною, що прагнула, за висловом І.Я.Франка, «цілком модерним європейським способом зобразити своєрідність життя українського народу»,

закріплювала переорієнтацію літератури на новітні форми й засоби зображення (від описового натуралізму до імпресіонізму й психологічного неореалізму). Проте в творчості цих письменників залишалися романтичні елементи, які й стримували формування оригінальної модерної «школи» в українській літературі. Модернізм формувався не на рівні загальної стильової манери або «школи», а через творчу самобутність та еволюцію окремих митців. Таким чином, літературна ситуація в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.. визначалася кількома характерними ознаками. Передусім, у культурній свідомості того часу закладалася ідея різноспрямованості літературного процесу, що не зводиться до певної "школи". Цей висновок зробив І.Франко в 1901 р., констатуючи появу нових явищ у літературі останніх десятиліть XIX ст. Огляд найновішої літератури показав, що постійний рух, еволюція, шукання нових шляхів, творення нових точок зору і образів – ознака найновішого етапу її розвитку, так само, як і те, що, звичайно, "в літературі живуть поруч себе різні напрямки, різні літературні школи" [7, т. 37, кн. 1, с. 21].

Всі ці динамічні еволюційні та революційні зміни в естетичній свідомості формували і в Харкові напередодні нової історичної доби доволі розмаїту літературну палітру. Ранньомодерністську течію в українській літературі тут представляли О.Олесь, М.Вороний, Г.Хоткевич, Х.Алчевська.

Олесь Олександр (справжнє прізвище Кандиба Олександр Іванович (1878-1944)) народився в сім'ї хлібороба на хуторі Кандиба поблизу містечка Білопілля (тепер Сумської області). Після навчання в початковій Білопільській та Дергачівській сільськогосподарській школах, вступив до Харківського ветеринарного інституту. Закінчивши вищий навчальний заклад, до 1911 р. жив у Харкові, потім переїхав до Києва. Літературну діяльність розпочав у 1903 р. під час навчання в Дергачах, де разом зі своїм товаришем, майбутнім російським письменником К.Треньовим, випускав рукописні поетичні збірники. У перших друкованих ліричних збірках «З журбою радість обнялась» (1907), «Будь мечем моїм» (1909), «Поезії» (1909) зарекомендував себе талановитим поетом [8, с. 248]. Переважно романтичні мотиви (туга за казковим і прекрасним світом, у якому б особа, нація, народ були не відчуженими, тонка чутливість до всіх життєвих дисонансів, активність творчого, навіть фантастичного перетворення реальності, злиття символів і алегорій, натхненних довколишнім світом, з плином душевних настроїв, мрій тощо) поруч з особливою предметністю й конкретністю реалій оточення і символічних образів становлять особливу привабливість поезії О.Олеся [4, с. 9-10]. Лірика поета складалася як поезія драм, контрастів і водночас туги та меланхолії.

Творча практика М.Вороного, за свідченням літературознавців, тяжіла більше до символістсько-імпресіоністичної образності, тематики панкосмічного, урбаністичного плану. Оновлюючи віршову техніку, М.Вороний вводив до української літератури нові жанрові, ритміко-метричні форми. Вороний Микола Кіндратович (1871-1938), у якого за весь період його літературної діяльності була величезна кількість псевдонімів (Арлекін, Кондратович, Микольчик, М.В., К-ич, М., М-У-ко та ін.) народився в родині ремісника, що по батьківській лінії зберігала пам'ять про гайдамаччину, по материнській - про І.Мазепу. Навчався у Харківському та Ростовському реальних училищах, Ростовській гімназії, Віденському та Львівському університетах. Працював у редакціях різних журналів, у Науковому товаристві імені Т.Шевченка, допомагав І.Франку видавати часописи «Громадська думка» та «Радикал». Пробував себе режисером українського театру «Руська бесіда», актором у трупах М.Кропивницького, П.Саксаганського, О.Васильєва та ін., а з 1910 р., після переїзду до Києва, - театру М.Садовського, викладачем в театральній школі [8, с. 92]. І весь цей час не припиняв писати. Його

поетичні цикли «Разок намиста», «За брамою раю», «Гротески», «Фата моргана» та інші вирізнялися емоційністю й драматизмом розвитку художньої дії, яка проривала конкретику буденного життя філософськими тонами, сентиментальною романсовістю, грайливістю імпровізацій. Патріотична лірика М.Вороного, а також його переклади вливалися в традицію маршової пісенної, баладної поезії, яка інтенсивно розвиватиметься в ХХ ст. [4, с. 14-15].

Одна з тенденцій розвитку модернізму, яку представляв Г.Хоткевич (Г.Галайда (1877-1938), спиралася на розгортання неореалізму, що тяжів не лише до стильової синтетичності, а й до оновлення самої гуманістичної концепції. Як письменник він дебютував ще під час навчання у Харківському технологічному інституті в кінці 90-х років XIX ст. і пройшов досить складний шлях становлення, розвитку, модерністських пошуків. Саме в цей час побачив світ цикл його соціально-побутових оповідань, надрукованих у журналі «Зоря» та Літературно-науковому віснику, а в 1902 р. вийшла збірка новел і ліричних медитацій «Поезії в прозі», де він намагався відійти від реалістичних тенденцій [9, с. 495]. У майбутньому, опинившись на Гуцульщині, прихильник модернізму Гнат Хоткевич все ж еволюціонував до народництва, написавши такі слова: «Все, що прийшло до нас зовні, все, що не виросло на нашій землі, з нашим народом - те у нас не родить...ми ще занадто зв'язані з народом, ще не утворили верстви, одірваної від народу, верстви, що уміла б жити своїм власним життям і тому все uber-народне - мусить бути у нас штучним, безсилим, плеканим в механістичному курнику, де гарячою водою виводять живих курчат» [10, т. 42, кн. 4, с. 132].

Як бачимо, одним з припущень, що сформувалося ще на початку ХХ ст. і вплинуло на характер сприйняття українського модернізму, стало уявлення про привнесеність цього явища в національну культуру, про "вищість" модерністської культури, недоступність масам, і, отже, про загрозу демократичній українській культурі з боку елітарної "високої" культури, зорієнтованої на задоволення потреб вибраної публіки – творців і цінителів модернізму. Такі припущення про ворожість модернізму до народного, національного, на думку Т.Гундорової, враховували передусім "україноФільську" перспективу сприйняття національної культури [3, с. 20].

Українська поетеса Христя Алчевська (1882-1931) теж працювала в обох прошарках літератури - народницькому та модерністському. Вона народилася в сім'ї відомих українських громадських діячів - Христини Данилівни Алчевської, відомого українського педагога, та Олексія Кириловича Алчевського, багатого підприємця-мецената. Спочатку Христя навчалася на педагогічних курсах у Парижі, потім учителювала в Харкові. В її збірках поезій «Туга за сонцем (1907), «Сонце з-за хмар» (1910), «Вишневий цвіт» (1912), «Пісні серця й просторів» (1914), «Встань, сонце» (1916), «Грезы» 1916), «Пробудження» (1917) переплелися мрійні поривання у світ краси і гармонії з осудом соціальних проблем, імперіалістичної війни [8, с. 41]. Майстер пейзажних та інтимних замальовок Х.Алчевська залишила ряд поетичних послань («До дітей мого краю», «До жіноцтва», «Співайте пісні голосніш»), які стали помітним явищем в українській літературі завдяки умовній метафориці. І все ж кращими у творчості письменниці є ті поезії, в яких вона дає зразки чистого ліризму («О розправ білосніжнії крила», «Хмари-думи», «Калина й тополя», «Крик чайки», «Я - лілія біла»). Роздвоєність світовідчуття, як уже відмічалося, між прагненням гармонії та неприйняттям життєвих потворностей, зумовлювала, крім реалістичних, показові для початку ХХ ст. неоромантичні тенденції творчості, на ґрунті яких з'являлися елементи символізму [4, с. 30-31].

Таким чином, і Г.Хоткевич, і Х.Алчевська не цуралися модерністських пошуків, проте за деякими творами їх можна віднести до народницького або

неонародницького напряму, який у цей час в Україні був представлений О.Пчілкою, А.Тесленком, С.Васильченком, а з харків'ян - Грицьком Григоренком, Олексою Слісаренком, Олександром Катренком.

Головне місце в творчості Грицька Григоренка (справжнє ім'я Судовщикова-Косач Олександра Євгенівна (1867-1924) посідає селянська тематика. Письменниця змальовує трагічні картини селянської долі, порушує тему рекрутчини («Доля»), розповідає про поневіряння селян-переселенців(«Смерди», «Переселенці», «Ніяк не вмре»). Сила зображення в оповіданнях Г.Григоренка настільки реальна, що здається схопленою прямо з життя. З 1901 до 1903 року письменниця разом з чоловіком, професором університету, жила в Харкові, де активно працювала в Харківському товаристві грамотності в шкільному педагогічному комітеті. В цей час вона написала чимало публіцистичних статей з проблем народної освіти, з жіночого питання, вимагаючи від уряду офіційного підтвердження права жінок на вищу освіту [8, с. 41]. В літературній діяльності Г.Григоренко, сповідаючи мистецьке кредо «од серця до серця», поступово еволюціонувала в бік поглиблення психологізму («Силует»), щоправда, часом сягаючи крайньої межі художності, за якою починається публіцистичність [4, с. 14-15].

У місті починали свою літературну діяльність і молоді письменники Олекса Слісаренко (1891-1937) та Олесь Досвітній (1891-1934). Олекса Слісаренко народився в сім'ї лимаря. Закінчивши початкову школу в селі Сергіївка поблизу Лебедина, пішов працювати до місцевої контори, а потім знову вчитися до Кучерівської сільськогосподарської школи на Курщині, з 1906 до 1912 року - до Харківської хліборобської школи. Перший його вірш, написаний під час навчання у Харкові, надрукувала в журналі «Рідний край» Олена Пчілка. Згодом з'явилися його твори в журналах «Рілля», «Дніпрові хвилі», «Літературно-науковий вісник», «Сніп». У 1912 р. Олекса Слісаренко був мобілізований до царської армії, брав участь у першій світовій війні, пройшовши шлях від рядового солдата до офіцера-артилериста [8, с. 293-294]. Вже після війни його народницька по суті творчість зазнала впливів символізму та футуризму («На березі Кастальському» (1918)) [11, т. 10, с. 249].

Олесь Досвітній (Олександр Федорович Скрипаль-Міщенко) народився у містечку Вовчанську на Харківщині в родині дрібного крамаря. Здібний підліток за два роки закінчив земську чотирирічну школу, екстерном - гімназію, працював писарчуком при земській управі. Під час революційних подій 1905 р. перші кореспонденції майбутнього відомого письменника друкувалися в харківській періодичній пресі та київській газеті «Рада». У 1906 р. Олесь від'їхав на навчання до Петербурзького університету, звідки незабаром був виключений за революційну діяльність [12].

Продовжував на початку XX ст. час від часу працювати у Харкові і великий український драматург М.Л.Кропивницький, який, безсумнівно, представляв народницький реалістичний напрям в українській літературі. Він був автором понад 40 драм, комедій, водевілів. Провідною темою його творчості впродовж усього життя залишалася тема українського пореформеного села. З 1900 р. до 1910 р. він написав гострі соціальні драми: «Конон Блискавиченко», «Страчена сила», «Скрутна доба», «Голомозий», «Зерно і полова», комедії: «Супротивні течії», «Мамаша» [13, т. 5, с. 538]. Збірки творів М.Кропивницького витримали три прижиттєві видання, а четверте, підготовлене до друку самим автором, дуже ретельно ним переглянуте й виправлене, вийшло у світ по його смерті [14, 1910, 24 декабря].

Обидві тенденції художнього розвитку - народницька і модерністська - були характерними для української літератури початку XX ст., формували її нові

формозмістові параметри, визначали подальше функціонування набутого мистецького досвіду.

Але, разом з тим, постає ще одна проблема. Ряд українських істориків, літературознавців, серед яких і М.Петров, ставили в залежність українську літературу від російської та її впливів, говорячи не про взаємовпливи і взаємопроникнення, тобто паритетні стосунки, а про однобічний вплив російської культури на вкраїнську.

Н.Дашкевич [15, с. 115], а згодом і П.Голубенко [16] з усією рішучістю заперечують цю тезу, стверджуючи, що рушійною силою відродження і розвитку нової української літератури є чисто місцеві її основи й умови українського національного ґрунту. П.Голубенко не погоджується і з позицією російського дослідника М.Піксанова, який характеризує "зустріч двох культур" як "сочетание двух культур", пояснюючи це на прикладі Харкова. М Піксанов стверджує, що "існування російської та української літератури в одному культурному центрі (Харкові) не було антагоністичним. Він посилається на існування в Харкові численної російської журналістики і той факт, що багато харківських письменників писали одночасно і російською, і українською мовами [17]. Цьому кардинально заперечує П.Голубенко: "З цього бачимо, як тенденція будь-що довести "єднання" і "сполучення" двох культур веде до викривлення і фальсифікації фактів. Буде великою натяжкою вважати харківські журнали виразниками російської культури тільки на підставі, що вони виходили російською мовою, і ще більшою натяжкою – бачити "зустріч двох культур" та їх єднання в тому, що діячі українського відродження змушені були в цей час писати й російською мовою, і навіть видавати цією ж мовою журнали. Не про єднання і дружбу двох культур свідчать ці факти, а про національний гніт і русифікацію та їх наслідки".

І все ж, на наш погляд, перебільшенням є положення, висловлені як М.Піксановим, так і П.Голубенком. Якщо розглядати конкретно розвиток української та російської літератур у Харкові і на всій Слобожанщині на початку XX ст., то правильним буде говорити перш за все про їх мирне одночасне співіснування в одному просторовому полі. Зрозуміло, що русифікаторська політика царизму продовжувалася, хоча і дещо в м'якшому варіанті в порівнянні з другою половиною XIX ст. Але ж цю політику стосовно української культури і літератури в тому числі реально впроваджували в життя місцеві урядовці, а не харківські російськомовні письменники.

Джерела та література

1. Харків – моя мала Батьківщина: Навчальний посібник з народознавства / За ред. І.Ф.Прокопенка. – Харків, 2003.
2. Гуляев Н.А. Теория литературы. – М., 1985.
3. Гундорова Т. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація. – Львів, 1997.
4. Історія української літератури XX ст. Кн. І. (1910-1930 роки) / Під ред. В.Г.Дончика. - К., 1993.
5. Франко І.Я. Українська література // Зібрання творів: У 50 т. - К., 1982.
6. Кулиш П. Характер и задачи украинской критики // Твори: У 2-х т. – К., 1898.
7. Грушевський О. Сучасне українське письменство в його його типових представниках // Літературно-науковий вісник. – 1907.
8. Літературна Харківщина: Довідник. Додаткове вид. / Під. ред. М.Ф.Гетманця. - Харків, 1996.
9. Історія української літератури: В 2-х т. - Т.1. Дожовтнева література. - К., 1987.
10. Літературно-науковий вісник. - 1908.
11. Українська Радянська Енциклопедія. - К.,1983.
12. Український письменник Олесь Досвітній (1891-1934): Бібліографічний покажчик. - Х.,1997.
13. Українська Радянська Енциклопедія. - К.,1980.
14. Южный край.
15. Дашкевич Н. Отчет о 29 присуждении наград графа Уварова // Приложение к LIX тому «Записок Имп. Академии наук». – СПб., 1888.
16. Голубенко П. Україна і Росія в світлі культурних взаємин. – К, 1993.

17. Пиксанов Н. Областные культурные гнёзда. – М.-Л., 1928.

І.М. Скирда

ВИСТАВКА XII АРХЕОЛОГІЧНОГО З'ЇЗДУ У ХАРКОВІ: ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ

15 серпня 1902 р. у м. Харкові розпочав свою роботу XII археологічний з'їзд. Важливе місце на ньому посідала організована членами Харківського попереднього комітету (ХПК) виставка. Традиція проведення подібних виставок була започаткована ще на І археологічному з'їзді в Москві [1]. Харківський з'їзд не став виключенням. На другому засіданні Московського Попереднього комітету по підготовці XII археологічного з'їзду, яке відбулося 5 січня 1900 р., професор Харківського університету, голова Харківського Попереднього Комітету Д.І.Багалій в своєму виступі заявив про необхідність організації археологічної виставки на з'їзді в Харкові [2, с. 27]. До її колекцій повинні були увійти історико-археологічні та історико-етнографічні предмети, до того ж історико-етнографічний відділ планувалося довести до зіткнення з сучасністю [3, с. 105]. З метою підготовки виставки Д.І.Багалієм було запропоновано: по-перше, провести систематичні дослідження пам'яток старовини в Харківській губернії, в сусідніх з нею губерніях - Курській, Вороніжській, Чернігівській, Полтавській, Катеринославській, а також в північній частині Таврійської губернії та в областях Війська Донського й Кубанського, по-друге, зібрати якнайбільше предметів, які б характеризували, в першу чергу, історичне минуле Малоросії, Слобідської України, Запоріжжя та їх східних сусідів – Війська Донського і Кубанського, а також Новоросії. З метою збору експонатів для виставки планувалося провести розкопки курганів з кам'яними бабами, здійснити наукові експедиції для вивчення церковних старожитностей, етнографічного матеріалу та інших археологічних пам'яток (переважно Харківської та Полтавської губерній). Було запропоновано звернутись до різних установ з проханням про доставку на виставку старовинних мап, планів, портретів видатних діячів минувшини і т. інш. [2, с. 28]. Пропозиції Д.І.Багалія після обговорення та доповнення були одностайно схвалені учасниками засідання Московського Попереднього комітету [2, с. 30].

Основна робота по організації виставки при XII археологічному з'їзді лягла на плечі Харківського Попереднього комітету. І треба відзначити що ця робота вражає своїми масштабами. Вже 14 лютого 1900 р. в "Харьковских губернских ведомостях" була розміщена стаття голови спеціальної комісії по підготовці етнографічного відділу виставки професора Харківського університету А.М.Краснова, в якій він визначив роль і місце етнографічних матеріалів не тільки в роботі майбутнього археологічного з'їзду, але й в житті Слобожанщини взагалі [4]. Етнографічний відділ виставки повинен був започаткувати перший місцевий етнографічний музей в м. Харкові. Однак здійснення цієї важливої справи було неможливим без сприяння та допомоги суспільства, тому А.М.Краснов звернувся з проханням до священиків, ісправників, вчителів, земських начальників та інших небайдужих до цієї важливої справи людей надсилати в Харківський університет зразки національного одягу, головних уборів, знарядь праці, предметів народного побуту. Він звернувся до фотографів-любителів, які б могли надіслати знімки сільських хат, селян в національному одязі, картин польових робіт, весільних обрядів і т. інш. [5, с. 4]. Аналогічне звернення було опубліковано 5 травня 1900р. в газеті "Южный край" [6]. Невдовзі ці звернення дали свої позитивні результати: до ХПК почали надходити пам'ятки давнини від населення [7], а різні місцеві установи погодилися надати для роботи XII археологічного з'їзду рідкісні матеріали з архівів

волосних правлінь Харківської губернії [8]. Про надання допомоги в збиранні археологічних та етнографічних матеріалів ХПК неодноразово звертався до населення в пресі в 1901-1902 рр. [9].

На другому засіданні Харківського попереднього комітету, яке відбулося 26 березня 1900р., знов було піднято питання про організацію виставки. Від імені комісії по підготовці етнографічного відділу виставки виступив А.М.Краснов. Він запропонував розробити та затвердити програми для збирання предметів для всіх відділів виставки, а також висунув проект улаштування, за підтримки міської адміністрації, невеличких волосних етнографічних виставок, з метою ознайомлення й відбору зібраного матеріалу для виставки при XII археологічному з'їзді. Професор Харківського університету М.Г.Халанський запропонував підготувати виставку стародрукованих книг та документів [5, с. 4].

На третьому засіданні ХПК (31 березня 1900р.) було обговорено і затверджено ряд програм для збирання відомостей та матеріалів для виставки: 1) Програма для збирання відомостей про первісні старожитності [5, с. 22-23]; 2) Програма для збирання відомостей про старожитності історичні (обидві програми запропоновані Д.І.Багалієм) [5, с.23-25]; 3) Програма для збирання відомостей про церковні старожитності (запропонована приват-доцентом Харківського університету Є.К.Рєдіним) [5, с. 25-28]; 4) Програма для збирання етнографічних предметів для виставки [5, с. 29-32]; 5) Програма для збирання відомостей про кобзарів та лірників [5, с. 52-35]; 6) Програма для збирання писанок та відомостей про них [5, с. 36-37]; (останні програми запропоновані професором Харківського університету М.Ф.Сумцовим). Всі програми були надруковані і розіслані народним вчителям та священикам. Частина з них була опублікована в газетах [10].

На четвертому засіданні ХПК (26 квітня 1900 р.) Є.К.Рєдін підняв питання про необхідність підготовки окремого церковно-археологічного відділення на виставці. В своїй доповіді "Памятники церковных древностей Харьковской губернии" він відзначив, що Харківська губернія має багато церковних пам'яток, але вони фактично не досліджені, тому до XII з'їзду їх необхідно зібрати, описати, дослідити, приготувати альбом фотографій та малюнків. У цій справі надати допомогу Попередньому комітету обіцяв преосвященний Інокентій [5, с. 40-41].

При підготовці виставки її організатори звернули увагу і на приватні колекції. Харківський Попередній комітет звернувся з проханням до Харківського губернатора Г.А.Тобізена зібрати за допомогою повітових ісправників відомості про дворян та землевласників, у яких могли б бути колекції чи окремі предмети старожитностей, або які б могли надіслати відповіді на питання програм, виданих комітетом [11, ф. 3, оп. 283, спр. 68, арк. 26]. Невдовзі були отримані рапорти повітових урядників. Найбільш відповідально підійшли до цієї справи урядники Валківського, Вовчанського, Зміївського, Ізюмського, Лебединського та Сумського повітів, які надали змістовну інформацію щодо цього питання [11, ф. 3, оп. 283, спр. 68, арк. 32, 33, 35, 37,50].

Організація виставки, фактично, була неможливою без належного фінансування. 30 квітня 1900р. Харківські губернські земські збори отримали лист від голови Московського Попереднього комітету по підготовці XII археологічного з'їзду графині П.С.Уварової. В ньому було підкреслене наукове і практичне значення етнографічного відділу виставки, акцентувалась увага на тому, що в окремих регіонах Росії, а також в деяких слов'янських державах вже давно існують етнографічні музеї. Харківська ж губернія в етнографічному відношенні залишається майже недослідженою. Зважаючи на те, що археологічний з'їзд відбудеться в Харкові і предметом етнографічного дослідження буде сільське населення Харківської губернії, а також враховуючи, що етнографічні матеріали по закінченню з'їзду залишаться в м. Харкові, Московський Попередній комітет

звернувся до Харківського губернського земства з проханням про асигнування 2000 руб. на придбання етнографічних предметів у мешканців Харківської губернії [11, ф. 304, оп. 1, спр. 463, арк. 1]. Цьому питанню була присвячена стаття "Этнографический музей в Харькове", яка була надрукована в газеті "Южный край" 11 грудня 1900р. В ній відмічалося, що хоча окремими особами та установами (головним чином Статистичним комітетом, за допомогою народних вчителів та сільських священиків) в Харківській губернії зібрано багато описового етнографічного матеріалу, але в цілому губернія залишається мало дослідженою, а зібраний матеріал необхідно проаналізувати і систематизувати. Крім того, треба поповнити колекцію новими матеріалами. А це не можливо зробити без матеріальної підтримки. Тому Попередній комітет з улаштування XII археологічного з'їзду звертається до Харківських губернських земських зборів з проханням виділити 2000 руб. на організацію виставки. На початку 1901р. Харківська губернська земська управа задовольнила це прохання Попереднього комітету [11, ф. 304, оп. 1, спр. 463, арк. 8].

Широкомасштабні роботи по збиранню матеріалів для виставки розпочалися в 1900 р. З цією метою ХПК намітив на червень проведення розкопок курганів в Старобільському, Куп'янському, Ізюмському, Зміївському повітах. Для їх здійснення в Старобільський та Куп'янський повіти було направлено професора університета св. Володимира в Києві В.Б.Антоновича, К.М.Мельник, приват-доцентів Харківського університету Є.К.Рєдіна і В.І.Савву, та викладача гімназії Є.П.Тріфільєва; в Ізюмський повіт приват-доцента Харківського університету О.М.Покровського та викладача гімназії М.О.Федоровського; для вивчення старожитностей етнографічних і для збирання місцевих експонатів для виставки в Харківський повіт було командировано професора А.М.Краснова, в Ізюмський повіт - О.М.Покровського, в Старобєльський-О.П.Радакову, в Охтирський - професора М.Ф.Сумцова зі студентом Карташовим; для дослідження архівів урядових установ та приватних осіб в містах і селах Харківської губернії було направлено помічника бібліотекаря Харківського університету Д.П.Міллера, архіваріуса Історичного архіву Харківського історико-філологічного товариства Є.М.Іванова та викладача гімназії М.М.Плохинського [11, ф. 3, оп. 283, спр. 68, арк. 4]. Ці призначення були розглянуті та схвалені на п'ятому засіданні Харківського Попереднього комітету 25 травня 1900 р. [5, с. 53]. Всім науковцям були видані відкриті листи на проведення запланованих досліджень [11, ф. 3, оп. 283, спр. 68, арк. 11, 12, 15]. Результати проведених наукових експедицій були досить плідними. Про це свідчать звіти їх учасників на шостому, сьомому та восьмому засіданнях Харківського Попереднього комітету [5, с. 64-70, 99-100, 137-139].

З новою силою роботи по збиранню матеріалів для виставки активізувалися в 1901 р. Ще в лютому на десятому засіданні ХПК Д.І.Багалій намітив ряд заходів, направлених на організацію спеціальних відряджень для збирання різних старожитностей. З цією метою на літо 1901 р. були заплановані експедиції: для вивчення архівів державних установ і приватних архівів (Є.М.Іванов, М.М.Плохинський), церковних старожитностей (Є.К.Рєдін), церковних архівів (А.С. Лєбєдєв), говорів населення Курської губернії та старожитностей (М.Г.Халанський), для збирання етнографічних матеріалів (А.М.Краснов, М.Ф.Сумцов, О.М.Покровський та інш.), для здійснення розкопок курганів (О.М.Покровський, Є.П.Трифільєв, М.О.Федоровський, проф. Л.Ю.Шепелевич) [5, с. 149].

З метою поповнення матеріалів виставки на дванадцятому засіданні ХПК (26 березня 1901р.) було прийнято рішення звернутися в Імператорську археологічну комісію з клопотанням про надання речових пам'яток, добутих в Харківській, Курській, Полтавській, Воронежській, Чернігівській, Катеринославській, Таврійській

губерніях, області Війська Донського та Кубанського краю [5, с. 192-193].

На тринадцятому засіданні ХПК (1 травня 1901 р.) Д.І.Багалій та Є.К.Редін запропонували проект організації виставки при XII археологічному з'їзді. Передбачалося організувати 6 відділень виставки: первісних старожитностей, історичних старожитностей, церковних старожитностей, картографічне, стародрукованих книг, рукописів.

Для проведення археологічних досліджень в травні 1901 р. Московське археологічне товариство відрядило в Харківську губернію своїх членів В.О.Городцова, Ю.В.Готьє та В.І.Большакова, які повинні були провести розкопи в Ізюмському та суміжних з ним повітах Харківської губернії, а знайдені речі направити в Харківський Попередній комітет для поповнення матеріалів виставки [11, ф. 3, оп. 283, спр. 68, арк. 62]. Звіти про результати роботи наукових експедицій пролунали на 16-18 засіданнях ХПК; вже тоді стало зрозумілим, що матеріал, представлений на виставці, буде різноманітним та цікавим [5, с. 265-354].

Згідно з прийнятим проектом організації виставки, ХПК в травні 1901р. були розіслані звернення з проханням про надання матеріалів для виставки до Церковно-археологічного музея при Київській державній академії, до музею Б.І.Ханенка, до музею старожитностей при університеті св. Володимира, І.А.Хайновського, Новочеркаського музею старожитностей, Кубанського статистичного комітету, музею г-жі Поль, музею г-жі Є.Н.Скаржинської, до Одеського товариства історії та старожитностей, музею В.В.Тарновського (Чернігівська земська управа), музею Полтавського земства, Московського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії, Московського архіва міністерства юстиції, Московського відділу архіву головного штабу, до музею П.В.Щукіна, музею г-жі Шабельської, Імператорської публічної бібліотеки, до воєнно-учбового архіва головного штабу, Імператорської академії малярства, архівів святейшего Правлячого Синоду, С-Петербурзького артилерійського музею, Імператорської академії наук [5, с. 251-252].

В процесі організації виставки членам ХПК довелося зіткнутися з різними труднощами. Їм була присвячена стаття М.Ф.Сумцова "Этнографическая заметка", в якій автор висловлює занепокоєння тим, що, не дивлячись на велику роботу ХПК, деякі райони Харківської губернії залишалися недослідженими та неописаними, невивченими залишалися і деякі сторони народного життя (наприклад народна медицина), тоді, коли лише при накопиченні та співставленні етнографічних матеріалів можемо зробити обґрунтовані наукові висновки. Вихід з цієї ситуації М.Ф.Сумцов знов таки бачив в допомозі священиків, земських лікарів, місцевої інтелігенції, простих обивателів [12].

Протягом червня-серпня 1902 р. тривали роботи по підготовці виставки. І ось, нарешті, 15 серпня 1902 р. в день відкриття XII археологічного з'їзду виставка відчинила свої двері для всіх бажаючих. Отже, виставка, яка складалася з 8 відділів, була розташована в аудиторіях та бібліотеці університету.

Перший відділ – первісних старожитностей складали речі, добуті в результаті археологічних розкопок, які були організовані ХПК в 1900-1901рр. переважно в Харківській губернії і частково в Орловській, Катеринославській, Курській та Таврійській губерніях. Археологічними дослідженнями займалися П.С.Уварова, К.М.Мельник, В.Є.Данілевич, Д.І.Багалій, В.О.Городцов, О.М.Покровський, Є.П.Тріфільєв, В.О.Бабенко, Л.Ю.Шепелевич, священник В.Спесіцев, М.О.Федоровський, П.П.Єфименко, Д.Попов, Ф.П.Яновський, І.М.Біч-Лубенський, М.П.Боткін, В.Р.Апухтін, З.З.Віноградов [13]. Розкопки були профінансовані Імператорським Московським археологічним Товариством і частково харківським підприємцем П.І.Харитоненко [14]. В цьому відділі були представлені і знахідки

випадкові, пожертвувані або надані для виставки окремими особами та деякими музеями. Серед них особливо виділялися речі, добуті священиком В.Спесивцевим біля с. Рай-городка Ізюмського повіту. Експонати, представлені у відділі первісних старожитностей, відтворювали переважно давню історію Слобожанщини, починаючи з кам'яної доби і закінчуючи раннім залізним віком. Перше місце по кількості займали кремневі знаряддя – вістря стріл, списів, ножі, скребки, кам'яні сокири. Разом з кам'яними знаряддями було представлено багато фрагментів кераміки, а також цілих глиняних сосудів різних археологічних культур та епох, різноманітних за формою та орнаментом.

Багатими колекціями представлені були прикраси: різноманітне намисто, бронзові та золоті каблучки, підвіски, пряжки. Привертала до себе увагу цікава колекція намист Г.Р.Гугеля, яку він збирав протягом 10 років в Пантикапеї, Ольвії, Херсонесі та Фанагорії [15, с. 8]. Представлені намиста були виготовлені з різних матеріалів – каменю, свинцю, бронзи, срібла, золота, скла, кості і т. інш. Тут же були розміщені залишки одягу, взуття, зброя, різноманітна зброя.

До найбільш цікавих експонатів відділу можна віднести розкопане В.О.Городцовим поховання біля с. Миколаївки Ізюмського повіту. Це дубова труна, витесана у вигляді човника, в якому знаходився кістяк людини, зліва від нього була покладена дерев'яна чашка, залізна шабля, а справа - кольчуга, в ногах - кілька наконечників залізних стріл [16].

Особливо багаті колекції для цього відділу були добуті О.М.Покровським та В.О.Бабенко біля с. Верхній Салтів Вовчанського повіту [17].

У відділі первісних старожитностей були розміщені колекції Воронежського губернського музею, Курського статистичного комітету та Донського музею [18].

У підготовці відділу первісних старожитностей приймали участь всі учасники розкопок, але особливий внесок був зроблений графинею П.С.Уваровою та О.М.Покровським.

Другий відділ виставки – старожитності церковні. Він був складений головним чином, з пам'яток, добутих із храмів та монастирів Харківської єпархії. Церковні пам'ятки інших єпархій надійшли лише в невеличкій кількості: з Курської, Полтавської і Катеринославської губерній. У відділі були також представлені предмети з Церковно-археологічного музею Київської духовної академії, Воронежського губернського музею, Донського музею [19, с. 6-7]. Завдяки клопотанням ХПК в його розпорядження надійшла велика кількість стародавніх пам'яток, які вийшли з церковного вжитку. Дослідженням церковних старожитностей спеціально займався Є.К.Рєдін, який влітку 1900 р. та 1901 р. здійснив наукові експедиції по Харківській губернії [20]. Велику допомогу в організації цього відділу виставки надали архієпископи Харківські і Охтирські Амвросій (1887-3 вересня 1901 р.) та Флавіан (1 листопада 1901р. – 1лютого 1903р.)

Фахівець в галузі церковного мистецтва Є.К.Рєдін, вивчаючи церковні старожитності Харківської губернії , відмітив, що вони носили на собі відбитки різних впливів – західно-європейського (через Польщу, адже заселення краю відбувалося з заходу на схід) та північно-руського (московського) з його візантійськими запозиченнями. Але згодом на території Харківщини виник свій самобутній стиль. Особливо помітними різні впливи були в іконописі.

Крім ікон, у відділі були представлені кілька царських врат прекрасного різблення, колекцію хрестів, потіри, дарохранильниць, плащаниці, венці шлюбні, церковний одяг і т. інш.

Містив відділ й запорізьку церковну старовину, надіслану з собору м. Нікополя, куди вона потрапила після закриття останньої запорізької церкви [21, с. 123].

У цьому ж відділі можна було познайомитися з великою кількістю фотографій з видами храмів та церковних старожитностей Харківської губернії, значна кількість яких сьогодні зберігається в фондах Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна [22]. Завершували повну картину відділу малюнки художника Ознобішина з храмів Області війська Донського, які були доставлені на виставку Імператорською академією мистецтв [23, с. III].

Третій відділ виставки – історичні старожитності. Він був розташований в семи аудиторіях університету і складався з різноманітних пам'яток мистецтва та побуту, зібраних в районі, що підлягав дослідженню XII археологічного з'їзду [21, с. 121]. Цей відділ знайомив наочно в портретах, картинах, пам'ятках минувшини з історією нашого краю, з його провідними діячами в сфері адміністративній, просвітницькій, духовній, а також з історією України взагалі. Відділ історичних старожитностей був значно поповнений експонатами з приватних колекцій Оленич-Гнененко, проф. М.М. Ковалевського, свящ. Синельникова, І.Суліна, П.В.Гладкого, Г.І. та М.А.Ходжопуло, В.В.Олександрова, К.І.Самборського, П.М.Сочинського, В.В.Дзяковича, В.В.Кузьміна, Л.А.Лосєвої, Н.А.Кір'якової та інш. [19, с. 18]. Тут також були представлені колекції, зібрані Ніжинським історико-філологічним товариством, Музеєм витончених мистецтв та старожитностей Харківського університету, Воронежським губернським музеєм, Полтавським та Донським музеями.

Серед експонатів, що характеризували історичне минуле України, треба відзначити портрети українських гетьманів – Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Івана Самойловича, Дем'яна Многогрішного, Івана Брюховецького, Петра Дорошенка, Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Кирила Розумовського, а також портрети одного з перших керівників та організаторів українського козацтва XVIст. Євстафія Дашкевича, Генерального судді В.Л. Кочубея, керівника гайдамаків, сотника Гонти та інш.

Значна частина експонатів відділу була присвячена історичному минулому міста Харкова: колекція картин з виглядом міста у XVIII-XIX ст., його фотографії з підбірки Д.І.Багалія. Привертала до себе увагу колекція портретів університетських діячів, Харківського історико-філологічного товариства, Музею витончених мистецтв, видатних діячів Харківщини: легендарного засновника м. Харкова – Харька, видатного філософа Г.Сковороди, харківського полковника Донець-Захаржевського, бригадира слобідських полків О.Л.Лесивицького, засновника харківського університету В.Н.Каразіна, першого ректора університету І.С.Рижського, харківського губернатора та засновника Харківського благочинного товариства С.М.Муханова, видатного українського письменника, професора університету П.П.Гулака-Артемовського та інш. Тут же зустрічаємо портрети харківських та бєлгородських архієпископів, діячів Харківського колегіуму [24, с. 4-5].

Велика кількість картин була присвячена побутовим сценам з життя українського населення, серед них запорожець, що грає на бандурі, різноманітні слобожанські пейзажі.

У відділі була представлена також зброя запоріжських козаків (шаблі, мечі, карабіни, пістолети, кінджали, пороховниці, мушкети) з приватних колекцій. Тут же були і різноманітні побутові речі.

Картини та фотографії відділу історичних старожитностей з їх описом були опубліковані в 1903 р. в "Альбоме выставки XII Археологического съезда в Харькове" [19, с. 18-24].

В четвертому відділі виставки – нумізматичному – були представлені монетні скарби та окремі монети [25, с.2]. Кожний скарб був позначений особистим

номером. Розташування скарбів та монет розпочиналося з експонатів, знайдених в м. Харкові та в повітах Харківської губернії – Харківському, Охтирському, Вовчанському, Зміївському, Ізюмському, Куп'янському та Сумському. Далі в алфавітному порядку були представлені експонати, що надійшли з інших губерній – Воронежської, Калужської, Кубанської, Курської, Таврійської та Чернігівської. При кожному скарбі було вказано ким він був доставлений на виставку. Обставини знахідок були вказані лише у відношенні до тих експонатів, які були знайдені поза Харківською губернією. Що стосується нумізматичного матеріалу, зібраного у межах Харківської губернії, то повідомлення про обставини цих знахідок увійшли до пояснювальної записки до мапи скарбів та окремих знахідок Харківської губернії, складеної до XII археологічного з'їзду В.Є.Данилевичем [26, с.374-410]. Задача по складанню мапи була дана Данилевичу невипадково. Справа в тому, що він вже мав певний досвід, адже виконав подібну роботу перед IX археологічним з'їздом, склавши мапу по Київській губернії [27, с.122].

Найбагатшим відділом виставки, її гордістю був відділ етнографічний. Високу оцінку цьому відділу дав сучасник Олексій Маркевич: "Мушу зазначити, що на виставці, урядженій харківським з'їздом за прикладом попередніх, найвизначнішою частиною була етнографічна. Харківські етнографи зібрали силу інтересних пам'яток української "живої старини" й зручно скомбінували їх у цілі образи. Через те й результат був чудовий. ...Правда, що світлий успіх осягнула й ціла виставка, в якій взагалі домінували предмети місцевого характеру; але етнографічна частина її була справді окрасою цілого з'їзду" [28, с. 14].

Етнографічний відділ виставки містив предмети, зібрані, головним чином, в Харківській, Полтавській, Катеринославській губерніях і частково доставлених з Воронезської, Курської та Чернігівської губерній. При відборі матеріалу головна увага приділялася тим предметам, що виходили з народного вжитку і зустрічалися досить рідко, як залишок давнини або як пережиток минувшини [29, с.I].

Додатково до етнографічного відділу надійшли предмети з Полтавського, Воронежського та Ніжинського музеїв.

Предмети, що експонувалися давали досить повне уявлення про життя населення Лівобережної і Слобідської України, підкреслювали етнографічні особливості українського та російського побуту.

Експонати етнографічного відділу були розташовані в приміщенні нової університетської бібліотеки й займали дві зали, частина предметів була розміщена в вестибюлі та на сходах (в зв'язку з нестачею місця) [30]. В вестибюлі були представлені селянські вози та сані, селянські землеробські знаряддя праці та вироби з дерева. В вітрині на сходах був розміщений дерев'яний столовий та кухонний посуд, а також предмети освітлення – різноманітні свічники, коганці, кремні, кресала і т. інш.

В першій залі була побудована українська хата в натуральну величину з традиційним внутрішнім вбранням та оточенням, аж до колиски з манекенами дитини та молодої українки, що сиділа в "красному" куту. Хата побудована, переважно, на кошти Х.Д.Алчевської та М.Ф.Піскунова [29, с. 3-4] Тут же були розташовані, з однієї сторони, рибальські снасті та човник з Дінця, з другої – пасіка зі знаряддям пасічника та манікеном сторожа і т. інш. [30]. В цьому залі знайшли собі місце плани дворових будівель, моделі та малюнки українських та російських хат.

В головному залі етнографічного відділу були зібрані колекції, що представляли кустарні промисли – ткацтво, коцарство, шерстобивство, чеботарство, бондарство, гончарство [31]. Особливо яскраво був представлений відділ одягу – взуття, головні убори, манекени в старовинному національному одязі, а в "Каталоге..." було зроблено спробу порівняти національний одяг

"малороссов и великороссов" [31, с. 23-47]. Невеличка вітрина представляла прикраси – намиста, дукати, сережки, підвіски і т. інш. Була представлена колекція писанок, з різноманітними та замисловатими візерунками. У ритуальному відділі експонувалися атрибути стародавніх звичаїв та ритуалів (переважно весільного) – весільні хліба, каравaї, калачі, весільні квіти, скатертини і т.інш. В музичному відділі були розміщені музичні інструменти: ліра, сопілки, ріжки, скрипка, бубен та інші. Народна медицина була представлена гербарієм цілющих трав. Допомогу в цій справі було надано Харківським статистичним губернським комітетом , який передав ХПК гербарій народної медицини, зібраний секретарем комітету В.Івановим [21, с. 125-126]. Цікавим був відділ дитячих іграшок. Тут були представлені іграшки, виготовлені самими дітьми й місцевими кустарями, переважно гончарами. Відділ вишивок знайомив відвідувачів з різними взірцями українського та російського національних орнаментів.

І, нарешті, додатком до етнографічних експонатів стали фотографії сільських вулиць, дворів, кустарних майстерень, ярмарок і т. інш. Містилася тут і підбірка картин з етнографічними мотивами Васильківського, Вязмітінова, Дробязка, Фавра, Бабенка, Овчаренка.

Шостий та сьомий відділи виставки представляли стародруковані книги та рукописи. Стародруковані книги були зібрані переважно з храмів Харківської губернії. Тут були представлені книги різних видавництв. Всі вони були описані в "Каталоге выставки XII Археологического съезда: Отдел старопечатных книг" [32]. Опис книг Московського та С.-Петербурзького друку було зроблено проф. М.Г.Халанським, Львівського – проф. Є.К.Рєдіним, опис всіх інших книг (Київського, Чернігівського, Унєвського, Віленського, Почаєвського друку та інш.) – проф. А.П.Кадлубовським [32, с. 2]. Опис окладів книжок був зроблений Є.К.Рєдіним. Стародруковані книги, представлені на виставці, в основному були церковного змісту: Євангелія (найстаріше – 1657 р.), Біблії, Діянія св. Апостолів, Повчання, Псалтирі, Богословія та інш.

На особливу увагу в цьому відділі заслуговували книги з бібліотеки Маклакових з м. Путівля. Це була підбірка рідких та цінних старовинних книжок, пожертвуваних по заповіту місту Путивлю Н.С.Маклаковим. Перші свідоцтва про дану підбірку були надані М.Г.Халанським, він же вказав і на її важливе значення. Зберігалися вище зазначені книги в Публічній бібліотеці ремісничого училища в Путивлі. Більшість книжок містила різні історико-бібліографічні помітки колишнього власника, частина з них була опублікована в "Каталоге выставки XII Археологического съезда: Отдел старопечатных книг". Книги з бібліотеки Маклакових були доставлені на виставку, розібрані, досліджені та описані Є.К.Рєдіним, який був командирований в Путивль за дорученням ХПК.

Рукописи на виставку при XII археологічному з'їзді надійшли частково з храмів Харківської губернії, частково від приватних осіб: Мачуріна, Томіліної, Василькова, Тиховського, Хаджопуло, Кириллова, свящ. Синельникова, Григорова, Багалія, Данилевського та інш. Архівні документи також були надані різними установами: Новочеркаським Донським музеєм, Харківським історико-філологічним товариством, Харківською публічною бібліотекою, Інститутом князя Безбородька, Архівом св. Синоду, Путивльською бібліотекою Маклакових, Воронежським губернським музеєм, Харківською духовною семінарією, Воєнно-ученим архівом Головного Штабу, Імператорською Публічною бібліотекою та інш. [33, с. 2]. Всі рукописи були згруповані в кількох відділах. Великий інтерес викликали рукописи, що надійшли від різних осіб. Вони були описані М.Г.Халанським і частково Є.К.Рєдіним та А.Поповим. В основному рукописи були церковного напрямку, але серед них зустрічалися документи історичного змісту. Серед останніх найбільш цікавими та цінними для історії України були: рукопис

XVIII ст. на 135 сторінках – варіант літопису Григорія Граб'янки. Цей документ надійшов на виставку з Інституту князя Безбородька в Ніжині. Його опис подано в "Каталоге выставки XII Археологического съезда: Отдел рукописей" под № 57 [33, с. 22]. Не менш цікавим був рукопис під № 60А, наданий Харківським історико-філологічним товариством, – "Краткое описание малороссийского казацкого народа с начала его происхождения и разнообразного по временам состояния до 1761г." [33, с. 23] Величезний науковий інтерес викликали рукописи надані бібліотекою імператорського Харківського університету.

Останній відділ виставки – картографічний. Він давав можливість ознайомитися з малодоступними і, навіть, невідомими картами та планами, що зберігалися в різних архівах, музеях та бібліотеках. Справа в тому, що лише незначна частина матеріалу, представленого в картографічному відділі, знаходилася в науковому обігові, більша його частина була недослідженою науковцями. Організатори XII Археологічного з'їзду сподівалися, що ознайомлення з даними джерелами зацікавлених осіб, буде сприяти їх перевиданню, а значить зробить їх доступними широкому загалу. Початок цій справі було покладено Харківським губернським статистичним комітетом, який надрукував до з'їзду "Атлас Харьковского наместничества" під редакцією В.В.Іванова [34]. Свій внесок було зроблено і ХПК, за ініціативою якого на кошти колишнього харків'янина М.ППіддубного було видано "Атлас Слободско-Украинской губернии. 1802г." [35].

Матеріали для картографічного відділу були надані Воєнно-ученим архівом Головного Штабу в С.-Петербурзі, Архівом міністерства юстиції в Москві, Імператорською Публічною бібліотекою, Імператорською Академією наук, бібліотекою Харківського університету, Харківським історико-філологічним товариством, Воронежським музеєм, Курським статистичним комітетом та інш. [36, с. 3-4].

На закінчення хотілося б відмітити, те виняткове значення, яке відіграла виставка не лише в роботі XII археологічного з'їзду, а й в суспільному житті харків'ян. Про непідробний інтерес до виставки свідчать дані про її відвідування: понад 57тис. чоловік за невеличкий час роботи [37, с. 39, 99, 177]. На особливе значення виставки для нашого краю вказав один з її сучасників в статті "Дела давно минувших дней": "...открытие археологического съезда и археологической выставки нельзя не приветствовать, как чрезвычайно важного факта в истории нашего Харькова и всего южного края. Честь и слава всем организаторам этого дела, так много и с такой любовью потрудившихся для его осуществления!" [38].

Ось ще одна оцінка сучасника виставки: "Как «Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда», так и его выставка имеют неоспоримое научное значение и в своё время принесут полезные плоды. Выставка же, кроме того, имела огромное общественно-воспитательное значение. В души многих из её 57 000 посетителей – интеллигенов, учащихся и простого люда – проникло, может быть, впервые серьёзное отношение к памятникам родной старины, мелькнула мысль о преемственности культурных явлений, ожил дух для бодрой деятельности на пользу науки и родины"[15, с. 10-11].

Джерела та література

1. Редин Е.К. Значение деятельности археологических съездов для науки русской археологии // Харьковские губернские ведомости. –1901. –22сент.
2. Протоколы заседаний [Московского] Предварительного комитета //Двенадцатый Археологический съезд в Харькове в 1902г. –М., 1902. –С. 19-30.
3. Багалій Д. Автобіографія: П'ятдесят літ на сторожі української науки та культури //Зб. іст.-філолог. від. –К., 1927. -№ 62.
4. Краснов А. К предстоящему археологическому съезду в Харькове // Харьковские губернские ведомости. –1900. –24 февр.

5. Труды Харьковського предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. –Харьков, 1902. –Т.1.
6. К XII Археологическому съезду в Харькове //Южный край. –1900. –5 мая.
7. Памятники старины // Южный край. –1900. –14 мая.
8. Местная хроника // Южный край. –1900. –6 июня.
9. От Предварительного комитета по устройству XII археологического съезда в Харькове // Южный край. –1901. –19 июня; Киевская старина. –1901. –июль-август. –С.67-70.
10. Программа для собирания писанок и сведений о них // Южный край. –1900. –8 арп.; Харьковские губернские ведомости. –1900. –11 июля.
11. Державний архів Харківської області
12. Сумцов Н.Ф. Этнографическая заметка // Южный край. –1902. –20 марта.
13. Воскресенский. Выставки XII археологического съезда //Харьковские губернские ведомости. –1902. –19 авг.
14. Багалей Д.И. Новые сведения об археологических раскопках в Харьковской губернии // Харьковские губернские ведомости. –1901. –24 июля.
15. Двенадцатый археологический съезд в Харькове (15-27 августа) //Журн. М-ва нар. просвещения. –1903. –Ч. 345, янв.
16. Каталог выставки XII Археологического съезда в г. Харькове: Отд. древностей, добытых из раскопок и случайных находок. –Харьков, 1902.
17. Бабенко В.А. Археологическая раскопка в Верхнем Салтове // Харьковские губернские ведомости. –1901. –8 июля.
18. Археологическая выставка // Южный край. –1902. –14 авг.
19. Альбом выставки XII археологического съезда в г. Харькове. –М., 1903.
20. Воскресенский. Выставки XII археологического съезда: Древности церковные // Харьковские губернские ведомости. –1902. –27 авг.
21. К XII археологическому съезду в Харькове // Киевская старина. –1902. –Сент. –С. 120-133.
22. Фотографии памятников церковных древностей Е.К. Редина (289 фото) /Архивні материали Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.
23. Каталог выставки XII Археологического съезда в г. Харькове: Отдел церковных древностей. –Харьков, 1902.
24. Каталог выставки XII Археологического съезда в г. Харькове: Отдел исторических древностей. –Харьков, 1902.
25. Каталог выставки XII Археологического съезда в г. Харькове: Нумизматический отдел. –Харьков, 1902.
26. Данилевич В.Е. Карта монетных кладов и находок единичных монет Харьковской губернии //Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. –М., 1905. –Т. 1.
27. Данилевич В.Е. Монетные клады Киевской губернии до первой четверти XV ст. //Труды IX Археологического съезда в Вильне 1893. –М., 1895. –Т. 1.
28. Маркевич О. Харківський археологічний з'їзд //Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка. –1903. –Т. 53. –Вип. 3. –С. 1-18.
29. Каталог выставки XII Археологического съезда (в Харькове): Этнографический отдел – Харьков, 1902. –III, 139, 8 с.
30. Подготовка к этнографической выставке // Южный край. –1902. –2июня.
31. Воскресенский. Малороссийская деревня в Харькове // Харьковские губернские ведомости. –1902. –31 авг.
32. Каталог выставки XII Археологического съезда в г. Харькове: Отдел старопечатных книг. –Харьков, 1902.
33. Каталог выставки XII Археологического съезда в г. Харькове: Отдел рукописей. –Харьков, 1902.
34. Местная хроника //Южный край. –1902. –22 мая.
35. К предстоящему археологическому съезду // Южный край. –1902. –8 июня.
36. Каталог выставки XII Археологического съезда в г. Харькове: Картографический отдел – Харьков, 1902.
37. Известия XII археологического съезда в Харькове 15-27 августа. –Харьков, 1902.
38. Дела давно минувших дней // Южный край. –1902. –18 авг.

Н.М. Кузовова

ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМСТВА ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У РОЗВИТКУ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Вивчення інтелігенції: її формування, сфер діяльності, громадсько-культурного значення – тема, що активно розробляється в сучасній історичній науці. Особливу увагу дослідників привертає кінець XIX – початок XX ст. – час появи земської інтелігенції, її активної участі у громадсько-культурному житті [4,9]. Не залишений цей напрямок і дослідниками історії Півдня України – ними активно вивчається діяльність окремих професійних груп земської інтелігенції, розробляються персоналії [1,7,2]. Інтерес цей тісно пов'язаний з проблемою самовизначення сучасної освіченої людини: хто вона є, яке місце вона повинна посідати у нинішньому суспільстві, а головне, що має робити для збереження духовних цінностей та створення можливостей подальшого розвитку культури нашої держави. Автором пропонується розглянути цю проблему на прикладі діяльності окремої професійної групи – земської сільськогосподарської інтелігенції.

Реформи 60-х рр. XIX ст. глибоко торкнулися сільського господарства, як поміщицького, так і селянського. Тепер вони були змушені влаштовувати своє господарство на ринкових умовах. Підвищення ефективності галузі стає нагальним питанням як для поміщика, так і для селянина. Створення у 1865 році земств у Херсонській губернії із покладеними на них турботами про господарське життя регіону не могло вирішити болючої проблеми землеволодіння, але протягом свого існування земства боролися за розширення селянського землеволодіння, поліпшення сільськогосподарської культури* у губернії.

Першими кроками земств на цьому шляху став заклик до землевласників губернії негайно організувати товариства розвитку сільського господарства у 1866 році. Спочатку ця ініціатива не зустріла відгуку, але через деякий час ці товариства були засновані у кожному повіті. При губернській та повітових земських управах були створені спеціальні сільськогосподарські комісії, куди ввійшли переважно великі землевласники губернії – члени губернських земських зборів – Г.Л.Скадовський, граф І.В.Стенбок-Фермор, Ф.С.Агарков, С.Н.Гербель, Н.Ф.Сухомлинов, Н.І. та Н.Н.Албранти, П.А.Зелений, І.В.Ерделі та інші [14]. Не всі вони мали спеціальну освіту як, скажімо, Г.Л.Скадовський, земства більше покладалися на їх практичний досвід. Дослідження у галузі сільськогосподарської статистики показали глибину проблеми, з якою довелося зіткнутися земствам губернії, їм стає зрозуміло: щоб уникнути загрози, яка постійно нависала над регіоном – голодом, потрібно не лише застосовувати нові методи ведення сільського господарства, але й розробляти нові, відповідно до місцевих умов. Оскільки це потребувало матеріальних витрат, спеціальних знань, займало чимало часу, земства вирішують залучити спеціалістів та зайнятися підготовкою власних професійних кадрів.

Для поширення сільськогосподарських знань серед селян та інших землевласників в кінці 80-х рр. XIX ст. земствами вводиться посада агрономічного наглядача у губернії та повітах. Головна вимога до них – спеціальна сільськогосподарська освіта. Агрономічні наглядачі займалися просвітницькою роботою за фахом: читали лекції і проводили бесіди, приймали участь у діяльності місцевих сільськогосподарських товариств, завідували дослідними полями [13;829-

---

* Поняття "сільськогосподарської культура" в земському середовищі в період, що досліджується, включало в себе не тільки заходи щодо впровадження нових методів та технологій, але й ряд заходів просвітницького та популяризаторського характеру.

831].

Першими агрономічними наглядачами стали випускники Херсонського земського сільськогосподарського училища. Засноване у 1874 році, щоб готувати кваліфікованих сільськогосподарських робітників, воно відповідно до запитів Херсонського губернського земства, було реорганізоване і стало надавати учням спеціальну сільськогосподарську освіту. Після проходження практики випускники займали посади агрономічних наглядачів із річним окладом 600 крб. у перший рік, 800 – після 1 року, 1000 – після 6 років та 1200 – після 12 років служби (для порівняння: середній річний оклад вчителя у губернії – близько 300 крб.) [6;15].

У 1903 році замість посади агрономічного наглядача вводиться посада агронома, для якого вже обов'язкова вища сільськогосподарська освіта, та його помічників із спеціальною сільськогосподарською освітою. У 1906-1908 рр. Херсонська губернська управа бере на себе 1/3 витрат на утримання губернського, повітових агрономів та їх помічників. Про користь, яку приносила праця фахівців у галузі сільського господарства, свідчать вимоги повітових земств про збільшення кількості агрономів та їх помічників. У Єлисаветградському повіті кількість агрономів зросла з 1 (1903) до 7 (1908), в Олександрійському з 1 (1903) до 4 (1908) [13;832].

Головною задачею агрономів було завідування дослідними полями. Спочатку такі поля були влаштовані земствами біля Херсону (на базі земського сільськогосподарського училища) та Одеси (за сприяння Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії). Згодом у 1911 році було влаштоване Аджарське дослідне поле біля Єлисаветграду для дослідження природних умов для розвитку сільського господарства у північній частині губернії.

Метою створення дослідних полів (з 1908 р. – дослідні станції) було вивчення особливостей рільництва у губернії, впливу на врожай ярових попередників, застосування природних та штучних добрив, досліди з озимими, кормовими рослинами та ін. Діяльність дослідних станцій, хоч і не одразу, була високо оцінена земцями. Завідувач Херсонським дослідним полем Ф.Б.Яновчик не раз отримував подяку від губернського земства "за вміле та старанне ведення означеного закладу". Для нього був спеціально побудований будинок поряд із дослідною станцією [13;837].

Для розвитку тваринництва південноукраїнськими земствами проводилися виставки коней, великої та дрібної рогатої худоби, свиней і птахів. Перша Херсонська губернська земська виставка рогатої худоби була проведена у Єлисаветграді 23 квітня 1874 року, на виставці було представлена 21 тварина, переважно "української породи" [6;123]. Надалі губернське земство відмовилося фінансувати виставки, проте їх з успіхом проводили Єлисаветградське повітове земство, а також Єлисаветградське товариство сільського господарства, що виникло у 1899 році [6;195]. Багато уваги приділялося покращенню породи робочих коней; для цього земствами були влаштовані кінські злучні пункти. Перший виник у 1875 році при Херсонському земському сільськогосподарському училищі. На 1900 рік земствами утримувалося 24 таких пункти. Головною умовою для влаштування пункту була заява сільського товариства та забезпечення ним приміщення для жеребців та квартири для завідуючого пунктом фельдшера. Утримання пункту повністю забезпечувалося земством [6;197-198].

Важливе місце в сільськогосподарській діяльності земств Херсонської губернії займала ветеринарія та боротьба з епізоотіями. В 1888 році у губернському земстві служило 8 ветеринарів, земцями постійно проводилася робота по збільшенню їх кількості. За рахунок земств ветеринари проходили стажування та підвищували свою кваліфікацію у Харківському ветеринарному інституті. Земствами виділялися значні кошти на бактеріологічні досліди щодо

застосування щеплень від сибірки, інших хвороб, закупівлю необхідного для дослідів обладнання, виписування спеціальної літератури [12;59-63].

У своїй діяльності земські сільськогосподарські комісії, завідувачі дослідних полів, місцеві сільськогосподарські товариства тісно співпрацювали з Імператорським товариством сільського господарства Південної Росії (започатковане у 1828 році, засновники: князь Воронцов (голова), граф Ланжерон, граф Наришкін та інші) [6;8], Новоросійським університетом, Харківським ветеринарним інститутом, Московським та Санкт-Петербурзьким товариствами сільського господарства, земствами Бессарабської і Таврійської губерній, Департаментом землеробства Російської імперії [5;5-7].

Так, губернське земство у 1869 році взяло на себе витрати у сумі близько 5 тис. крб. на користь Новоросійського університету для створення умов практичного вивчення в ньому сільськогосподарських предметів. Ця сума раніше надходила від дворянства Херсонської губернії, однак, в кінці 1868 р. воно визнало неможливим продовжувати цю допомогу, мотивуючи це наслідками реформ, що ослабили дворянські маєтки [11;11]. В свою чергу, за проектом кандидата природничих наук Бобринського (Новоросійський університет) було створене земське сільськогосподарське училище [10;124]. Щодо навчальних цілей училища земства консультував професор Новоросійського університету Армфельд [15;127-141]. Вчені з університету приймали участь у дослідженні природних умов регіону, що впливали на сільське господарство. Вони та земські службовці стали авторами праць, присвячених проблемам розвитку сільського господарства Півдня України. Це губернський агроном А.М.Зінов'єв "Исторический очерк организации сельскохозяйственной помощи населению Херсонской губернии" (1901), статистик Л.Падалка "Главные моменты в хозяйственном развитии Херсонского края" (1890), директор ентомологічного музею Й.К.Пачоський "Обзор врагов сельского хозяйства и отчет по естественноисторическому музею" (1909), представник сільськогосподарської комісії Одеської земської управи, ентомолог П.А.Забарінський "Распределение Гессенского комарика в Херсонской губернии в 1892 году" (1892), професор метеорології Новоросійського університету А.Клоссовський "Труды метеорологической сети Юго-запада России" (1892) та інші.

Губернське та повітові земства стимулювали активну популяризаторську роботу науковців та спеціалістів у галузі сільського господарства. Так, у 1900 році губернська управа оголосила конкурс на кращу брошуру для народного читання з тем: пар, люцерна, кукурудза, буряк кормовий та картопля [13;854]. Та головною заслугою земств було багаторічне видання "Сельскохозяйственной" та "Ветеринарной хроники", де публікувалися науково-популярні відомості з сільського господарства Херсонської губернії, статистичні данні, укладачами якої стали земські агрономи, ветеринари та статистики.

Науково-дослідна робота проводилась також у земському сільськогосподарському училищі. При ньому виникло перше дослідне поле, його викладачі приймали участь у проведенні сільськогосподарських дослідів, влаштуванні спеціальних виставок. Так, за один лише 1884 рік виконуючий обов'язки директора сільськогосподарського училища Анатолій Олександрович Ніколаєв приймав участь у роботі конкурсної комісії по випробовуванню землеробських знарядь на сільськогосподарській та промисловій виставці у м. Одесі у 1884 році, у роботі експертної комісії по 25-ї та 26-ї груп. Він та викладач Михайло Захарович Воронцов провели екскурсію на виставці. Викладач училища М.З.Воронцов був командирований у Харків на виставку мериносів і вовн, викладач рослинознавства Костянтин Іванович Тархов, як представник від училища – у Одесу на виставку для влаштування предметів рільництва,

городництва та навчальних колекцій, за які училище було удостоєне почесної відозви, що дорівнювало срібній медалі. Останній, К.І.Тархов, став першим губернським агрономом і завідувачем Херсонського дослідного поля (перебував на посаді до 1898 року) [6;22]. Протягом 1884 року кількість книжок у бібліотеці училища збільшилася з 982 до 1161 назв. Придбано навчального інвентарю на 6434 крб. 20 коп. [8]

Для підготовки кваліфікованих сільськогосподарських робітників були створена також Ямчицька нижча сільськогосподарська школа у Кривому Розі [6;9-10].

Головними недоліками роботи земських установ у поширенні сільськогосподарських знань було створення розгалуженого бюрократичного апарату, що заважав виявленню ініціативи спеціалістів, адже у різноманітних комісіях, підкомісіях, бюро головували землевласники, відсутність спеціальної освіти у яких компенсувала наявність власних, аматорських рецептів поліпшення сільськогосподарської культури. Бажання зекономити земські кошти робило фінансування несистематичним [6;13], а сільськогосподарським навчальним закладам весь час загрожувало перетворення на вчительські семінарії [11;117-118]. Та все ж розвиток сільськогосподарської культури відбувався попри всі труднощі та мав свої досягнення. Робота дослідних станцій, випробування нових сільськогосподарських знарядь, проведення виставок та з'їздів, пропагування передових методів у рільництві, тваринництві, сприяння губернської та повітових земських управ лісорозведенню, травосіянню та створенню проектів зрошувальних систем у губернії сприятливо відобразилася на загальному становищі сільського господарства Півдня України [6;10-11]. В кінці XX ст. у земському середовищі з'являється вислів "інтелігентний хазяїн", що стосувався землевласника, який використовував нові методи ведення сільського господарства [6;112]. Результатом діяльності земської сільськогосподарської інтелігенції стало прискорення впровадження капіталістичних відносин у сільському господарстві. Діяльність осіб, причетних до поширення сільськогосподарської культури, була високо оцінена земствами. Земська подяка була оголошена: у 1908 році - Г.Л.Скадовському за працю в розвитку щеплень від сибірки у Херсонській губерній [13;28-29] та 35-річну земську діяльність; гласним П.А.Кондрацькому, І.С.Краузу, К.Е.Фальц-Фейну за допомогу ветеринарній лабораторії у виготовлені сироваток [13;31]; завідуючому ветеринарним відділенням В.І.Синькевичу за 25-річну корисну діяльність у губернському земстві [13;31]; у 1912 році - предводителю дворянства губернському гласному Н.Ф.Сухомлинову за пожертвування земству 100 тис. карбованців для видачі позик позичково-ощадним товариствам Одеського, Херсонського, Єлисаветградського повітів [13;32]; у 1913 році - директору сільськогосподарського училища Є.Л.Рекало за службу в училищі, губернському ентомологу Й.К.Пачоському за корисну діяльність на посаді завідуючого музеєм [13;33]; у 1914 році - гласному В.А. Калагеоргій-Алкалаєву за дієву участь у влаштуванні станції для вивчення бур'янів [13;33].

Південь України, порівняно молодий регіон, попри всі труднощі, пов'язані із природними умовами, не влаштованістю життя, в той же час надавав широкі можливості для дієвої особистості, все доводилося починати з початку. Для земської інтелігенції, що формувалася, однією з визначальних якостей була самовідданість, іншою якістю була повага до народу, що виявляла себе у активній боротьбі за покращення його життя.

Таким чином, можна говорити про утворення на Півдні України спільноти освічених людей, які активно приймали участь у розвитку і поширенні сільськогосподарської культури регіону – сільськогосподарської інтелігенції. До неї мали причетність науковці Новоросійського університету та інших вищих

навчальних закладів, приватні землевласники, члени громадських організацій розвитку сільського господарства. Земські службовці: агрономи, їх помічники, ветеринари, фельдшери, ентомологи, викладачі сільськогосподарських навчальних закладів: Херсонського сільськогосподарського училища, Ямчицької нижчої сільськогосподарської школи – складали власне земську сільськогосподарську інтелігенцію. Рівень взаємодії між цими групами був різний, але те, що ці відмінні за суспільним, становим та майновим положенням особистості співробітничали заради однієї мети, вказує на новий етап у культурному житті регіону – утворення міжстанової еліти. Діяльність земств у зосередженні навколо себе інтелектуальної еліти, її формуванні, створенні умов для плідної праці, впровадженні наукового знання у різні сфери практичного життя – вагомий внесок у розвиток духовного життя Півдня України і заслуговує на подальше вивчення.

Джерела та література

1. Герасименко М.В. Земські діячі Херсонщини проти платного медичного обслуговування // Зб. наук. праць Південний архів. Історичні науки. – Херсон: Айлант, 2001. – с. 82-85.
2. Коник Н.В. Директор Херсонського земського сільськогосподарського училища А.О.Ніколаєв // Зб. наук. праць "Південний архів". Історичні науки. – Херсон: Вид-во ХДПУ, 2003. – Вип. 12. – с. 128-133.
3. Строганова М.Н. Род Скадовских и его связь с Херсонским краем Украины // Зб. наук. праць. "Південний архів". Історичні науки. – Херсон: Вид-во ХДПУ, 2003. – Вип. 12. – с. 163-168.
4. Калениченко Н.П., Ільченко Ж.Д. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України // Український історичний журнал.– 1994.– №1.– с.72-81.
5. Держархів Херсонської області. Ф. 5. Херсонська губернська земська управа. Оп.1. Спр. 42. Листування з Херсонською сільськогосподарською дослідною станцією про підбір кандидатури агронома для продовження роботи по дослідженню ґрунтів Херсонського повіту, придбанні двигуна внутрішнього згоряння.
6. Исторический очерк организации сельскохозяйственной помощи населению Херсонской губернии. / Сост. А.М.Зиновьев / Изд. Херсонской губернской земской управы – Херсон: Пар. типо-литогр. О.Д.Ходушиной, 1901.
7. Макієнко О.А. Статистичне бюро Херсонського земства: проблеми створення та діяльності // Зб. наук. праць. "Південний архів". Історичні науки. – Херсон: Вид-во ХДПУ, 2002. – Вип. 7. – с. 163-173.
8. Отчеты, сметы и раскладки Херсонской губернской земской управы за 1884-1886 гг. / Издание Херсонской Губернской Земской управы – Херсон: тип. О.Н.Ващенко, 1886.
9. Поліщук М.С. Освітня діяльність інтелігенції на Правобережній Україні в 2-й половині XIX ст. - Автореф. дис., К,1998
10. Сборник Херсонского земства / Издание Херсонской Губернской Земской управы. – Херсон: Тип. Н.О.Ващенко, 1871. – 1870. - № 1 – Январь. – Отдел второй.
11. Сборник Херсонского земства / Издание Херсонской Губернской Земской управы. – Херсон: Тип. Н.О.Ващенко, 1871. – 1870. – № 5 – май.
12. Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания 1888-1899 гг. / Издание Херсонской Губернской Земской управы. – Херсон: Типо-Литография Т-во преемн. О.Д. Ходушиной, уг. Потем. и Собор.ул., 1902.– Вып. II.
13. Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания 1900-1914 гг. / Издание Херсонской Губернской Земской управы. – Херсон: Типо-Литография Т-во преемн. О.Д. Ходушиной, уг. Потем. и Собор.ул., 1918 – Том 4.
14. Список землевладельцев Херсонского уезда по волостям на 1909 год / Издание Херсонской уездной земской управы. – Херсон: Т.-л. насл. О.Д.Ходушиной, 1909.
15. Херсонское губернское земское собрание. Сессия 8 (с 28-го октября по 12-е ноября 1870). – Херсон: Печ. Тип. Н.О.Ващенко. – 1871.

Н.В. Коник, О.О. Коник

НАВІЩО ІНОЗЕМНА АГРАРНОМУ? ДУМСЬКІ ДЕБАТИ І МІСЦЕВІ РЕАЛІЇ В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ ОСВІТІ РОСІЇ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Предметом повідомлення ми обрали досить локальний сюжет дебатів з приводу бюджетного фінансування сільськогосподарської освіти на першій сесії Російської Державної Думи Ш скликання, через призму якого хотілося б розглянути проблему викладання іноземних мов у російській середній школі взагалі і у сільськогосподарських освітніх закладах Російської імперії на переломі XIX-XX століть зокрема. Варто підкреслити при цьому, що тут не йдеться про історію освіти в Росії чи педагогіки в цілому, з якої існує безліч літератури; йдеться саме про вивчення іноземних мов у сільськогосподарських училищах на тлі загальної картини освітньої політики уряду в галузі мов, і про бачення цієї проблеми окремими думцями на початку XX ст.

Якщо погодитися з прийнятою в цілому точкою зору, що парламентські депутати, в нашому випадку - депутати Державної Думи, - представляють інтереси суспільства і відстоюють суспільні цінності [9,33], то обговорення окремого питання з думської трибуни може до певної міри характеризувати ставлення суспільства до обговорюваної проблеми, принаймні, в загальних рисах. Можна також прослідкувати, на основі досить безсторонніх джерел, якими є програми, навчальні плани учбових закладів тощо, - як реалізувалися (чи, щонайменше, мали реалізуватися) рішення на місцях.

В такому ракурсі винесене в назву питання в історичній літературі практично не висвітлювалось, що дає нам підставу зробити його темою нашого повідомлення.

Отже, спочатку про дебати. Йдеться про епізод обговорення законопроекту з офіційним формулюванням "Про перетворення Горецьких землемірно-таксаторських класів"[i], внесеного на підставі відповідного запиту Головноуправляючого Землеустроєм і Землеробством[ii] [1,780]. Доповідав з цього питання на засіданні 15 травня 1908 р. член комісії з народної освіти, яка готувала цей законопроект до розгляду на пленарному засіданні, київський професор С.М.Богданов[iii].

Насамперед він відзначив розвиток останнім часом землевпорядкувальних робіт в Росії[iv]. Цей процес висвітлив, за словами Богданова, давно існуючу необхідність у таких межових техніках, які б мали певне знайомство з сільським господарством, - тоді ті землеміри, що влаштовують хутірське і відрубне господарство, краще впораються з роботою [1,780]. Саме цієї проблеми і стосувалась перша частина запиту Головного Управління Землеустроєм і Землеробством, на основі якого було підготовлено законопроект. Вона зводилась до пропозиції перетворити існуючі тоді Горецькі землемірно-таксаторські курси[v] при Горецькому землеробському училищі в землемірно-агрономічне училище. При цьому наголошувався момент здешевлення: реорганізація курсів при вже існуючому сільськогосподарському освітньому закладі не потребуватиме якихось значних асигнувань (існує вже структура, кадри та ін.). Комісія з народної освіти підтримала цей законопроект, але - устами професора Богданова - висунула пропозицію доповнити запропоновану Головним Управлінням Землеустрою і Землеробства навчальну програму розширенням кола загальноосвітніх предметів. Пропонувалось запровадити ще "вітчизнознавство" ("отечествоведение") - з метою ближче ознайомити учнів, як було сказано, з сільськогосподарською географією

Росії[vi]. Природознавство пропонувалося доповнити зоологією. З спеціальних дисциплін - ввести додатково вивчення зоотехнії. Ці доповнення обгрунтовувалися гіпотетичними припущеннями на кшталт того, що, можливо, певний межовий технік, працюючи в якомусь "ведмежому закуті" може бути там єдиним спеціалістом, і зовсім ніяк не знати цілої галузі сільського господарства, зоотехнії для нього було б упущенням - а що як у когось із тамтешніх селян виникне питання з цієї сфери [1,781]?

Натомість комісія виключила з запропонованої Головним Управлінням Землеустрою і Землеробства навчальної програми майбутнього землемірно-агрономічного училища викладання іноземної мови. Головне Управління резервувало години для іноземної, а саме німецької, мови, виходячи з припущення, що межовим технікам в їхній роботі може знадобитися німецька література, практичні посібники. Тут варто відзначити, - попри певний може ідеалізм міністерських чиновників, - досить широке бачення ними проблеми підготовки фахівця-аграрника, який би безпосередньо мав можливість знайомитися з європейськими досягненнями в своїй сфері.

Проте народні депутати, знавці життя і члени комісії з народної освіти, від чийого імені виступав наразі Богданов, швидко повернуть ситуацію на "реальний грунт". Продемонструвавши при цьому турботу і про народ, якому німецька мова більше не потрібна, як виявилось з думських рішень, ніж потрібна, - і про "народну копійку", яка в усі часи була предметом особливої турботи парламентарів. Дослівно це виглядало так: "...комісія знайшла, що ні ступінь підготовки учнів, які поступатимуть в проектовану школу, ні [рівень] викладання в ній німецької мови не обіцяють передбачуваного успіху, і що простіше зробити - перекласти і видати російською мовою кращі іноземні посібники, ніж змушувати усіх учнів без надії на особливий успіх вивчати німецьку мову" [1,782]. Тому пропонувалось за рахунок годин, передбачених на вивчення німецької мови вивчати названі вище предмети - вітчизнознавство, зоологію і зоотехнію [1,782].

Очевидно, в подібному підході є певні резони, але більше ситуація схожа все ж з відомою історію про перекроювання "Охрімової свити" - намагання вписати побільше "потрібних" предметів за рахунок "не потрібних" чи "менш потрібних". Потрібність же визначає той, хто може впливати на складання сітки годин, навчальне навантаження тощо, або навіть - як-от в даному разі - на прийняття рішень політичного рівня, нехай рішень і не першої ваги. В нашому конкретному випадку в цю категорію, тобто непотрібних агроному-таксатору, потрапила іноземна - німецька мова, досить поширена в царській Росії навчальна дисципліна.

Освітня політика уряду періоду реформ "доганяючої модернізації" в Росії в другій половині XIX ст., як вже зазначалося, виходить за рамки нашого повідомлення. Не схильні ми тут також включатися в полеміку, яка розпочалася мало не під гуркіт фінальних залпів Кримської війни, - ця остання безпосередньо і спричинила, як прийнято вважати, реформи, - полеміку про надмір великий, відірваний від потреб життя обсяг вивчення мов, особливо давніх. Відзначимо лише усталену тодішню практику, на тлі якої і розгортався сюжет з ***вилученням*** (тут і далі виділено шрифтом нами, Н.К., О.К.) іноземної мови з програми підготовки землемірів-таксаторів зі знанням агрономії та зоотехнії.

Отже, як відомо, вивчення іноземних мов, у т.ч. двох давніх (грецької і латинської) та однієї або двох нових (французької чи німецької) з складанням іспитів після кожного року навчання було обов'язковою умовою отримання середньої гімназійної освіти. З тією лише різницею, що в класичних гімназіях (за статутом 1864 р.) обов'язково вивчалися дві давні мови і одна нова, на вибір учня, німецька або французька, - а в реальних гімназіях, учні яких в подальшому орієнтувались на отримання вищої технічної, інженерної освіти - давні мови,

латина і грека, - не вивчалися взагалі, зате в обов'язковому порядку вивчалися дві нові - і німецька, і французька [3,60].

Згідно з відповідними міністерськими розробками це вигляділо так. На вивчення мов у класичній гімназії віддавалася левова частка часу: навчальний план для гімназій, затверджений 19 листопада 1864 року відводив 34 уроки (з розрахунку на сім класів) на латину, 24 уроки - на грецьку мову (вивчення починалося з третього класу, тобто ці 24 уроки призначалися для учнів III-VII класів), 24 уроки призначалися на вивчення російської мови, разом з церковнослов`янською та російською словесністю і 19 годин на одну з європейських мов - німецьку або французьку. Для порівняння: на історію (III-VII кл.) - 14 уроків, на фізику (V-VII кл.) - 6 уроків, географію (I-IV кл.) - 8 уроків і т. ін. В реальних гімназіях кількість уроків, відведених на вивчення мов, теж була значною, але співмірною все ж з кількістю уроків, відведених на вивчення точних та природничих наук (пор.: російська мова з церковнослов`янською і словесністю - 25 уроків, французька мова - 22 уроки, німецька мова - 24 уроки; відповідно математика - 25 уроків, природнича історія (з хімією) - 24 уроки, і т. ін.[3,60].

Випускники класичних гімназій могли поступати в університет; свідоцтва ж про закінчення курсу навчання в реальній гімназії "бралися до уваги" при вступі до вищих спеціальних училищ, власне, технічних вузів. Вища ж освіта могла суттєво змінити соціальний статус випускника, навіть за формальною ознакою: диплом про вищу освіту надавав його власникові, як мінімум, права особистого дворянства [11,16].

Іншими словами, представникам нижчих суспільних верств, "кухарчиним дітям", без знання іноземних мов, які давала гімназія обох типів, практично закривався доступ до освіти, фактично, вище елементарної, а відтак зберігалися станові бар`єри. В останній чверті XIX ст. це вже було помітним анахронізмом. Сама система початкових шкіл в Російській імперії - підпорядкованих міністерству народної освіти, церковних та відомчих - була вкрай заплутаною, з великим різнобоєм у термінах навчання і з різними програмами. До того ж, система "класичної" освіти з вивченням мов, методами "зазубрювання" тощо хоч і мала сприяти, як задумувалося, відволіканню молоді від згубних впливів, була все ж досить далекою від реальних суспільних потреб [2,48-49;52,54]. Існували й інші, споконвічні на Русі проблеми, зокрема відтоку з села молоді, яка тягнулася до знань, відсутність на селі кваліфікованих (а частіше - як таких взагалі) - вчителів, лікарів, агрономів, землемірів та представників інших професій, оволодіння якими вимагало певного рівня освіченості, досягнення якого, своєю чергою, було неможливим без вивчення іноземних мов.

Залагодженню проблеми, принаймні, з двома останніми категоріями - агрономами і землемірами, була присвячена друга частина запиту, трансформованого в законопроект, який є предметом нашого розгляду. В цій частині йшлося про необхідність створення таких умов при реалізації проекту перетворення таксаторських класів в училище, щоб у це реформоване училище вступали діти з села, отримували там фах землеміра-агронома і потім по можливості з села не йшли, залишалися б жити в селі. Але для вступу в таке училище потрібна була досить грунтовна підготовка, а саме за програмою ***міських*** училищ за Положенням 31 травня 1872 р.

Виходячи з цього, думська комісія з народної освіти "знайшла бажаним влаштувати", як тоді говорилося, підготовчий клас з двома відділеннями, з однорічним курсом кожне, і приймати в цей клас осіб, які закінчили однокласні сільські училища чи які продемонструють при вступі відповідні знання [1,782]. Це робило дорожчим фінансування проекту на суму в 1250 рублів. Депутати довго дискутували, звідки їх узяти, але зрештою вирішили питання з підготовчими

курсами позитивно, з тією тільки поправкою, що ці курси відкриються не з 1 вересня 1908 року, а з 1 січня 1909 року [1,784-785].

При обговоренні цього питання не обійшлося без діаметрально протилежних оцінок. Селянин Іван Томілов з Архангельської губернії, зокрема, висловився в тому сенсі, що в них, в Архангельській губернії, власне, на півночі, немає ***жодного*** землеміра і ***жодного*** інструктора полеводства, зате є кордон з Фінляндією. Але там "...ведеться прекрасно землеробство, добре живуть", у нас же "...на 1000 верст тундра, болото й ліс і це не обслідується" [1,786]. Тобто, Томілов бажав би бачити землемірів і агрономів у своїй безкраїй губернії.

Зовсім інші аргументи приводив також селянин - Андрій Юркевич з Мінської губернії. Суть виступу - проект відхилити, агрономи селянам не потрібні: " ...нам земля, селянам, потрібна, а кому потрібні агрономи, нехай справляють"[1,786]. Були у них, мовляв, у повітових управах агрономи, але вони займалися тільки "різними прокламаціями". А далі краще, ніж мовою оригіналу, селянські резони відтворити важко, дослівно це прозвучало так: " ...самое лучшее это потрудиться, чтобы решить крестьянам землю дать. Дать крестьянам землю это самое чистое дело, а ни чуть не агрономы" [1,786]. Ставлення висловлено, таким чином, однозначно і безапеляційно - ні агрономи, ні, відповідно, училища, а тим більше - німецька мова там - селянину з Мінської губернії не потрібні.

Дещо іншою була ситуація в Херсонській губернії, яка мала власне земське сільськогосподарське училище, але і тут ситуація з вивченням іноземних мов у ньому не була статичною, змінювалася в залежності від обставин і, насамперед, від статусу училища.

Перший період його існування як сільськогосподарського училища початкового типу з 4-х річним курсом навчання (за статутом 1873 року) був відносно нетривалим, з 1874 по 1882 роки, (з січня 1883 року навчальний заклад функціонував уже як сільськогосподарське училище 2-го розряду).

Про початковий 8-річний період цього училища автор одного з перших узагальнюючих нарисів з історії цього навчального закладу, зробленого для Херсонської губернської земської управи і опублікованого нею у 1900 році, писав наступне: " Найхарактернішою особливістю внутрішнього устрою [училища] ...є невлаштованість і хистке його становище: цей первісний період життя училища ...наповнюють різного роду непорозуміння між розпорядчою радою училища і директорами його, а також крупні і дрібні зіткнення серед викладачів, склад яких змінювався неприродно швидко і калейдоскопічно [4,19]. Відзначалася також "майже безперервна невизначеність його існування" [4,21] і значна нестабільність навчальних планів протягом майже всього періоду існування сільськогосподарського училища початкового типу. Було нестійким саме коло предметів, що викладалися, з яких одні, внесені до програми викладання, з часом вилучалися, поступаючись місцем іншим предметам, які до цього часу не входили до навчального плану. З загальноосвітніх предметів, зокрема, були присутніми закон Божий, російська мова, арифметика, географія, історія [4,22], причому до числа предметів, які інколи не викладалися взагалі, з загальноосвітніх увійшла саме історія, (у 1879-1880 н. р.) [4,23].

Згідно з статутом, затвердженим 25 травня 1882 р. Херсонське земське сільськогосподарське училище перетворювалося в сільськогосподарський навчальний заклад 2-го розряду з 6-річним курсом навчання і 7-м роком практики. Цим воно вигідно відрізнялося від інших міністерських сільськогосподарських навчальних закладів, курс яких зазвичай складався з 5 років навчання і року практичних занять [4,49].

Навчальний рік в Херсонському земському сільськогосподарському училищі починався, за новим статутом, з 15 січня і продовжувався, за виключенням

канікулярного часу, приуроченого до Різдвяних свят та інших звичайних святкових періодів а також за винятком двох літніх місяців, призначених виключно для роботи на полях ферми, близько семи з половиною місяців. Учбові заняття поділялися на теоретичні, з предметами класного викладання і практичні, які, своєю чергою, підрозділялися на практичні предметні і практичні безпосередньо з роботою на полях ферми училища. Теоретичний курс для кожного класу викладався протягом п`яти днів щотижня; один день на тиждень кожен клас за чергою мав працювати на училищній фермі [4,54].

Коло теоретичних предметів окреслювалось готовим навчальним планом (міністерським) з фіксованою кількістю уроків і передбачав вивчення загалом 28 предметів. Кількість уроків з кожного предмету окремо чи по групі однорідних предметів визначалося наступним чином [4,55]:

1 - 4)	Арифметика, алгебра, геометрія і тригонометрія	16 уроків
5)	Німецька мова	16 "
6)	Російська мова	12 "
7 - 11)	Анатомія і фізіологія тварин, анатомія і фізіологія рослин, зоологія, ботаніка і мінералогія	10 "
12)	Рослинництво	10 "
13)	Закон Божий	8 "
14)	Сільсько-господарська економія і рахівництво	8 "
15)	Історія	8 "
16)	Хімія	8 "
17)	Креслення	8 "
18)	Тваринництво	7 "
19 - 20)	Фізика і метеорологія	6 "
21)	Географія	5 "
22)	Геодезія	4 "
23)	Вчення про землеробські машини і знаряддя	3 "
24)	Сільсько-господарська технологія	3 "
25)	Сільське будівельне мистецтво	2 "
26)	Закони необхідні для сільського господаря	2 "
27)	Математична географія	1 "
28)	Огляд сільсько-господарської промисловості	1 "

Незмінність цього навчального плану протягом довгого часу, за словами Л.Падалки, була доволі характерним явищем для Херсонського земського сільськогосподарського училища [4,55]. Проте так само незмінним явищем, можна сказати, були спроби змінити цей план. І, звичайно, напрямок змін - в сенсі перегляду навчального плану в сторону скорочення теоретичної його частини для збільшення кількості годин на практичні заняття зі спеціальності, прослідковувався досить ясно.

Одним з перших предметів, що підлягали скороченню - як неважко здогадатися за темою нашого повідомлення, - була іноземна (німецька) мова. При перегляді навчального плану педагогічною радою училища у 1885 р., зокрема, " ...визнано було за необхідне скоротити число уроків з німецької мови до 12, замість 16, обмеживши при цьому і саму мету викладання цього предмету. Вивчення німецької мови, на думку ради, мало б більше сенсу не як знання різних особливостей мови і її форм, а як знання, головним чином, технічних слів для того, щоб учні могли користуватися німецькими авторами з сільського господарства. Технічна мова, за умови знання термінів, легше літературної, її звороти простіші,

так що намічена мета може бути таким чином цілком досягнутою" [4,56].

Тобто бачимо тут прозорі паралелі - аргументація членів училищної педради в Херсоні у 1885 р. и думських депутатів у Петербурзі є дуже подібною. На відміну, проте, від депутатів, херсонські педагоги все ж не допускалися таких крайнощів, як цілковите виключення німецької мови з навчальних програм. І це при тому, що у тому-таки 1885 році Департамент землеробства і сільської промисловості "з метою усунення недоліків, що шкідливо впливають на практику учнів землеробських училищ" - як один із заходів такого усунення недоліків - передбачав перетворення німецької мови в необов`язковий предмет для останніх 4-х класів з тим, щоб при переході в 2-й клас малоздібні (до іноземної мови, - Н.К., О.К.) або такі, що взагалі вчилися слабко в першому класі могли бути звільнені від вивчення іноземної мови [4,58].

Такий захід педагогічна рада Херсонського сільськогосподарського училища тоді цілком схвалила, але висловила побажання аби їй надали можливість приймати рішення щодо того, вивчати учням німецьку мову, чи ні в ході другого вже року навчання. Аргументувалося це тим, що, як часто буває, учні, що протягом першого року навчання видаються слабкими в науках, в подальшому значно додають в успішності, і позбавити їх можливості в подальшому вивчати іноземну мову було б помилкою. Частина членів педагогічної ради висловлювалась тоді радикальніше, за надання раді права звільняти від вивчення іноземної мови невстигаючих вихованців в усіх класах [4,58].

Але вже за кілька років позиція училищної педагогічної ради стосовно процесу викладання в училищі змінилася в напрямку майже протилежному. Приблизно з 1888 року обговорювалася вже необхідність збільшення кількості годин на класне викладання. Губернська земська управа відхилила у 1889 році проект збільшення кількості уроків для класних занять, і не тільки з-за того, що земці воліли бачити в навчальному плані більше годин на практичні заняття, але також з-за проблем фінансового плану. На додаткові уроки просто не було грошей у бюджеті училища. Педагоги, проте, повернулися до своєї пропозиції у 1890 р., і так само безрезультатно.

Ситуація повторилася у 1895 році, коли педагогічна рада училища в ході чергового опитування департаменту землеробства, здійснюваного за певною програмою, у відповідь на запитання, чи збільшити чи зменшити теоретичний курс, висловилась за збільшення теоретичної складової з усього циклу предметів, у тому числі і сільськогосподарського, і природничого [4,59].

Це обговорення, як можна бачити, не мало якихось суттєвих наслідків. Воно висвітлює, проте, певні процеси, актуальні для суспільного розвитку того часу. І не лише, сказати б, корпоративних інтересів викладацького корпусу, для якого від кількості навчальних годин прямо залежав заробіток, - йдеться про інтереси більш широких верств населення. Вивчаючи свого часу деталі цього явища, Л.Падалка назвав їх "до певного ступеня несподіваними" – коли при обговоренні питання з названої програми Департаменту землеробства - "Чи слід вводити обов`язкове вивчення учнями нових мов і як облаштувати їх вивчення?", - педагогічна рада визнала за необхідне утримувати в числі предметів викладання не лише німецьку мову при 16 уроках на тиждень в силу того, що "знання його конче необхідне для тих учнів, які після закінчення училища вступають до вищих навчальних закладів, а також є вкрай корисним для решти", але також одноголосно побажала, щоб у програму викладання було введено ще й французьку мову, "оскільки це б давало можливість землевласникам дворянам віддавати своїх дітей в сільськогосподарське училище, котрі нині вагаються віддавати своїх дітей з-за відсутності в сільськогосподарському училищі французької мови в числі предметів викладання" [4,59].

З питання про методику викладання нових мов було висловлено думку, що було б корисним і бажаним поставити за мету такого викладання можливість для випускників училища самостійного читання німецьких і французьких спеціальних праць, хоч-би і з допомогою словника. Викладання нових мов, на думку членів педагогічної ради, необхідно обмежити проходженням основ етимології, далі переходити до перекладів спочатку легких, далі трудніших і, нарешті, спеціальних творів з іноземної мови на російську, а не навпаки; синтаксис нових мов зручно проходити попутно при перекладах. При цьому рада вважала за корисне й бажане звільняти від вивчення нових мов невстигаючих і малоздібних учнів, прочинаючи з 4-го класу. Учням, які не вивчили німецької мови, пропонувалося не видавати атестату 1-го розряду [4,59-60].

Таким чином, проблема викладання іноземних мов у сільськогосподарському навчальному закладі вписувалась у загальне коло освітньої проблематики в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст. В більш широкому контексті йдеться про модернізаційні процеси з одного боку, з іншого – не можна повністю заперечити й паралельну складову освітньої політики уряду того часу – відволікання молоді від надмірного захоплення політикою шляхом завантаження вивченням іноземних мов, у тому числі давніх. Це стосувалося гімназійного навчання, отже, передусім, дворянської молоді.

Для так званої "різночинської" молоді, яка складала, в основному, учнівський контингент сільськогосподарських училищ, вважалося за достатнє володіти однією з нових мов, частіше – німецькою, для роботи з фаховою літературою. При цьому допускалася можливість (ця думка побутувала частіше в "низовому", зокрема і в селянському середовищі, нехай вона навіть і була оприлюднена з високої трибуни Державної Думи) замінити викладання іноземних мов централізованим перекладом і подальшим виданням іноземної фахової літератури російською мовою, що привело б, на думку речників цієї точки зору, до економії коштів.

Натомість для дворян, які воліли б дати своїм дітям сільськогосподарську освіту, важливим було забезпечити вивчення іноземної мови в сільськогосподарських навчальних закладах у повному обсязі, у тому числі другої, французької мови. Необхідність ґрунтовного вивчення іноземних мов підтримувала і найбільш далекоглядна частина з "різночинського" середовища, вбачаючи у володінні іноземними мовами один з шляхів до прогресу, а у вужчому сенсі – до покращення свого соціального статусу і власного добробуту.

Зрештою, як часто буває, в освітній практиці в основному здомінувала третя, поміркованіша концепція: в початкових сільськогосподарських навчальних закладах іноземна мова зазвичай не викладалася взагалі; в середніх вивчалася з метою оволодіння мовою на рівні, що дозволяв би знайомитися з спеціальною літературою, в основному – німецькою. Більш глибоке володіння іноземними мовами вимагалося від випускників вищих сільськогосподарських навчальних закладів, (в Росії це була сільськогосподарська академія) – особливо тих, що збиралися отримати магістерський ступінь і пройти передбачене в таких випадках закордонне стажування [6,131].

В цілому така схема підтвердила свою життєздатність і, з невеликими варіантами, практикується до сьогодні. Тобто, - іноземна мова агроному, безумовно, потрібна.

* * *

Документ № 1

Оригінал

Его высокородию
Господину Директору Херсонского Земского
Сельско - хозяйственного училища

Учителя Херсонской Прогимназии

Феодора Индры

Прошение

Так как мне известно, что в Херсонском Земском Сельско-хозяйственном училище освобождается 11 уроков немецкого языка, честь имею покорнейше просить Ваше Высокородие допустить меня к преподаванию немецкого языка в вверенном Вам училище.

Феодор Индра

Херсон
29 декабря 1882 г.

Державний архів Херсонської області. Фонд 189 "Херсонское земское сельскохозяйственное училище", оп. 1, спр. 337 "Личное дело учителя немецкого языка Индры Федора Ф.", нач. 29 декабря 1882 года, конч. 17 декабря 1883 года. - Арк. 1.

Документ № 2

Копія

ФОРМУЛЯРНЫЙ СПИСОК
о
службе
учителя древних языков Херсонской прогимназии Феодора Индры

I. *Чин, имя, отчество, должность, лета от роду, вероисповедание, знаки отличия и получаемое содержание*	II. *Из какого звания происходит*	III – VI. *Есть ли имение?* III – IV – *У него самого и у родителей:* Ш – *родовое;* IV – *благоприобретенное;* V – VI – *У жены буде женат:* V – *родовое;* VI – *благоприобретенное.*
Состоящий в VIII классе Федор Федорович Индра, учитель древних языков Херсонской прогимназии, 28 лет от роду, Римо-Католического вероисповедания, знаков отличия не имеет, содержания получает в год 1630 руб.	Австрийско-подданный	Нет

VII. *Где получил воспитание и окончил ли заведении полный курс наук, когда в службу вступил, какими чинами, в каких должностях и где проходил оную; не было ли каких*	VIII. *Годы*	IX. *Месяцы и числа*

особенных по службе деяний или отличий, не был ли особенно, кроме чинов, чем награждаем и в какое время; сверх того, если находился под судом или следствием, был оправдан и признан невинным, то когда и за что именно был предан суду и чем дело кончено		
Воспитывался в Прагском*(так у тексті,-Н.К.,О.К)* Кирило-Фердинандском университете по философскому факультету, где и окончил курс. По выдержании на Историко-филологическом факультете Санкт-Петербургского университета специального испытания, удостоин звания учителя гимназии по древним языкам, в чем получил свидетельство за № 307 1881 г.	1881	Марта 2
Предложением Г. Управляющего Министерством Народного Просвещения от 11 июня 1881 года за № 7313 назначен учителем древних языков в Херсонскую прогимназию с первого Августа тысяча восемьсот восемьдесят первого года.	1881	Августа 1
Предложением Г. Попечителя Одесского Учебного Округа от 15 Сентября 1881 г. № 6991 утвержден классным наставником VI класса прогимназии на 1881/2 с _____	1881	Августа 1
Получил третное не в зачет жалованье из оклада 750 руб.		
С разрешения Г. Попечителя Одесского Учебного Округа от 20 марта 1882 г. за № 2207 преподавал немецкий язык в IV, V и VI классах прогимназии с 16 февраля по 15 мая 1882 г.		
Утвержден классным наставником VI класса прогимназии на 1882/83 учебный год с_____	1882	Августа 1
С разрешения Г. Попечителя Одесского Учебного Округа от 30 января 1883 г. за № 559 преподавал немецкий язык в V классе прогимназии с 1 января по 1 августа 1883 г.		
Утвержден классным наставником VI класса прогимназии на 1883/84 учебный год с _____	1883	Августа 1
С разрешения Г. Попечителя Одесского учебного Округа от 21 августа 1883 года № 5694 и 23 апреля 1884 г. № 3016 преподавал немецкий язык с 1 июля 1883 г. по 20 апреля 1884 г. в IV, V и VI классах прогимназии.		
Утвержден классным наставником VI класса прогимназии на 1884/85 учебный год с _____	1884	Августа 1

X. *Был ли в походах против неприятеля и в каких сражениях, и когда именно?*	XI.*Подвергался ли наказаниям или взысканиям, соединенным с ограничениями в преимуществах по службе; когда и за что именно, по судебным приговорам или в дисциплинарном порядке; не был ли оставлен в подозрении по преступлениям, влекущим за собою такие ограничения: когда, каким судом и за что именно*	XII. *Был ли в отпусках, когда и на сколько именно времени; являлся ли на срок, и если просрочил, то когда именно явился и была ли причина просрочки признана уважительною?*
Не был	Не был	Был в заграничном отпуске с 3 по 24 апреля 1883 г. и в срок явился

XIII. *Был ли в отставке с награждением чином, или без оного, когда и с которого по какое именно время?*	XIV. *Холост или женат, на ком; имеет ли детей, кого именно; год, месяц и число рождения детей; где они находятся и какого вероисповедания?*
Не был	Холост

№ 806 *(реєстраційний запис, впоперек усього розоворту формуляру, Н.К, О.К.)* **Что действительна эта копия с подлинным формулярным списком во всем верна и выдается учителю Херсонской прогимназии Ф.Ф.Индре для представления в Херсонское сельскохозяйственное училище, в том свидетельствую. Декабря 15 дня 1884 года.**

Директор Херсонской прогимназии *(підпис)*

герб. печатка

И.Д. Письмоводителя *(підпис)*

(Там само. – Арк. 3 – 7)

Джерела та література

1. Государственная Дума. Стенографические отчеты. Ш созыв. I сессия. Ч.Ш. - СПб.: Государственная типография. - Б.г. (1908).- 4529+8 стб.
2. Заволока М.Г. Загальноосвітня школа України в кін. XIX - на поч. XX ст. - К.: Вид-во Київського ун-ту, 1971. - 105 с.
3. . Историческая записка о Херсонской гимназии.- Одесса: в типографии Францова, 1873. - 75 с.
4. Исторический очерк 25-летней деятельности Херсонского Земского сельско-хозяйственного училища, 1874 - 1899. Издание Херсонской губернской земской управы.- Херсон, паровая типо-литография О.Д.Ходушиной (бывш. Ващенко), 1900. - 144 с.
5. Козель В.Ф. К истории института // Тезисы докладов, сообщений и рефератов Херсонского сельскохозяйственного института им. Цюрупы к научной конференции, посвященной 90-летию института (10 декабря 1964 г.). - Херсон, 1964. - С.5 - 11.
6. Коник Н.В. Директор Херсонського земського сільськогосподарського училища А.О.Ніколаєв: штрихи біографії // Південний архів (історичні науки). Збірник наукових праць. - Вип. ХП. - Херсон: Вид-во ХДУ, 2003.- С. 128 - 133.
7. Общий список членов Государственной Думы I, II, III, IV созывов. // Новый энциклопедический словарь. - Т. 14. - СПб., изд.- во "Брокгауз - Ефрон", 1913. - Стб. I - LXXII

8. Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. - К.:"Наукова думка", 1991. - 224 с.
9. Пропорциональное представительство // Идеи и наш мир. Великие концепции прошлого и настоящего. Под общей редакцией Р. Стюарта. Перевод с англ. - М.: БММ АО, ТЕРРА - Книжный клуб, 1998. - 224 с.: илл.
10. Ушкаренко В.А., Мартынова Т.Д. Херсонский государственный аграрный университет: (1874 - 1999): Исторический очерк. - Херсон: Айлант, 1999. - 180 с.: илл.
11. Шепелев Л.Е. Титулы, мундиры, ордена в Российской империи. – Л.: "Наука", 1991. – С.16.

Summary

In the article of Konyk N.V., Konyk O.O. the government educational policy in the Russian Empire at the end of the XIX century – beginning of the XX century is considered. The authors study the problem of foreign language teaching at agricultural schools and as part of that the practice of teaching process organization and the attitude to foreign language teaching at Kherson zemstvo agricultural college at the end of the XIX century. They also study the discussions in the III State Duma (1908) about reorganization of land organization courses in Goretskoye college that show the approach to the problem of foreign language teaching at the beginning of the XX century.

Some documents from the State Archives of the Kherson region (the file of the German language teacher F. Indra) are published in the article.

С.В. Пронь

ПОВОЄННІ ПРОБЛЕМИ КИТАЮ, СРСР, ЯПОНІЇ В АМЕРИКАНСЬКО-АНГЛІЙСЬКОМУ ПРОЕКТІ МИРНОГО ДОГОВОРУ 1951 РОКУ

Актуальність та постановка питання не викликають сумніву, бо пов'язані з системою міжнародних відносин у Азіатсько-Тихоокеанському регіоні після закінчення Другої світової війни, більшість складових частин якої (політичні, фінансово-економічні, територіальні...), на жаль, до сьогодення залишаються невирішеними.

Дана проблема була і залишається об'єктом наукової уваги як вітчизняних вчених Петрова Д., Кутакова Л. [14, 15, 27], так і закордонних – Кімура Х., Йошітсу М., Такеші А. [12, 23, 28] та інших.

Автор статті, розкриваючи питання, посилається на джерельні матеріали Архіву зовнішньої політики Російської Федерації, документи Держдепартаменту США – "Foreign Relations of the United States" та інші.

Відомо, що проект мирного договору з Японією розробляли представники США та Англії. Американський варіант проекту договору було розроблено до 8 січня 1948 року, про що свідчить відповідний аналіз спеціальним помічником начальника Управління Далекого Сходу Держдепартаменту США Бортоном. [1] Велика Британія закінчила розробку свого проекту мирного договору в середині квітня 1951 року, [2] який, як і американський проект, був надісланий країнам Далекосхідної комісії (діяла у 1946-1952 роках по виконанню Японією її зобов'язань за умовами капітуляції; до складу входили представники Австралії, Англії, Індії, Китаю, СРСР, США, Франції...).

Між двома проектами мались суттєві, на думку автора статті, розбіжності. Так, у преамбулі "англійського проекту" Китай згадується в цілому, як союзна держава, а стаття №10 безпосередньо відносилася до Центрального народного уряду Китаю, тобто до уряду соціалістичної (!) Китайської Народної Республіки. Відповідно до статті №4 англійського проекту, Японія повинна була віддати Формозу і Пескадори – Китаю. В той же час, в американському проекті мова йшла про те, що Японія втрачає суверенітет над цими островами. [3] Були і інші розбіжності, на які британська сторона неодноразово звертала увагу Держдепартаменту США. [4]

Для з'ясування та узгодження цих розбіжностей між США і Англією з 24 квітня

до 4 травня 1951 року у Вашингтоні відбулися переговори між керівником британського департаменту в справах Японії Чарльзом Джонстом і заступником Держсекретаря – Аллісоном. Однак переговори виявилися досить складними і сторони не змогли прийти спільне рішення відносно майбутнього статусу Формози та участі уряду КНР або уряду Чан Кайши в мирних переговорах (на участі останнього наполягала американська адміністрація). Разом з тим, у статті №4 американсько-британського проекту мирного договору від 3 травня 1951 року підкреслювалось, що "Японія поступається СРСР Курильськими островами, тією частиною південного Сахаліну і належних до них островами, над якими Японія раніше мала суверенітет". [5]

Позиція Англії поступово змінювалася на користь компромісного рішення. У виступі Міністра закордонних справ Герберта Моррісона 15 травня 1951 року в парламенті наголошувалося на тому, що не можна допустити, щоб питання про Формозу викликало затримку в обговоренні мирного договору з Японією. [6] З 3 до 14 червня 1951 року в Лондоні відбулися переговори на більш високому рівні між спеціальним представником Президента США – Даллесом та міністром закордонних справ Г.Моррісоном. З початку сторонам не вдавалося знайти взаєморозуміння і Даллес негайно виїжджає до Парижу не тільки для узгодження позицій з Францією з цього питання, але й з метою привернути її на свій бік. За даними Меморандума від 11 червня 1951 року про бесіду Даллеса з другим секретарем посольства США у Франції Уоттером, Даллес спеціально зробив наголос на тому, що Британія представила карту, на якій Хабомаї належать Японії, зокрема він зауважив: "США вважають, що Хабомаї історично не являлися частиною Курильських островів". Документ свідчить, що французька сторона запропонувала розглянути копію британської карти і після її вивчення була досягнута згода з позицією Сполучених Штатів. [7]

Після повернення Даллеса з Парижу до Лондону, Англія і США досягли повної і остаточної згоди з головних вимог проекту договору і щодо процедурних питань роботи конференції. Вони вирішили, що ні націоналістичний уряд Чан Кайши, ні Народний центральний уряд КНР не будуть взагалі згадуватись у тексті договору. Разом з тим, пропонувалася окрема стаття, яка надавала б право Японії після підписання договору самій вирішувати, якому китайському урядові віддавати перевагу. Що стосується Формози і Пескадорських островів, то в договорі було вказано, що Японія відмовляється від усіх прав... на ці території, але не говорилося про те, кому вони передаються. Ця домовленість була зафіксована 14 червня 1951 року таким чином: "Японія відмовляється від усіх прав, правозасад і претензій на Курильські острови і на ту частину Сахаліну, з належними до нього островами, над якою Японія набула суверенітет в наслідок Портсмутського договору від 5 вересня 1905 року". [8] Таким чином, 14 червня 1951 року з'являється узгоджена американсько-англійська позиція щодо проекту договору, яка потім була відображена і в остаточному тексті мирного договору.

Москва намагалася певним чином дистанціюватися від бурхливої діяльності американської дипломатії. Позиція СРСР щодо проблеми мирного врегулювання була викладена тільки 7 травня 1951 року. Американському представникові у Москві були вручені "Зауваження уряду СРСР з приводу проекту США мирного договору з Японією". Радянська сторона продовжувала наголошувати на скликанні сесії Ради міністрів закордонних справ, з залученням до підготовчої роботи з питань складання договору представників усіх країн, що брали участь своїми збройними силами у війні з Японією, а проект договору поставити потім на обговорення мирної конференції. [9] 10 червня 1951 року заступник міністра закордонних справ СРСР Зорін В. вручив послу США в Радянському Союзі Керку ще одну ноту про мирний договір з Японією, в якій підкреслювалося:

"1. Мирний договір з Японією повинен бути всебічним, а не сепаративним..., жодна країна, яка приймала участь у війні з Японією, не повинна бути усуненою від підготовки та підписання договору.

2. Мирний договір з Японією повинен бути розроблений на підставі Каїрської декларації, Потсдамської декларації, Ялтинської угоди.

3. Для розгляду проектів мирного договору з Японією повинна бути скликана в липні або серпні 1951 року мирна конференція з представників тих країн, чиї збройні сили приймали участь у війні з Японією". [10]

Таким чином, Радянський Союз погоджувався на той час взяти участь у конференції по розробці мирного договору з Японією, виходячи із цілої низки обставин. По-перше, намагання СРСР запобігти подальшій мілітаризації Японії, бажання бачити свого далекосхідного сусіда мирною та демократичною країною. По-друге, використати трибуну майбутнього міжнародного форуму для роз'яснення свого бачення післявоєнного врегулювання як на Дальньому Сході, так і в Азії в цілому. По-третє, слід нагадати, що то був період розпалювання "холодної війни" і загострення американсько-радянського суперництва за сфери впливу у міжнародній політиці.

Спільний американсько-англійський проект мирного договору з Японією було передано радянській стороні 6 липня 1951 року в посольстві СРСР у Вашингтоні. 18 липня цього ж року пропонуючи на затвердження проект Ноти уряду СРСР на Меморандум США від 6 липня безпосередньо Сталіну – А. Громико підкреслював, що у запропонованому американсько-англійському проекті мова йде лише про те, що Японія відмовляється від прав та претензій на південну частину Сахаліну з належними до неї островами та Курильські острови і нічого не сказано про передачу їх Радянському Союзу, хоча в американському проекті від 30 березня 1950 року говорилося, що Японія повертає ці території саме Радянському Союзу. [11]

Справа полягає ще в тому, що СРСР повністю відкидав американсько-англійський проект договору, гостро критикував його і запропонував свій проект, про що йшлася мова у пам'ятних записках уряду СРСР від 7 травня та 10 червня 1951 року. [12]

Не дивлячись на те, що інтереси СРСР практично не враховувались у проекті мирного договору підготовленому США і Англією, Москва дала згоду на участь у конференції, про що було вказано в ноті СРСР до США ті Великобританії від 12 серпня 1951 року. [13]

Чому ж Радянський Союз прийняв рішення взяти участь у мирній конференції? На думку більшості представників радянської історіографії, головна мета радянської делегації полягала в тому, щоб використати мирну конференцію для "викриття політики Сполучених Штатів та роз'яснення світовій громадськості позиції Радянського Союзу". [14] Так, російський дослідник Л.Кутаков вважає, що уряд СРСР ставив перед собою наступні завдання:

"використати конференцію для викриття дійсного характеру та суттєвих недоліків американсько-англійського проекту договору;

вказати шлях до підписання дійсно демократичного мирного договору". [15]

Отже, для Радянського Союзу існувало, принаймі теоретично, три можливі варіанти дій. Перший – вступити у відкриту боротьбу з Сполученими Штатами щодо майбутньої долі Японії. Конкретно це означало розробку індивідуального проекту мирного договору (що фактично й було зроблено Радянським Союзом) і в майбутньому – підписання з японським урядом окремого мирного договору. Другий варіант полягав у тому, щоб повністю ігнорувати переговори щодо мирного договору і бойкотувати конференцію. Третій – звернення з своєю позицією відносно повоєнного розвитку не тільки до Японії, але й до країн Азіатсько-

Тихоокеанського регіону загалом.

Радянський Союз зробив вибір саме на користь третього варіанту. Це підтверджується і змістом шифрограми, яку міністерство закордонних справ СРСР направило радянському послу в Пекині Рощіну М. "Вам доручено проінформувати уряд КНР в тому, що радянський уряд вирішив направити свою делегацію на конференцію з мирного договору з Японією, що скликається 4 вересня цього року у м. Сан-Франциско, – говорилося в ній. Радянський уряд вважає , що Радянському Союзу було б важко відмовитись від участі в конференції бо відмова може бути розцінена громадською думкою як небажання Радянського Союзу мати нормальні відносини з Японією. Радянські представники візьмуть участь у Сан-Франциській конференції і будуть домагатися , щоб були прийняті пропозиції Радянського Союзу". [16]

Передбачалося, що СРСР запропонує свій особистий проект мирного договору з Японією на противагу американсько-англійському проекту. Серед статей радянського проекту слід виділити такі:

"Стаття № 2. Суверенітет Японії буде поширений на територію, яка складається з островів Хонсю, Кюсю, Сікоку, Хоккайдо, а також Рюкю, Бонін, Розаріо, Волкано, Парес-Вела, Маркус, Цусіма, та інші острови, що входили до складу Японії до 7 грудня 1941 року, за виключенням тих територій і островів, що вказані у статтях 3,5,7,9 цього Договору.

Стаття №3. Японія відмовляється від усіх прав, правооснов і претензій на Корею, включаючи всі належні до Кореї острови, зокрема Чечжудо (Квельпарт), Чхьонгсандо (Порт Гамільтон) і островів Уллінгдо (Дагедет).

Стаття №5. Японія визнає повний суверенітет Китайської Народної Республіки над Маньчжурією, островом Тайвань (Формова) з усіма належними йому островами Пенхуледао (Пескадорські), островами Дуншацюньдао (о-ви Парасельські, група Амфітрити та банка Максфілд) і островами Наньшацюньдао, враховуючи острів Спратлі...

Стаття №7. Японія визнає повний суверенітет Союзу Радянських Соціалістичних Республік на південну частину острова Сахалін з усіма належними островами та на Курильські острови і відмовляється від всіх прав, правооснов та претензій на ці території."[17] Пізніше, коли стало зрозуміло, що конференція не буде розглядати радянський проект мирного договору, в Москві було вирішено висунути радянські поправки до американсько-англійського проекту.

Слід зауважити, що радянські пропозиції стосовно проекту мирного договору з Японією, підтримала одна з найбільших країн Азії – Індія, яка звернула увагу світового суспільства на те, що політика американської адміністрації щодо Японії сприяє "майбутнім конфліктам на Далекому Сході". [18] Індія, як підкреслив Дж.Неру, неодноразово звертала увагу уряду Сполучених Штатів, що їх проект договору викличе незадоволення більшої частини населення Японії, і виходячи з цього, Індія змушена відмовитись від участі у Сан-Франциській конференції. [19] Більше того, аналізуючи позицію індійського керівництва напередодні конференції, в проекті та коментарях до мирного договору з Японією, що були підготовлені Держдепартаментом США, 7 червня 1951 року підкреслювалось, що представники Індії вважають, що "південна частина Сахаліну з належними їй островами, а також Курильські острови, якими вже володіє СРСР, повинні перейти до СРСР відповідно до угоди в Ялті, якщо навіть СРСР не підпише і не буде дотримуватись того типу договору, який може бути підписаний США та іншими країнами". [20]

Необхідно також звернути увагу на зміст записки посла США в Індії Хендерсона Держсекретарю Ачесону від 12 серпня 1951 року, в якій він досить детально інформує про зустріч з провідним експертом міністерства закордонних справ Індії Нарайан Чакравартi. Хендерсон особливо виділяє такі слова посла:

"Якщо Японія відмовиться від претензій на Курили, Сахалін та Формову, у неї не буде права поступитись цими територіями СРСР і Китаю в пізнішому договорі, бо стаття 26 (американсько-англійського договору – С.П.) забороняє Японії укладати майбутні мирні угоди з будь-якими країнами, пропонуючи їм ще більші пільги, ніж ті, що вказані у цьому договорі". [21]

Заслуговує на увагу і аналіз ситуації, яка склалась навколо участі в роботі конференції делегації Китаю. США підтримували дипломатичні стосунки з урядом Чан Кайши, але враховували і те, що деякі впливові члени конференції такі, як Англія, СРСР визнали уряд Китайської Народної Республіки. Вашингтон вирішив не запрошувати на конференцію ні представників КНР, ні Чан Кайши.

За планом американської дипломатії, Китай мав бути повністю виключений від участі у міжнародній конференції. З цього приводу в Заяві міністра закордонних справ КНР Джоу Еньлая від 15 серпня 1951 року підкреслювалось, що конференція, яку скликають у Сан-Франциско Сполучені Штати, "суперечить міжнародним зобов'язанням". ..."Якщо КНР не братиме участь у підготовці та підписанні мирного договору з Японією, то, – за словами китайського керівника,- незалежно від змісту та підсумків такого договору, Центральний народний уряд буде вважати його протизаконним". [22] На думку відомого японського політолога М.Йошітсу, під час підготовки та роботи Сан-Франциської конференції американські та японські офіційні сторони "підтримували... баланс розуміння обставин у Китаї". [23]

Варто зазначити, що організатори конференції – Сполучені Штати не направили також запрошення на форум В'єтнаму, Монголії, Корейській Народній Демократичній Республіці. [24] Це було обумовлено, перш за все, ідеологічними міркуваннями уряду США.

Деякі труднощі постали на шляху дипломатії Сполучених Штатів у зв'язку з погодженням американсько-англійського проекту договору з окремими азіатсько-тихоокеанськими країнами, – Новою Зеландією, Філіппінами, Бірмою (остання, як відомо, відхилила запропонований проект договору і відмовилась брати участь у конференції). Уряд Філіппін, зокрема, висловив незадоволення проектом договору в частині репараційних зобов'язань, а Австралія була занепокоєна проблемою майбутнього переозброєння Японії.[25] Нова Зеландія вимагала, щоб було зроблено "точніший розподіл по широті та довготі територій, які залишалися за Японією". [26]

Американська сторона негайно направляє в ці країни свого представника – Даллеса з метою переконати їх у тому, що загрозу ремілітаризації Японії можна уникнути, створивши Тихоокеанський союз на зразок НАТО, в який було б включено, крім США, вищезазначені країни. [27] Зауважимо, що "місія Даллеса" була вдалою, бо крім Бірми, представники решти країн прийняли участь у конференції.

У політичних колах Японії американсько-англійський проект також викликав різну реакцію. Так, професор Токійського університету І.Такеші, проаналізувавши позицію різних політичних партій відносно запропонованого проекту договора, наводить такі дані з приводу підсумків обговорення проекту у японській Палаті представників 26 квітня та 18 липня 1951 року. [28]

Проект мирного договору

Політичні партії	26 квітня		18 липня	
	за	проти	За	проти
Ліберали	221	0	74	0
Націонал-демократи	49	3	24	0
Соціалісти /праві/	24	0	26	0
Соціалісти /ліві/	0	16	0	30
Комуністи	0	22	0	3
Незалежні та інші	13	6	7	11
Загальне	307	47	131	44

Таблиця свідчить, що більшість представників різних політичних партій 26 квітня 1951 року були "за" прийняття проекту мирного договору, але через три місяці кількість тих, хто "утримався" зросла майже в 2,5 рази, що підкреслювало наявність гострих протиріч з питань американсько-англійського проекту договору з Японією.

Позицією Японії щодо проекту договору були занепокоєні і у Сполучених Штатах. Так, у бесіді з політичним радником США при Головнокомандуючому Сіболдом Держсекретар Ачесон 2 серпня 1951 року підкреслив: "Існують деякі положення, які не подобаються японцям, головним чином, територіального спрямування. Але вони були прийняті, коли Японія прийняла умови капітуляції і, крім Рюкю і Боніна, ситуація не є предметом практичної дискусії". [29] Сенатор Олександр Уайлі в розмові з консультантом Держсекретаря Даллесом 6 серпня 1951 року поцікавився, наскільки Японія постраждає від густоти населення, якщо вона втратить території внаслідок мирного договору? Даллес відповів, що на Сахаліні та Курилах чисельність населення у 1940 році становила 400 000 чоловік або 0,5% всього населення Японії. Ці "території, що були частиною Японії ніколи не були місцем мешкання суттєвої частини японського населення". [30]

Таким чином, можна зробити наступні висновки. По-перше, США фактично не враховували різне ставлення багатьох країн світу до американсько-англійського проекту договору з Японією. По-друге, вони проігнорували пропозиції Радянського Союзу. По-третє, ізолювали від участі у роботі конференції представників Китайської Народної Республіки, Корейської Народної Демократичної Республіки, Демократичної Республіки В'єтнам, Монгольської Народної Республіки. По-четверте, не звертаючи увагу на те, що Індія та Бірма відмовились взяти участь у форумі (разом з тим, серед учасників конференції були 21 латинсько-американська та 7 африканських країн, які взагалі не приймали участі в тихоокеанській війні; в цілому не було представлено 850 млн. мешканців регіону, тобто 80% населення Азії), [31] Сполучені Штати Америки все ж таки вирішують провести конференцію у Сан-Франциско, призначив її відкриття на 4 вересня 1951 року.

Використовуючи архівні дані (Архів зовнішньої політики Російської Федерації), пресу, монографії російських (Кутаков Л., Петров Д. ...) та японських вчених (Йошітсу М., Такеші А.) автор статті робить спробу аналізу проекту мирного договору Японії після закінчення Другої Світової війни. При цьому головні акценти робляться на значенні ролі та місця Японії, СРСР, Китаю у системі міжнародних відносин Англії та США.

The anther makes an attempt to analyze the project of Japan Peace agreement after the World War II, using archive resources (The Archive of Foreign Policy of

Russian Federation), the press, monographic works of Russian (Kutakov L., Petrov D. ...) and Japanese historians (Yoshitsu M., Takeshi J. ...). On all these the main accent is made on the importance of the role and place of Japan, Russia and China in the international relationships system between England and United States of America.

Джерела та література

1. FRUS. – 1948. – Vol.6. – Wash., 1974. – P. 656-660.
2. Славинский Б. Ялтинская конференция и проблема «северных территорий». – М., 1996. – С. 163.
3. Там же. – С. 164.
4. FRUS. – 1951. – Vol.6. – Wash., 1977. – P. 909-917.
5. Ibid., P. 1124-1126.
6. The Times. – 1951. – May 17.
7. FRUS. - 1951. – Vol.6. – Wash., 1977. – P. 1110-1114.
8. Ibid. – P. 1119-1120.
9. МИД СССР. Сборник нот и заявлений. – М., 1951. – С.17-22.
10. Правда. – 1951. – 11 июня.
11. Архів зовнішньої політики Російської Федерації. Фонд А.Я. Вишинського, оп.24, п.32., спр.193. – США. – Т.1. – арк.22-23.
12. Х.Кимура. Советский Союз и мирное урегулирование с Японией // Проблемы Дальнего Востока. – 1991. – №5. – С.95.
13. Известия. – 1951. – 17 августа.
14. История международных отношений на Дальнем востоке 1945-1977. – Хабаровск: Хабаровское книжное издательство, 1978. – С.144; История Японии (1945-1975). – М.: Наука, 1978. – С.88; Петров Д.В. Внешняя политика Японии. – М.: Международные отношения, 1966. – С.60.
15. Кутаков Л.Н. Внешняя политика и дипломатия Японии. – М.: Международные отношения, 1964. – С.245.
16. Архів зовнішньої політики Російської Федерації. Фонд А.Я. Вишенського, оп.24, п.32., спр.193 – США. – Т.3. – арк.6.
17. Там же. – спр.396 – Ч.2 – арк.91-116.
18. Новейшая история Индии. – М., 1959. – С.556.
19. The Times of India. – 1951. – August 28.
20. FRUS. – 1951. – Vol.6. – Wash., 1977. – P. 1099-1104.
21. Ibid., P.1262-1263.
22. Правда. – 1951. – 17 августа.
23. Yoshitsu M. Japan and San Francisco Peace Settlement. – Columbia University Press – New York, 1983. – P.70-75.
24. Международные отношения на Дальнем Востоке в послевоенные годы. – Т1. – М., 1978. – С.220.
25. История современной Япония. М., 1955. – С.681.
26. FRUS. – 1951. – Vol.6. – Wash., 1977. – P. 1055-1090.
27. Кутаков Л.Н. Внешняя политика и дипломатия Японии. – М., 1964. – С. 239.
28. Takeshi I. Peace-Making and Party Polities: The Formation of the Domestic Foreign Police System in Postwar Japan // The Journal of Japanese studies. Vol.11. – g.2. Summer 1985. – P.334-337.
29. FRUS. – 1951. – Vol.6. – Wash., 1977. – P. 1235.
30. Ibid., P.1240-1241.

In: Conference for the Conclusion and Signature of the Treaty with Japan. San Francisco, California. – Supplement to the Record of Proceedings. – Wash., U.S.GPO., 1952. – P.97.

К.К. Недзельський

ОСОБЛИВОСТІ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ КАТЕГОРІЇ "СВОБОДА" В ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ

Одним із найважливіших наукових понять в філософії історії, якщо брати її в класичному просвітницько-романтичному уявленні, е поняття свободи. Ф.Шлегель навіть розглядав це поняття як основну позицію, коли йдеться про дослідження відношення філософії до історії [6, 193]. Осмислення категорії свободи як сутності і

сенсу історичного процесу бере свій початок з перемоги нової історичної свідомості у XVIII-XIX ст., коли європейська філософська думка намагається знайти найбільш загальні закони розвитку суспільства.

Стверджуючись в епоху Просвітництва як найважливіша передумова розвитку людського розуму, категорія свободи в рамках німецької класичної філософії набуває значення провідного принципу усіх філософських розмірковувань. Власне представники німецького ідеалізму, які ретельно вивчали трагічний досвід французької революції, вивели філософію історії на по-справжньому науковий рівень, завдячуючи глибокій розробці цієї категорії. Аж ніяк не випадково центральною темою філософських роздумів німецьких класиків стає думка про те, що в людині стільки людини, скільки в ній свободи. Свобода приходить через пізнання, а основою пізнання істини є розум, звільнений від усілякої несвободи, - такий лейтмотив кантівської антропології. Відомий шеллінгівський афоризм - "Свобода – альфа і омега моєї філософії" - цілком може розглядатися як категорична вимога дати людині свободу з метою найбільш повного розкриття її сутнісних сил.

Проте свого вищого буття німецька класична філософія досягла в особі В.Г.Ф.Гегеля (1770-1831), який зв'язав поняття свободи з поняттям духу і, у такий спосіб, зміг структурно визначити науково-понятійний апарат філософії історії та її сучасну проблематику. Для Гегеля характерним є епохальне мислення, відтак особливості історичного розвитку кожної окремої епохи, кожного народу узгоджуються у нього з логікою розвитку загальнолюдської історії, або й світу взагалі. На його переконання історія в цілому є прогресом духу в усвідомленні свободи, а логіка історичного процесу зумовлюється логікою розвитку світового розуму (Абсолютної Ідеї).

Гегелівське тлумачення свободи часто підпадає під гостру критику, передусім це стосується його твердження про те, що "свобода є пізнаною необхідністю", але, на наш погляд, в цій критиці не враховується специфіка предмету філософії історії, яка має справу з процесом постійного наближення мислячого духу (людського розуму) до абсолютного знання. В зв'язку з цим безпідставною виглядає також критика вчення Гегеля про людину, як про якусь абстракцію. Таке враження виникає при неврахуванні того, що людину він "прив'язує" не лише до тієї конкретної епохи, в якій вона існує, але й "вписує" її в логіку повномасштабного історичного процесу, в якому бачить не лише його початок (відчуження Абсолютної Ідеї в матерію), але й завершення (абсолютне самопізнання світового розуму через Абсолютний Дух).

Іншими словами, Гегель вимагає від людини не індивідуальної *свободи-анархії*, а *свободи-підкорення* світовому закону. Однак тут виникає суперечність: небагато хто з мислителів, окрім самого Гегеля, має здатність відкрити для себе логіку розвитку світової історії і знайти своє місце в ньому. Істина ж такого грандіозного плану, ясна річ, не може даватися людям в готовому вигляді, - кожен мусить пережити її своїм власним розумом. А хто не пізнав, той не набув свободу: "Хто не мислив себе, той не вільний – хто не вільний, той не мислив себе" [2, 387]. Отже, згідно з Гегелем, історичне мислення передбачає не лише мислення історії (осягнення ролі інших людей в історії), але й "мислення себе" в цій історії, пошук свого власного місця в ній. Відтак саморефлексія (пізнання себе як суб'єкта і об'єкта історії) виступає наріжним каменем гегелівської філософії історії. Усвідомити сутність і сенс власного існування неможливо без одночасного усвідомлення сутності і сенсу загальнолюдської історії. Необхідною передумовою такого самопізнання є осягнення, з одного боку, духу епохи, а з іншого – духу нації, в контексті яких існує індивід. Хто глибоко пізнав в чому полягає його власне історичне завдання, а також історична місія його народу, той вільно підкоряється

світовому закону, а отже, усвідомлює себе як вільно діючого суб'єкта.

Філософія історії Гегеля не виникає несподівано наче Афіна-Паллада з голови Зевса, оскільки увібрала в себе набутки тривалого досвіду осягнення свободи в європейській філософській традиції. Саме це і надає їй виключно важливого значення, як методологічної основи історіософського осмислення сутності і сенсу об'єктивного історичного процесу. Спробуємо дати стислий ретроспективний аналіз розвитку категорії свободи в європейській філософській традиції, щоб показати, що сучасне її тлумачення має глибокі історичні корені. Це поняття дає можливість переконатися в надзвичайній "живучості" філософських ідей, які долають географічні і політичні кордони і поєднують спільною логікою такі різноманітні, на перший погляд, історичні епохи.

Як відомо, вже в контексті античної філософії визначається проблематика сучасної філософії. Це зумовлюється тим, що існують так звані одвічні людські питання, центральним з яких є те, яке людина поставила перед собою вже в епоху пробудження її розуму від віковічної дрімоти в лоні інстинктів: в чому сенс людського існування? З цього пробудження розуму власне і починається історія людства: "...вихід людини із раю, що сталося завдячуючи розуму як першого сховища її роду, є не що інше, як перехід з дикості чисто тваринного існування в стан людяності, від підкорення інстинктові до керівництва розуму, - коротко кажучи, перехід з під опікування природи в становище свободи" [5, 50]. Інакше як через свободу людський розум не міг перетворитися в активно діючу силу історії, тому цілком закономірно давньогрецькі філософи-мудреці намагаються осмислити людину як вільно діючу розумну істоту. Загалом можна виділити 5 рівнів існування свободи, які осмислюються в період зародження професійної філософії в Стародавній Греції: психологічний, морально-етичний, морально-правовий, соціально-політичний та економіко-правовий.

1. *Психологічний рівень осмислення свободи.* Пов'язаний з розробкою вчення про душу, яка складається передусім з розумної та нерозумної частин. Відтак свобода усвідомлюється як переможний результат внутрішньої боротьби розумної (кращої) душі з нерозумною (поганою). Можливо давньогрецькі філософи запозичили цю ідею від єгипетських містерій, в яких розігрувалася сцена вибору неофітом свого майбутнього шляху, що символізувався фігурою "Y", в якій права гілка символізує "божественну мудрість", а ліва – "земну мудрість" (в самій містерії неофіт, опинившись в точці вибору, підкорявся або жінці цнотливій, яка проводила його в зали науки, або ж йшов за жінкою розпусною, що означало перемогу плоті й духовну смерть). Піфагорійцям суть цього вибору була не лише відомою, але й певною мірою використовувалася в діяльності їхнього таємного союзу [9, 225].

Отже, свобода в такому сенсі означає життя згідно з розумом, як божественної сили, що міститься в душі людини, а несвобода – підкорення індивіда потягам своєї нижчої душі – пристрастям. Можна припустити також, що в давньогрецькій міфології титаномахія є нічим іншим як фіксацією в міфологічних концептуальних поняттях грандіозної перемоги сил розуму, що уособлюються Зевсом, над печерними інстинктами, носіями яких були титани, очолювані Кроносом. Підставою для такого твердження є передусім те, що титани не були знищені богами-олімпійцями, а лише відправлені в Аїд, звідки їм не дають вирватися на свободу люті пси. Неважко побачити в цій схемі аналогію Аїда з вченням З.Фрейда про несвідоме, що є місцем утримання в покорі первинних потягів та тваринних інстинктів "цензурою" свідомого.

Перемога розуму над інстинктами - прорив в царину свободи, ось суть давньогрецького уявлення про вільний вибір людини правильного способу власного життя. Крайнього свого вираження таке уявлення через вчення про евтімію Демокріта та атараксію Епікура досягає в понятті апатії стоїків, які вчили,

що найвищою перемогою, на яку лише здатна людина, є перемога над самим собою. Тобто, хто переміг в собі пристрасті, підкорив їх цілковито розумові, той досяг найвищої свободи. Але стоїки виробляли свою концепцію свободи в епоху, коли індивід не мав можливості реалізувати її, займаючи активну соціальну і громадянську позицію. В цілому ж мислення в епоху античності було неісторичним, а тому воно зосереджувалося на проблемі внутрішньої свободи людини – свободи від впливів на власний розум власної ж рабської частини душі.

2. *Морально-етичний рівень.* Корені морально-етичного підходу до осмислення феномену свободи слід шукати у вченні Сократа. Вперше витлумачуючи такі складні для філософського аналізу поняття моральної філософії як добро і зло, справедливість, мудрість, мужність тощо, афінський мислитель розвиває думку про необхідність діалогічного осягнення моральної істини. Йдеться насамперед про те, що лише в живому діалектичному спорі, коли відбувається поступове наближення його учасників до все більш вірного вирішення проблеми, можливе самоочищення людських душ від хибних думок, що є запорукою наближення до божественної істини. Цілком зрозуміло, що в умовах відсутності свободи вільного висловлювання своїх думок, продуктивний діалектичний діалог неможливий; в такому випадку воля меншості намагається нав'язати без будь-якого обговорення свою думку масам, а вони мають її некритично приймати як істину в останній інстанції. Своєю трагічною смертю Сократ немов би кинув виклик тогочасній рабовласницькій демократії, яка жодною мірою не була готова до відкритого публічного діалогу, через що він радить своїм аморальним суддям не затуляти рота іншим, а самим намагатися бути якомога кращими [7, 94].

Античний світ з його обмеженою демократією був приречений на загибель, оскільки змушував найбільш досконалих в моральному відношенні індивідів замикатися в собі, щоб набувати необхідної внутрішньої свободи для відповіді на складні екзистенціальні питання. Проте такі напрацювання духовного досвіду не впливають на актуальну епоху, а слугують радше підставою для плідних філософських пошуків у наступні епохи. Наприклад, те, що не змогла сприйняти античність із своїх власних духовних надбань, згодом використано було Середньовіччям, а особливо Відродженням.

3. *Морально-правовий рівень осягнення свободи.* Якщо морально-етичний підхід акцентує увагу на інтелектуальних аспектах пошуку істини й набуття все більшої особистісної свободи, то морально-правовий виходить з необхідності прийняття конвенціональних норм і принципів людської поведінки, що більшою мірою пов'язано з осмисленням реального життєвого досвіду попередніх генерацій. В такий спосіб можна встановити чіткі рамки правової відповідальності особи, яка відрізняється від моральної відповідальності чітко виписаними приписами. Те, що в епоху античності відбувається розмежування двох основних форм відповідальності особи – моральної та правової – свідчить хоча б спроба законодавця Солона карати батька за погане виховання свого власного сина згідно з правилами судової влади. Сучасний світ прийшов до іншої думки: батьки несуть передусім моральну відповідальність за неправильне виховання своїх дітей, хоча в певних випадках за це їх можуть позбавити й батьківських прав рішенням суду. Напевне цей пошук античної філософії привів Аристотеля до думки про необхідність урахування обставин, за яких особа порушує норми громадської поведінки, наприклад, чи вільною вона була у прийнятті рішення, або ж діяла під примусом зовнішніх обставин. Такі речі швидше використовуються в правовій практиці, аніж в моральному засудженні ганебного вчинку особи.

Мораль є регулятором суспільної поведінки людини, проте невихованим індивідом моральні приписи сприймаються як форма утисків його особистісної

свободи, а тому виникає потреба в більш чіткому контролі його поведінки з боку суспільства. З огляду на це виникає потреба в правовій регуляції, що в доповнення до сили авторитету божественних заповідей додає авторитет сили правових норм. Право – засіб проти сваволі аморальних індивідів. Важливо зазначити, що розвинута моральна та правова свідомість суспільства є необхідною передумовою до виявлення свободи на рівні соціально-політичного буття особи, без чого неможливо розбудувати громадянське суспільство в сучасному його розумінні.

4. *Соціально-політичний рівень вияву свободи.* На цьому рівні особа розглядається як свідомий громадянин, який розуміє взаємозалежність існування індивідів у державі. Громадянин здатен свідомо відмовлятися від частини своїх прав і приймати додаткові обов'язки, якщо в такий спосіб зміцнюється держава. Усвідомлення того, що міцна держава є запорукою всебічного розвитку особи можна знайти вже у піфагорійців. Діоген Лаертський повідомляє, що піфагорієць Ксенофіл на питання, як найкраще виховувати сина, відповів: "Народити його в благозаконній державі" [4, 336].

У Платона це усвідомлення втілюється у розгорнуте вчення про ідеальну державу, в процвітання якої кожний вносить свою долю даного від природи таланту. Філософ висловлює думку, що щастя всієї держави аж ніяк не передбачає щастя всіх без винятку людей, що її репрезентують, тобто припускає, що в ім'я загального процвітання необхідно обмежувати свободи тих осіб, які заважають цьому. Тут Платон потрапляє в пастку своєї нібито бездоганної логіки, і не в останню чергу тому, що намагається обмежити економічні свободи громадян в своїй концепції ідеальної держави. Справа в тому, що виходячи з вчення свого вчителя Сократа, моральну досконалість громадян автор славнозвісної "Держави" розглядає як самоціль, а вона є несумісною з приватною власністю. Більш поміркована підходить до оцінки ролі моральної свідомості в державному житті його учень Аристотель, який намагається ув'язати в єдине ціле різні рівні вияву особистісної свободи.

5. *Економіко-правовий рівень існування свободи.* Вчення Аристотеля про приватну власність, який різко розходиться в цьому відношенні із Платоном, стає однією з найважливіших теоретичних підстав розвитку західноєвропейського буржуазного суспільства, в основі якого лежить економіка вільного підприємництва. Проте слід зазначити, що апологія приватної власності була не менш характерною для античної філософської думки, аніж її критика. Дійсно, Аристотель висловлює думку: "Між іншим неможливо висловити словами те, скільки насолоди дає усвідомлення того, що щось тобі належить, адже притаманне кожній людині почуття любові до себе не є випадковістю, а принесено у наші душі самою природою [1, 410]. Проте ще в VII ст. до н.е Гесіод в своїй поемі "Труди і дні" висловлювався як ревний захисник чесно зробленого багатства, доводячи, що бідним бути соромно, а "погляди багатого сміливі" [10, 107]. Без усякого перебільшення можна стверджувати, що розробка Гесіодом морально-правових засад вільного підприємництва стає прикладом для наслідування в епоху Реформації, коли з'являється протестантська концепція працелюбності (в ім'я Бога), ощадливості (заради сім'ї) і чесності в ділових стосунках (для підтримки співгромадян), без чого, як це доводив М.Вебер, не змогло б відбутися економічне зростання західноєвропейських країн. Але належне слід віддати й Аристотелю, який на відміну від свого вчителя намагався шукати сенс людського життя не в світі чистих ідей, а в світі земного існування людини. Для Платона ж, як відомо, світ земний, видавався світом несправжнім.

Незважаючи на те, що вже стародавні греки розробляють вчення про різні рівні вияву свободи особистості, вони не змогли створити філософію історії на цій підставі, оскільки їх мислення було неісторичним. Для цього слід було вирішити ще

деякі питання в цьому відношенні, на яких зосереджують свою увагу мислителі наступних епох.

В епоху Середньовіччя історія починає усвідомлюватися як рух від рабства (невільничого стану духу) до свободи, або в теологічних термінах, - рух від світу Диявола до Царства Божого. Тут ми вже бачимо не лише намагання визначити сутність історичного процесу, яка в цілому розглядається як боротьба сил добра і зла, але й її мету. З огляду на це історія розуміється як стадіальний розвиток людності на шляху морального вдосконалення. Деякі богослови виокремлюють сім основних епох, перш ніж буде реалізовано божественний задум і історія досягне своєї кінцевої мети, як це має місце, скажімо, у Августина Блаженного, а деякі - три великі історичні епохи. Яскравим прикладом останнього є Й.Флорський, в історіософській концепції якого, до речі, кінцевою метою людства є не абсолютна віра, а торжество розуму, який витісняє віру, перетворюючи людей у справжніх і свідомих творців свого земного життя.

Ідеї Й.Флорського були передвістям новочасних уявлень про місце і роль людини в історичному процесі. Для світогляду епохи Відродження взагалі характерно переміщення людини у центр Всесвіту, що означає звільнення її духу від занадто щільної опіки вищих космічних сил. Відтак філософами розробляється принцип вільного самовизначення людини, яка, послуговуючись власним розумом має самостійно обрати свій земний шлях. Ясна річ, цей шлях мусить узгоджуватися з ієрархічною світобудовою й гідність людини, її свобода полягає в тому, що вона обирає найвищі, з можливих, рівні людського існування, віддаляючись якомога далі при цьому, від тварини. Можна сказати, що в цю добу відбувся перелом у свідомості людини, яка все більше тяжіє до піднесення індивідуальної свободи.

Проте особливо важливою для розробки поняття свободи була Реформація, що знаменувала собою кризу і завершення Ренесансу. В цей час набуває конкретно практичного вирішення ідея унікальності людської особистості, її неповторності і суверенності. Ренесансний принцип вільного самовизначення особи конкретизується у принцип професійного самовизначення, в основу якого покладається ідея божественної передвизначеності здібностей і нахилів людини. Як відомо, під впливом ідей Реформації був і наш вітчизняний філософ Г.Сковорода, котрий створює концепцію "сродного труда". Таким чином, реформаційний рух призвів до формування уявлення про свободу, як реалізацію особистістю свого інтелектуального і морального потенціалу в конкретній, суспільно корисній праці. В свою чергу таке уявлення стає обґрунтуванням наукової творчості і активної професійної підприємницької діяльності в добу Просвітництва.

Слід підкреслити, що саме ідеї Реформації та Просвітництва стають предметом пильної уваги представників німецької класичної філософії. Й.Гердер, як учень І.Канта і як один із засновників сучасної філософії історії, вбачав у різноманітті світу основу для реалізації індивідуальних свобод людини: "Людство – ескіз плану, настільки переповнений силами й задатками, настільки багатоманітний начерк, а в природі все настільки утримується на чітко визначеній, конкретній індивідуальності, що величні і різноманітні задатки людства можуть бути лише *розподіленими* серед *мільйонів* існуючих на нашій планеті людей і в якійсь інший спосіб взагалі не можуть проявитися" [3, 440]. Цілком логічним було б припустити, що цей "розподіл" задатків людства є характерним не лише на рівні окремих людських індивідуумів, але й на рівні різних людських спільнот: сім'ї, племені, народу, нації, держави.

Близько до цього висловлювався і Гегель, коли розрізняв народи історичні та неісторичні, а германський світ характеризував як утілення загальної свободи усіх

його громадян. Проте в філософії історії Й.Гердера "знімається" певна суперечність гегелівських міркувань про неісторичні народи, в яких він демонструє "неісторичність" свого підходу до характеристики тих народів, які стоять на нижчому щаблі державного розвитку, аніж германський світ у його час. Зокрема, зазначаючи, що: "Слов'янські народи займають на землі більше місця, ніж в історії..." [3, 470], Й.Гердер, разом із тим, розкриває причини, що зумовили відсталість слов'ян порівняно із європейськими народами, а також пророкує величне майбутнє цих народів.

Гегелівська логіка розвитку історичного процесу побудована на переконанні, що в цілому більше реальності чи досконалості, ніж у його частинах, і що ціле збільшує свою реальність і досконалість, стаючи організованішим [8, 617]. Звідси стає зрозумілим, чому на відміну від Гердера автор знаменитої "Феноменології духу" розглядає історичну діяльність окремих народів або індивідів як нерівноцінну, а також чому він виправдовує війни і майнову нерівність людей. У наш час використовувати ідею "обраних народів" виглядає вже анахронізмом, навіть якщо "обирає" народ не Бог, а Світовий Розум.

Цінним в гегелівській філософії історії слід вважати насамперед твердження, що історія є внутрішнім діалогом, завдячуючи якому людство знаходить все більш адекватні основи свого існування. Цей діалог стає можливим тому, що з об'єктивною необхідністю розум реалізує себе в історії. Чи не застерігав цим висновком Гегель тих, кому всупереч здоровому глузду заманеться перекроїти історію нав'язуючи іншим свою волю? Адже історія в розумінні класика німецької філософії – це розвиток у напрямку усвідомлення свободи, що знаходить своє вираження у політичних, культурних і релігійних інституціях спільноти.

Сучасна філософія історії намагається подолати ті суперечності, які мають місце у вченнях її класиків і виявити те, що є актуальним і що є неважливим, а може й небезпечним, коли на його підставі вибудовувати шлях у майбутнє. Основою цього є розуміння того, що основні поняття філософії історії не є сталими, застиглими у своєму русі. Насамперед йдеться про поняття свободи, яке цілком справедливо вважають основоположним при осмисленні відношення філософії до історії. Оскільки філософія – "це епоха схоплена думкою", то поняття свободи, що виражає дух своєї епохи, має постійно осмислюватися в філософії історії з метою узгодження його з логікою розвитку національної та світової історії.

Джерела та література

1. Аристотель. Сочинения: В 4-х т. Т. 4 / Пер. с древнегреч.; Общ. ред А.И.Доватура.- М.: Мысль, 1983. – 830 с.
2. Гегель Г.В.Ф. Философия права. Пер. с нем.: Ред. и сост. Д.А.Керимов и В.С.Нерсесянц. – М.: Мысль, 1990.- 524 с.
3. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. – М.: Наука, 1977. – 704 с.
4. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов /АН СССР, Ин-т философии: Общ ред. и вступит. Статья А.Ф.Лосева. – М.: Мысль, 1979.- 620 с.
5. Кант, Иммануил. Трактаты и письма. – М.: Наука, 1980. – 710 с.
6. Мир философии: Книга для чтения. Ч. 2. Человек. Общество. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – 624 с.
7. Платон. Собрание сочинений в 4 т.: Т. 1. – М.: Мысль, 1990. – 860 с.
8. Рассел, Бертран. Історія західної філософії / Пер. з англ. Ю.Лісняка, П.Таращука. – К.: Основи, 1995. – 759 с.
9. Холл, Мэнли П. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии. – М.: Изд. фирма "КСП", 1997. – 792 с.
10. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии: Учеб. пособие для филос. фак. и отделений ун-тов. – М.: Высш. школа, 1981. – 374 с.

SUMMARY

In clause the complexity of concept of liberty is emphasized, when it is considered in the relation to philosophical judgement of essence of historical process. The man becomes the creator of a history since

then, when has found freedom of action, that is connected to awakening of reason and opportunity of a moral choice. Thus, for philosophy of a history the finding of liberty at different levels of human life is both essence, and purpose of a universal history.

Повідомлення

Т.В. Якубова

ФОРТЕЦЯ ОЧАКІВ ТА ОБОРОННА ПОЛІТИКА Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. 1654-1657 РОКИ.
(За даними історичних джерел Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського та архівних матеріалів)

Вивчення історичних міст України є важливим завданням сучасної історичної науки. Місто Очаків є унікальним історичним містом. Історія міста-фортеці тісно пов'язана з історією козацького військового мистецтва. Значна кількість історичного матеріалу стосовно міста Очаків у європейській літературі дає підстави стверджувати, що військові дії навколо міста-фортеці турбували уряди країн Європи у XVI-XVIII століттях. Козацтво, як найбільш прогресивна верства українського населення, завдяки походам на Очаків відкривало для себе шлях до Європи. Козацькі походи на Очаків у XVII столітті стають мірою військового престижу козацьких полководців, кошових отаманів та гетьманів. На протязі своєї багатої історії місто-фортеця Очаків мала військово-стратегічне значення оскільки прикривала вихід до Чорного моря зі сторони гирл річок Дніпра та Бугу. Метою статті є надання історичного матеріалу стосовно військової діяльності Б.Хмельницького, яка розгорталася навколо південних кордонів України та фортеці Очаків. Б.Хмельницький як видатний політик і полководець свого часу розумів ступінь військової загрози, яка надходила з-під стін фортеці для прикордонних українських територій. Тому великий гетьман приділив цій фортеці особливу увагу в своїй оборонній політиці та військовій діяльності.

Військові та дипломатичні невдачі Речі Посполитої у 1648-1653 роках призвели до втрати українських воєводств та різкого погіршення ситуації в країні. Посилення протиріч у господарському стані затрудняло діяльність сеймів, ще більш – сеймиків. У результаті не вдалося мобілізувати і ті ресурси, якими держава об'єктивно розташовувала, що послаблювало боєздатність військ. В наявності були елементи серйозної військової, фінансової, внутрішньополітичної кризи. Тому особливого значення набувало міжнародне положення Речі Посполитої. Перша компанія російсько-польської війни розпочалася у другій половині 1654 року і продовжувалася до початку 1655 року. На початку 1654 року Варшавський двір розраховував на успіх нових бойових дій на Україні, але поступово зв'язував свої надії з допомогою союзників. Для цього він розпочав широку дипломатичну акцію. В кінці лютого на початку березня 1654 року новий курс на південному флангу звівся до організації ліги за участю Криму, Трансільванського і Дунайського князівств при сприятливій підтримці Порти, націленої проти Росії та України [1].

Спроби Б.Хмельницького в березні-липні 1654 року уклали союзний договір з кримськими мурзами та Малим ногаєм не привели до успіху, таким чином на південних кордонах встала загроза татарського вторгнення.

13 липня 1654 року на аудієнції у Яна Казимира та у коронного канцлера Корецинського кримський посол зобов'язав виставити 100 тисяч війська проти українських земель [2].

Очікувати прориву татарських орд на Україну можливо було в любому місці, позначалася відсутність надійної системи укріплень – спадщина польської тактики боротьби з Кримом. Польський уряд не будував довгих "засечных черт", подібних тим, які будував в прикордонній смузі уряд Росії. Московська система була громіздкою, не приносила блискучих перемог, але вона краще охороняла прикордонні поселення і поступово переносила лінію оборони на південь.

Російська система оборони від татар починає поширюватись на Україні. Перший крок до налагодження надійної системи оборони був зроблений Б.Хмельницьким. Під контроль був узятий весь степовий кордон, а в Києві тримався постійний військовий гарнізон. Б.Хмельницький розташував свої полки на самих загрозливих ділянках: на переправах через річки, на степових "шляхах", по яким часто проходили татари. План Б.Хмельницького по обороні українських земель повинен був представити в Москві київський полковник Антон Жданович. План Б.Хмельницького передбачав не тільки оборонні заходи. Традиційні козацькі форми боротьби – сухопутні та морські походи на Крим і Туреччину також знайшли в ньому своє місце [2, 134].

У 1654 році Б.Хмельницький звертається з декількома листами до російського царя Олексія Михайловича з повідомленнями про загрозу турецько-татарського наступу на українські землі зі сторони Очакова. У липні 1654 року Б.Хмельницький писав лист царю Олексію Михайловичу зі звісткою, що ногайці з очаківськими татарами, перекопцями та білгородцями перейшли на праву сторону Дніпра і хочуть допомагати ляхам набігати на українські міста. Тому Б.Хмельницький відіслав з цього приводу грамоту в Січ бити татар, а також дізнаватися від кримських язиків про справжні наміри хана [3].

В центральному історичному архіві міста Києва також зберігається декілька фотокопій листів Б.Хмельницького до російського царя Олексія Михайловича, в яких повідомляється про турецько-татарську загрозу зі сторони очаківської фортеці.

У другій половині жовтня 1654 року Б.Хмельницький відіслав до російського уряду послів, Богдана Кондратенка з товаришами, з наказом повідомити про загрозу наступу татарських та польських військ на Україну. В листі зазначалось, що татари через Буг перейшли зі сторони Очакова. Тому Б.Хмельницький надіслав гінців до государя волошського довідатися про ханські наміри. Також в листі Б.Хмельницький доповідав, що вислав на море човнами козацькі розвідку і готує другу партію човнів. Б.Хмельницький надсилав до російського царя татарські листи, які перехопила козацька розвідка на російсько-турецькому кордоні [4].

В листопаді 1654 року Б.Хмельницький знову звертається листом до російського царя. В ньому Б.Хмельницький повідомив про те, що польські війська готуються виступити на українські землі. Значна частина білгородських, очаківських татар стояла на російсько-турецькому кордоні зі сторони Очакова. Інша частина з кримськими ордами перейшла на територію України. Б.Хмельницький звертається з проханням до російського царя Олексія Михайловича видати наказ до боярина Д.Б.Шереметьєва, щоб він вийшов російськими військами проти татар на Україну, також цар надіслав війська в прикордонні міста [5].

У березні 1655 року Б.Хмельницький надіслав лист до російського царя, в якому сповістив, що зі сторони Очакова татари на чолі з Нараждін Салтаном вийшли до Десни з військом коронного гетьмана Станіслава Потоцького. Гетьман Лянцкоронський сповістив про це своїми посланцями польського короля. Також Б.Хмельницький сповістив про те, що на Україну готуються вийти нові татарські сили, про що стало відомо козацькій розвідці від сілістрійського паші [6].

В середині листопада по грудень 1655 року головні сили татар знаходились в Молдавії і в Буджацьких степах. Похід на Україну закінчився невдало для Магомет-Гірея і в політичному, і в військовому відношеннях. Біля містечка Озерної в листопаді 1655 року татар було побито понад 10 тисяч чоловік. Після цієї поразки їх військова активність значно знижується.

У грудні 1655 року Магомет-Гірей, а в січні 1656 року Нураждін-Гірей повернулися до Бахчисараю. Від Озерної вони йшли в обхід біля волосної землі на

Очаків. У посольський приказ в Москву прийшло донесення, що Магомет-Гірей обійшов козацьку заставу. Не дочекавшись його, козаки напали на ногайські улуси. У знатного татарина Урмамета відігнали значні стада. Вони кочували в цей час у пониззі Дніпра, неподалік від Очакова, в урочищі Булдурукі. В степу складалась звичайна обстановка вкрай нестабільної рівноваги сил. Козацькі та татарські загони безперервно патрулювали кордон. В нових умовах послаблення Речі Посполитої, коли значна частина польських земель виявилася захопленою Швецією, коли королівська армія перестала існувати, підтримка Яна Казимира ставала обтяжливою справою для Криму. Цим пояснювалась відносно спокійна ситуація в районі Дону та на південних кордонах [7].

У 1656 році на Січі перебувала незначна частина донського козацького війська. Козацька розвідка перехопила таємні листи гетьмана Виговського, в яких сповіщалося про те, що гетьман мав намір з'єднатися з польським, шведським королями та кримським ханом. Можливо ця інформація підштовхнула частину козацтва з Січі разом з невеликим загоном донських козаків піти тричі походами під фортецю Очаків у 1656 році. Але ці походи відрізнялися тим, що козакам не вдавалося захопити значну здобич, і всякий раз вони поверталися на Січ без здобичі [7, 208].

У 1656 році Б.Хмельницький склав союзний договір з семигородським князем Юрієм Ракоцієм і обіцяв допомогти йому здобути польську корону.

На допомогу Ю.Ракоцію гетьман Б.Хмельницький вислав політичний корпус 20000 війська під проводом Антона Ждановича. Жданович у лютому 1657 року зійшовся з Ракоцієм під Стрієм, і разом з уграми рушив на Сян, у Малопольщу. Попри Ланцут, Тарнів, Бохно вони дійшли до Кракова, взяли Краків [8].

Історія Польщі у викладі хронологічними таблицями. Варшава 1907 рік.

Похід Ю.Ракоці потряс Польщу. Сили Польщі були вичерпані. Річ Посполита шукала дипломатичної підтримки союзників. Ю.Ракоці на чолі з декількома тисячами війська пустошив Польщу. Воєводства Любомирське і Чорнецьке відступали [9].

Хоча похід Ю.Ракоці у 1656 році в значній мірі зупинив активність польських збройних сил, але він не зміг вплинути на позицію Порти у 1657 році.

На початку 1657 року кримський хан переправився через Дніпро з великим військом біля Очакова і мав намір піти до гетьмана Виговського з метою нанести відповідний удар по українським містам по зимовому шляху [10].

У січні 1657 року Б.Хмельницький сповіщає листом російського царя Олексія Михайловича про військові приготування татар навколо російсько-турецьких кордонів зі сторони Очакова. Також він сповіщав про те, що немала кількість татар на Дністрі, і деяка частина їх дійшовши до Бару побили християн. Тому Б.Хмельницький просив російського царя вислати в українські прикордонні міста ратних людей. А війська в прикордонних російських міста Б.Хмельницький наказував і постійно радив російським ратним людям тримати в постійній бойовій готовності "Вашего величества ратным и всем прочим людям остерегательными быть" [11].

У червні 1657 року Б.Хмельницький відіслав лист до окольничого і воєводи царя Григорія Ромоданівського про військові дії татарських військ. Б.Хмельницький зазначав, що у лютому 1657 року до фортеці Очаків прибуло до десяти турецьких військових кораблів, на яких прибуло турецько-татарське військо. Кримський хан ордами встав на річці Тиліголь, з ними також з частиною війська був Нурадин Салтан. Ці татарські сили мали намір іти до російсько-турецького кордону, а звідти на прикордонні українські міста. Про це повідомила козацька розвідка. Також Б.Хмельницькому стало відомо, що з Варшави до сілістрійського паші надійшов лист [12].

У липні 1657 року Б.Хмельницький звертається листом до ярославського намісника боярина Івана Даниловича Милославського з проханням поклопотатися перед російським царем про надіслання військ на допомогу козакам. В листі сповіщалось, що Б.Хмельницький вислав до російського царя свого посланця Павла Івановича Тетерю, який мав доповісти, що татари, вийшовши з прикордонних турецьких територій разом з поляками немало міст "повысекли и других добывают проливаючи кровь христианскую". Б.Хмельницький сповіщав, що польська сторона продовжувала призивати до себе на допомогу Туреччину, яка мала обернути свої збройні сили проти українських земель [13].

У 1654-1657 роках фортеця Очаків, яка була найближчим до російських кордонів значним військово-адміністративним пунктом Османської імперії уявляла собою осередок підвищеної військової загрози для українських земель. Турецький уряд неодноразово використовував фортецю і прилеглі до неї прикордонні території для збору турецько-татарських збройних сил, які надходили морем з Туреччини, а також суходолом з Криму до фортеці Очаків. Про таку загрозливу військову ситуацію на російсько-турецькому кордоні у 1654-1657 роках Б.Хмельницький неодноразово доносив у своїх листах російському цареві Олексію Михайловичу. У цей історичний період козацька розвідка постійно вела стеження за степом, військовою ситуацією навколо фортеці, посилаючи своїх людей до Сілістрійського паші, та захоплюючи татарських язиків у прикордонних територіях. Б.Хмельницького, як видатного політика та полководця свого часу турбувала справа оборони українських кордонів. Розуміючи військово-стратегічне значення фортеці Очаків та ступінь військової загрози, яка виходила з земель очаківського ейялету Б.Хмельницький застосовував певні військові заходи по захисту українських земель. Він неодноразово у своїх листах просив російського царя надіслати додаткові війська в прикордонні українські міста у 1656 році. Б.Хмельницький склав оборонний союзницький договір з семигородським князем Ю.Ракоці. також у 1655-1656 роках Б.Хмельницький неодноразово посилав козацькі загони під стіни фортеці Очаків, щоб нейтралізувати дії Туреччини зі сторони Очакова. Ці оборонні заходи Б.Хмельницького привели до певних позитивних зрушень у міжнародній ситуації. Оскільки Туреччина, бачачи певну сильну оборонну лінію поблизу своїх кордонів зі сторони Очакова, яка складалася з козацьких, донських загонів на Січі, та російських ратних людей в прикордонних містах припинила свої військові дії проти України. Оборонні заходи Б.Хмельницького та дії українських дипломатів призвели до того, що наприкінці 1657 року із Стамбулу поступили приписи хану не нападати на українські землі. Історія середньовічного міста-фортеці Очаків потребує подальших історичних розвідок, оскільки з даної проблеми не існує жодного цільного, глибокого дослідження.

Джерела та література

1. Зборовський Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVIII в. Из истории международных отношений в восточной и юго-восточной Европе. – Москва, 1987. – с. 10.
2. Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. Наука. – Москва. 1987. – с. 132-133.
3. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У трьох томах. Том 2. Наукова думка. – Київ, 1990. – с. 189.
4. ЦДІАУ у м. Києві ф. 1407. оп. 2. спр. 157. – с. 246.
5. ЦДІАУ у м. Києві ф. 1407. оп. 2. спр. 159. – с. 2.
6. ЦДІАУ у м. Києві ф. 1407. оп. 2. спр. 167. – с. 2.
7. Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. Наука. – Москва, 1987. – с. 176.
8. І.Крип'яневич, Б.Гнатевич, З.Стефанів, О.Думін, С.Шрамченко, Б.З.Якимович, Я.Р.Дашкевич, М.П.Парцей. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). Видання 4-те змінене і доповнене. – Львів. Видавництво "Світ", 1992. – с. 218.

9. J. Dabrowski Dzieje Polski w strszceniu z tablica chronologichna, Warszawa 1907.
10. Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. Наука. – Москва, 1987. – с. 208.
11. ЦДІАУ у м. Києві ф. 1407. оп. 3. спр. 193. – с. 47-49.
12. ЦДІАУ у м. Києві ф. 1407. оп. 2. спр. 303. – с. 84-85.
13. ЦДІАУ у м. Києві ф. 237. оп. 1. спр. 24. – с. 1.

Г. Бєлоусова

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАПРОВАДЖЕННЯ В ЖИТТЯ "ТИМЧАСОВОГО ПОЛОЖЕННЯ..."

Із появою "Постанови Ради народних комісарів УСРР про націоналізацію і централізацію архівної справи на Україні" від 20 квітня 1920 р., яке ще називають "Тимчасовим положенням...", що націоналізувала всю культурну спадщину і зафіксувала право власності держави на відомчі архівні матеріали і навіть приватні зібрання документів, з'явилася надія на те, що нарешті зупиниться пограбування архівів, наведеться там щонайменше елементарний порядок. Цей законодавчий акт справді мав за мету призупинити безконтрольність знищення архівів, у тому числі і з боку самих відомств. У ньому зокрема зазначалося: "Все архивы, включая и частные собрания документов, а также старопечатные издания объявляются общенародным достоянием" [1]. Установам також заборонялося самостійно знищувати, продавати чи передавати архіви іншим установам. Навіть "беспризорные архивы с занимаемыми ими помещениями предоставляются в полное распоряжение архивных секций при губотнаробразах" [1]. Але й цього мало: "Виновные в нарушении сего постановления привлекаются к законной ответственности" [1].

Здавалося б, появу такого законодавчого акту треба було тільки вітати. Але в цьому документі не сказано ні про кошти, за які все це треба було виконувати, ні про кадри, які повинні були все це виконувати, ні про приміщення, в яких перебували архіви чи будуть перебувати націоналізовані архіви, ні про пріорітетність даних установ перед іншими (якими?).

Тому, зрозуміло, й ефективності від цієї "Постанови..." було дуже мало. В основному залишалися все ті ж проблеми: архіви залишалися не опрацьованими, не було приміщень, документи розкрадалися, розпродувалися як папір для канцелярських потреб і т.д. і т.п. І це відбувалося практично на всій території держави, де були зосереджені архівні документи.

Архівних документів було знищено надзвичайно багато. Зараз фактично ніхто не може ні сказати, ні підрахувати хоча б у тонах, не кажучи в аркушах, справах, скільки в дійсності було знищено лише у ті, так звані, буремні роки, наскільки бідною стала українська культура в цілому. І все це незважаючи на те, що, здавалося б, активно діяла ОВАК, а потім Особлива АК, була створена функціональна законодавча база.

На початку 1925 р. Укрцентрархівом було направлено лист до республіканської прокуратури (№ 240 від 21 лютого 1925 р. Вх. № 1001), у якому повідомлялося про те, що в НКВД було встановлено: більше трьох років ця установа користується архівними матеріалами в якості канцелярських потреб, одержаних від Югбума. Кількісь виявлених матеріалів складала 200 пудів паперу (це 3,2 тонни). Укрцентрархів просив прокуратуру надіслати людину, яка б змогла розібрати ці пуди, і попросити у прокуратури взяти слово, що в подальшому вона без згоди Укрцентрархіву не буде використовувати архівні матеріали[3]. Архівні матеріали належали різним установам – нотаріусу Харківського окружного суду, Управлінню Північно-Донській залізниці, приватним торговим конторам та ін.

Фактично ніби й мали право користуватися архівним папером для канцелярських потреб відповідно § 7 наказу від 5 січня 1925 р., проте, як виявляється, не бралося до уваги і попередньо не проходив цей папір відповідного опрацювання архівними працівниками, щоб відібрати справді той папір, який можна віддати на канцелярські потреби, а який необхідно залишити для нащадків як культурно-наукову цінність. Але це тільки виявлено, тільки відомо, а що робилося на місцях, менших установах? Все це у великій мірі ще залишається таємницею.

Реорганізація губернських архівних управлінь і комісій, як показують архівні документи, проходила погано практично на всій території України: на Волині, Житомирі, в Миколаєві, Херсоні [2].

У Ніжині, у клубі ЛКСМУ, було розкрадено архів, що розташовувався в коморі колишнього приміщення народної освіти. Двері до нього були забиті цвяхами. Що забрано із документів, ніхто не міг установити, оскільки, зрозуміло, опису цих документів не було[3, арк. 14].

Кам'янецьке архівне управління під грифом "Дуже пильно" надіслало листи до губернського прокурора Поділля, Укрцентрархіву при ВУЦВК-у, губернському суду Поділля з проханням "заборонити уповноваженому Подільського губсуду в Кам'янецькій окрузі яке-будь зрушення з місця і переведення архіву колишнього Кам'янецького окружного суду до іншого помешкання" [3, арк. 15]. Працівники архіву стурбовані тим, що в даний момент найбільший і в доброму стані архів від перевезення зазнає багато втрат: зміна приміщення призведе до хаотичного стану, на впорядкування якого потрібні будуть роки; під час перевезення будуть неминучі втрати документів, їх пошкодження; великі фінансові затрати на обладнання нового приміщення, перевезення, оплату працівникам, які за цей час зможуть виконувати іншу не менш важливу архівну роботу. До того ж посягання на архівне приміщення було безпідставним, оскільки подібне є поруч із губсудом [3, арк. 15].

Не була винятком і Херсонська округа, яка також переживала всі ті ж проблеми і з приміщенням, і з фінансуванням, і з кадрами, і з науковим опрацюванням документів, їх описування і т. д.

В доповіді завідуючого архівом Херсонського окружвиконкому п. Раппепорта "Про роботу Херсонського окружвиконкому за час з 1923 р. по 1-е жовтня 1925 року" відзначається еволюція формування архіву Окружвиконкому, його становлення. Спочатку це була "мала й темна кімната, набита старими справами, які знаходилися в надзвичайно кепському стані: не тільки не були зв'язані в зв'язки, не тільки не лежали рядами, а просто були навалені в купу з випавшими з них купою ж паперів, які змішалися з паперами ріжних років, відділів та справ"[4]. Згодом було одержано "досить гарну кімнату, велику й світлу" в якій автор і завершив упорядкування архіву. Але в кінці 1924 року архів змушений був тричі міняти приміщення, що "мало свій відсвіт на його роботі, через те що тричі треба було його руйнувати й тричі спочатку упорядковувати" [4]. До цього додалися інші навантаження по загальному відділу Окрвик'у і його структурам. Це мало вплив на те, що робота в архіві з матеріалами минулих років "припинилася за браком часу". Але пропозиція доповідача полягала в тому, що "до цього часу від Центрархіву ніколи не було одержано жадній вказівки до поліпшення стану архіву. Бажано було б мати ці вказівки вкупі з інструкціями та відповідною літературою, в чому почувається надзвичайна велика потреба й що вказувало б на зв'язок із Центром" [4]. Це означало, що методична робота Центрархіву не проводилася ніяк. Ця установа більше займалася правовими заходами, ніж тим, що стосувалося внутрішньої політики архівної справи, її розвитку, надання відповідних статусів.

Як бачимо із попередніх документів, які більше були у внутрішньому ужитку, курсували від однієї установи до іншої, найчастіше відображають зворотній бік

стану архівної справи, в якій більше проблем, ніж їх вирішення. Лицевий чи фасадний бік цієї справи можна легко знайти на сторінках тодішньої херсонської преси. В ній відчувається той урочистий настрій, притаманний тодішній новій владі, яким вона прикривала свої недоліки протягом багатьох десятиліть.

Херсонська газета "Рабочий" від 3 листопада 1926 р. надрукувала невеликий рекомендаційний матеріали про архівне управління. Повторивши загальні положення "Постанови РНК УСРР..." від 20 квітня 1920 р., було заявлено про основні завдання архівів: "Советское правительство поставило себе основной задачей сохранить в назидание потомству и для истории все то, что пережила страна, как прошла революция, как идет социалистическое строительствол и т. п. Вот почему и архивное управление ставит своей основной целью собрание всех архивных материалов, касающихся, прежде всего, революционного времени 1917–1921 годов. В декрете ЦИК об архивных управлениях и о едином архивном фонде это собирание революционного материала поставлено во главу угла" [5]. Справедливості раді, варто зазначити, що й про дореволюційний період також не забуто, хоча про це сказано без попереднього пієтету і настрою: "Кроме архивного материала, находящегося в учреждениях и предприятиях, особенно важно извлечение его из хранилищ частных лиц, в особенности материала, касающегося времен революционных и до революционных" [5]. Закликати сподіваються, що про своє дореволюційне минуле люди самі будуть приносити документи і підкажуть інших людей, у кого ці документи є. Чомусь неоднозначно звучать ці слова, бо, думається, якщо це й було, то не могло не бути використано згодом, коли запрацює державно-репресивна машина.

Та ж газета вже від 24 грудня за 1926 р. звітувала про результати роботи Херсонського окружного архівного управління. Досягненнями були такі: надання приміщення під архів, правда, вони ще тільки облаштовуються, але чому б не прозвітуватися, як про завершальний етап. Справді досягненням можна вважати виділення окремої кімнати для науковців. У цьому була велика необхідність, оскільки доводиться багато працювати науковцям над наведенням довідок як особистого, так і приватного характеру, які одержує архів із Владивостока, Північного Кавказу, Москви, Одеси, Харкова, Миколаєва. До окрархіву поступили фонди військкомату, окрміліції, поштово-телеграфної контори і т.д., поступають архіви загсу, окрземуправління, окрздороввідділу, окрфінвідділу. Автор закликає: "Крайне желательно, чтобы все учреждения и предприятия округа, по примеру других, поспешили с приведением в порядок имеющегося у них архивного материала и сдали его в общее архивохранилище на основании существующих положений" [5, арк.39]. Ставиться завдання "продолжение обследования и инструктирования архивного делопроизводства учреждений и предприятий гор. Херсона и его района, с целью правильной постановки архивов и извлечение законченного архивного материала, имеющего пятилетнюю давность (по 1921 год включительно)" [5, арк.39].

Отже, процес формування архівів в Україні, якщо можна вірити таким публікаціям, набрав відповідного масштабу і "Постанова..." від 20 квітня 1920 року почала втілюватися у життя. Зрозуміло, що нова влада намагалася більше дбати про себе, зафіксувати в архівах відповідними документами все, що стосувалося її. Все це відбувалося у досить складних умовах, тому що влада намагалася замість старого, минулого побудувати нове, а не поруч із ним. А це не завжди було не тільки правильно, а й можливо втілити в життя. Тому виконавці цієї політики зустрічались із багатьма проблемами, з якими доводилося тоді боротися, і досить часто не зовсім обґрунтованими і переконливими.

Найосновніше те, що хоча й досить повільно, поступово, але створювалася, формувалася законодавча база архівної справи України, яка не дала можливості

остаточно знищити, набуте віками поколіннями до подій 1917–1921 рр.

Джерела та література

1. Известия ВЦИК Харьковского губревкома. – Харьков. – 1920. – 29 апреля.
2. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 69, 71.
3. Там само. – Спр. 183. – Арк. 13.
4. Там само. – Спр. 182. – Арк. 48.
5. Там само. – Спр. 300. – Арк. 38.

О.О. Федорчук

РЕЛІГІЙНЕ ВИХОВАННЯ В ЦЕРКОВНИХ ШКОЛАХ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ІІ ПОЛ. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ).

На сучасному етапі історичного розвитку, коли відбуваються трансформаційні процеси в духовній сфері суспільства і зростає інтерес до історії українського народу, як ніколи стоять питання виховання моралі, духовності у підростаючого покоління. Утвердженню ідеалів добра, милосердя, віри людини в свої власні сили має сприяти звернення до традицій православної педагогіки, які довгий час не були затребувані державою. Тому саме зараз в істориків виникла потреба звернутися до досвіду впровадження релігійного виховання в церковних школах, яке було покликане формувати релігійну свідомість учнів.

На виховний потенціал православ'я звертають увагу і сучасні українські дослідники педагогічної науки, зокрема М.Б.Євтух, Т.Д.Тхоржевська: "Православ'ю притаманна глибока віра в можливості людини бути духовно чистою, милосердною, щирою направленою на добро, така спрямованість людини закладена самою її природою, оскільки вона є витвором Божим, що створений за образом і подобою його і тому поставлений над іншими створіннями Божими на землі... Процес виховання є складний процес утвердження в дитині добра" [1]. Російський дослідник М.Г.Тайчинов вважає, що "соціальні інститути покликані направляти свої зусилля до використання прогресивних ідей релігійної культури та етики у вихованні молоді у формуванні повноцінної особистості зі здоровими, індивідуально і соціально значимими потребами – високою мораллю, добротворчістю, милосердям, співпереживанням"[2].

Слід зазначити, що в сучасній історіографії питання релігійного виховання розглянуте неповно, як виняток можна назвати працю С.Гладкого і його ж статтю в співавторстві з В. Пащенком, де висвітлені освітня діяльність духовенства і кризові тенденції в релігійній освіті в Україні на початку ХХ ст. [3] та журнальні статті О.Тимчик, в яких автор показала загальноукраїнський аспект релігійної освіти, недоліки в її системі та урядову політику з цього питання [4]. До революції висвітлення виховної ролі релігії в церковних школах Півдня України було започатковане в місцевих церковних періодичних виданнях [5]. Сучасних праць, які б розглядали це питання в краєзнавчому аспекті на сьогодні немає, тому дана стаття є однією з перших спроб в цьому плані.

Автор має на меті висвітлити питання релігійного виховання в церковних школах Херсонської губернії у ІІ половині ХІХ на початку ХХ століття, показати роль законовчителів, їх освітній рівень і вимоги, які до них пред'являлись, розглянути методи релігійного виховання, види самостійних робіт, які застосовувались в навчально-виховному процесі, з'ясувати причини недоліків у викладанні Закону Божого.

Основу релігійного виховання в церковних школах складав Закон Божий, який в свою чергу складався в першокласній з: Священної історії, катехізису, молитов, богослов'я, а в другокласній з тих самих предметів викладених більш детально з початковими відомостями по історії церкви [6]. Особливу увагу уряд, а через нього

Св. Синод став приділяти до його викладання, після відміни кріпосного права, коли в Російській імперії і зокрема на південноукраїнських землях виникла необхідність створення початкових шкіл для дітей селян і городян. Основною метою церковних шкіл було виховання в дитині християнина. Звідси моральний ідеал, який прагнули прищепити дітям – це образ моральної досконалості в особі Ісуса Христа. Це ідеал морального вдосконалення, ідеал святості до якого прагнуть всі християни. Людина повинна була навчитися підкоряти матеріальну сторону життя духовній, що вважалось доказом її моральної зрілості.

З раннього дитинства дитину намагалися прилучити до християнських цінностей через сімейне виховання. Присутність вдома ікон, звичай молитися всією родиною, виконання релігійних обрядів, відвідування церкви, могил пращурів – все це створювало сприятливу атмосферу для орієнтації дитини на православно-християнський приклад для наслідування і керування в житті.

Про домінуючу роль Закону Божого в церковних школах свідчить той факт, що на його викладання відводилось найбільше годин в порівнянні з іншими предметами [7, табл.1]. Цей обсяг викладання встановлювався навчальними програмами затвердженими Св. Синодом. Згідно §11 "Правил про церковно-приходські школи" від 13 червня 1884 року викладати Закон Божий мав право священик. Якщо в складі причта був диякон, то викладання мало бути покладено на нього, а в особливих випадках – просто на благонадійного вчителя, який не належав до його складу. Деякі священики і самі наголошували на ролі законовчителя у викладанні Закону Божого: "Бажано, щоб законовчителі поставлені були по відношенню до школи в таке становище, щоб вони були там головними керівниками шкільного виховання і приймали б найактивнішу участь в ньому"[8]. Велике значення мала особистість законовчителя, бо саме через нього здійснювався зв'язок дітей з церквою, з Богом, а Закон Божий розумівся як наука життя, наука бути людиною в найчистішому розумінні цього слова. Звідси і вимоги, які пред'являлись до законовчителя, "щоб вчитель був людина віруюча, проникнута щирим благоговінням до свого предмета, і розуміла важливість своєї відповідальності перед Богом, церквою і людьми"[9]. Певне уявлення про освітній рівень законовчителів Херсонської єпархії дає "Звіт про стан церковно-приходських шкіл і шкіл грамоти по Херсонській єпархії за 1893/94 навчальний рік" де зазначалося що протягом року Закон Божий в єпархії викладали 197 законовчителів. З них:

3 закінчили курс духовної академії
177 мали повну семінарську освіту
5 неповну семінарську освіту
1слухав курс Демидівського ліцею
1 закінчив вчительську семінарію
3 не закінчили вчительської семінарії
4 мали повну вчительську освіту
1 не закінчив духовного училища
1 закінчив курс спеціального педагогічного закладу
1 двокласне міське училище [10].

Таким чином, як видно із документа переважна більшість законовчителів, на думку автора, мала високий освітній рівень (як на той час). Найкращі з них турбувались про те, щоб учні часто відвідували храм Божий прилучали їх до церковного читання і співу. Це, зокрема, протоієреї м. Миколаєва: О.Корчанський, І.Гончаров, М.Войтов; священики: Г.Семененко, Д.Канін. Там же відзначається, що вони "виявили старанність у справі викладання Закону Божого, особливу турботу відносно кращої і більш правильної постановки навчально-виховного процесу в школі"[11]. Згідно програмних вимог до вивчення Закону Божого учні мали знати

напам'ять: всі загальні молитви, заповіді, Символ віри, деякі церковні піснеспіви, вміти викласти і переказати події із Старого і Нового Завіту, мати поняття про устрій храму, про богослужіння, про пости і таїнства православної церкви [12].

Для більш ефективного викладання Закону Божого законовчителеві рекомендували повідомляти матеріал доступною, виразною, чіткою мовою, самому любити свій предмет, підходити до своєї праці творчо, а не обмежуватись тільки тлумаченням і настановами. "Священик повинен слугувати для них (дітей – О.Ф.) живим прикладом істинно релігійного життя" [13]. Серед інших виховних методів застосовувались такі як:

участь дітей в святах православної церкви (як загальних так і місцевих);
прибирання в храмі;
церковні читання і співи на кліросі;
прислуговувати біля вівтаря.

В одному приміщенні, як правило, навчалися діти молодшого і старшого шкільного віку. З метою кращої організації уроку законовчитель старався задіяти обидві групи: так молодшим школярам розповідав, наприклад, про молитви, а від старших вимагав пояснення на фактах священної історії різних видів молитов. Бесіди слугували для старших учнів найкращим засобом для глибокого і ґрунтовного розуміння в внутрішнього смислу повторюваних подій і кращою підготовкою до розуміння катихізису і повторення богослужіння. Від молодших учнів вимагалося коротко переказати зміст вивченого старшою групою. Такий метод навчання мав на меті дати простір самостійному мисленню учнів, навчити їх порівнювати молитви, події священної історії, істини катехізису. Закон Божий мав на меті направити вихованців "до всього доброго за духом євангельським, щоб виховати з них добрих громадян, які бояться Бога, поважають старших, покірні начальству, є вірними слугами царя і Вітчизни" [14].

Як видно із звіту спостерігача церковно-приходських шкіл Олексіївського повіту Херсонської губернії дане завдання церковні школи намагались виконувати якомога найкраще: "в усіх школах класні заняття починаються і закінчуються загальною молитвою ... у Великий Піст всі учні разом з вчителями сповідаються і прилучаються до святих Тайн і взагалі щиро люблячи святу церкву, завжди строго дотримуються її настанов"[15].

Особливо помітним став поворот до релігійної освіти дітей на початку 80-их років XIX ст. Мали місце зближення програм церковних і народних шкіл та тимчасова відмова від підручників К.Ушинського, В.Водовозова, М.Корфа. В процесі викладання Закону Божого законовчителі використовували такі ***види самостійної роботи:*** читання уроку за підручником, переклад молитов Євангелія зі слов'янської мови на російську, списування з книги твердо вивченого уроку, перемальовування св. предметів, креслення карти святої Землі, переписування напам'ять молитов, назв історичних місць і осіб про яких згадувалось на уроці.

В процесі викладання Закону Божого велике значення надавалось вивченню молитов учнями. Молитва розумілась як розмова дитини з Богом. Перш ніж перейти до їх вивчення законовчитель мав: ознайомитись з уявленнями дітей про Бога, виправити неправильні уявлення і повідомити дітям ортодоксальне вчення про Бога і його властивості. Спершу вчитель повідомляв про головний догмат православ'я – троїчність Бога – із властивостей розглядались тільки ті, які відносились до понять " Бог – світ", "Бог – людина". Потім повідомлялось про зовнішні ознаки молитви (хресне знамення, земні і поясні поклони, колінопреклоніння та інші). Проведення цих бесід мало відбуватись в такій формі, щоб закінчувались вони молитвою, мовленою вчителем голосно, повтореною 3-4 рази, щоб учні могли засвоїти її смисл і окремі слова. Після прочитання молитви

законовчитель пояснював учням малозрозумілі слова і вирази. Таким чином, дітям прагнули прищепити православні моральні настанови, що на думку автора відігравало позитивну виховну роль і сприяло моральному вдосконаленню особистості дитини.

З метою кращого засвоєння знань учнями законовчителями приділялась велика увага наочності, зокрема картинам, які зображали події священної історії, а також екскурсіям до храму. При цьому наголошувалось на тому, що "чим ближчий зв'язок храму Божого зі школою, тим краще"[16].

На практиці ж, мали місце як успіхи так і недоліки: викладання часто було формальним і зводилось до того, що учні отримавши певні знання, могли здати іспит по закінченні школи, а сам законовчитель не завжди відповідав у моральному відношенні своєму становищу, і це призводило до охолодження релігійних почуттів, до розчарування учнів в самих релігійних догматах. Зокрема, в тому ж "Звіті" спостерігач церковно-приходських шкіл говорить про недбайливе ставлення до викладання Закону Божого в таких селах Херсонської губернії, як с. Димівка де священик І.Загардан, який "більш ніж недбало ставиться до церковно-приходської школи, а присвячує свою працю, енергію на побудову земської школи" та с. Піски де завідуючий церковно-приходської школи Ф. Волков "погано відноситься до виконання своїх обов'язків"[17].

На думку автора, причини недоліків у викладанні Закону Божого були слідуючі:

не було єдиного методу викладання предмета, бо кожен законовчитель покладався більше на власний досвід та інтуїцію, ніж на знання методики і цим в значній мірі пояснюються недостатні успіхи учнів [18].

механічне заучування молитов, заповідей, Символу віри без їх розуміння;

перекручення незрозумілих учням слів Святого Письма;

плутане, невизначене поняття про Бога у молодших школярів;

застосування покарань для активізації уваги учнів.

Отже, незважаючи на зусилля церкви і уряду в поширенні релігійної освіти, наприкінці XIX – початку XX століття, спостерігався процес падіння престижу церкви серед широких верств суспільства, який знайшов своє вираження в:

відчуженні духовенства від народу;

поширенні невір'я, вільнодумства, атеїзму, сектантства;

національних відмінностях, суспільно-політичній, економічній кризі в Російській імперії [19].

З усього вищесказаного можна зробити висновок, що релігійне виховання, в основі якого лежав Закон Божий відігравало роль світоглядної і етичної дисципліни, яка була покликана формувати ідеал моральної досконалості і в цьому була його позитивна роль. Але кризові явища в суспільстві не могли оминути і духовну школу: на початку XX століття перед урядом і Св. Синодом постали питання щодо реформування релігійної освіти.

Джерела та література

1. Євтух М. Б., Тхоржевська Т. Д. Проблеми виховання молоді в світлі християнського вчення // Вісник православної педагогіки. – К., – 1999. – № 1. – С.57-58.
2. Тайчинов М.Г. Религиозная культура и воспитание // Педагогика. – М., – 1993 – № 2. – С.39.
3. Гладкий С. О. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку XX ст. – Запоріжжя, 1997 – 50с.; Пащенко В., Гладкий С. Церква і освіта (Про освітню діяльність православного духовенства на поч. XX ст.) // Трибуна – 1997 – № 9-10 – С.28-30.
4. Тимчик О. Проблема релігійного виховання на початку XX ст. // Початкова школа. – К., – 2000. – № 8. – С. 55-56; Її ж. Релігійна освіта учнів в народних школах (II пол. XIX – XX ст.) // Рідна школа. – К., – 2001. – № 2. – С.72-73.
5. Павловский М. Несколько мер к более успешному преподаванию Закона Божьего // Херсонские епархиальные ведомости (далі – ХЕВ). – 1861. – № 2. – С. 124-133; Мысли о

воспитании // Прибавление к ХЕВ. – 1864. – № 1. – С. 27-38; Васькевич Т. О содержании и способе преподавания Закона Божьего в начальных школах // Прибавление к ХЕВ. – 1865. – № 15. – С. 280-304; Галин И. По вопросу к улучшению православного религиозного состояния народа // Прибавление к ХЕВ.– 1882. – № 3. – С.95-99; Иващенко В. По вопросу о мерах к улучшению нравственно-религиозного состояния народа и к ослаблению штундизма // Прибавление к ХЕВ. – 1882. – № 5. – С.167-174.
6. Тихомиров Д. Сборник правил и программ для церковно-приходских школ – 2 изд. доп. – СПб., издательство Д. Д. Полубояринова, 1889. – С. 52-53.
7. Пругавин А.С. Законы и справочные сведенья по начальному народному образованию. – СПб., 1904. – С.1070.
8. Галин И. По вопросу к улучшению православно-религиозного состояния народа // Прибавление к ХЕВ. – 1882. –№ 3. – С.97-98.
9. Смирнов П. Народное образование и церковно-приходская школа. – 2 изд. доп.– СПб., 1889. – С.41.
10. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии в 1887/ 88 учебном году. – Одесса, 1889. – С.242.
11. Там же – С.244.
12. Краткий обзор по начальному народному образованию за 1897 год в Херсонской губернии. – Херсон, 1899. – С.52.
13. Белков Х. О средствах религиозного воспитания // Церковно-приходская школа (далі – ЦПШ). – 1889. – февраль.– С.7.
14. Об обязанностях заведующего школой законоучителя и его отношение к школе и учителю // ЦПШ. –1895. – май. – С. 202.
15. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии в 1887/88 учебном году – Одесса, 1889. – С.52.
16. Сборник методических разъяснений по предметам, преподаваемым в школах церковно-приходских и грамоты. – СПб., 1903. – С.43.
17. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии в 1887/ 88 учебном году – Одесса, 1889. – С.247.
18. Райчев П. О преподавании Закона Божия в начальной школе по совместной системе // ЦПШ. – 1888.– август. – С.7.
19. Історія релігії в Україні: В 10 т. К.: Український центр духовної культури, 1999. – Т. 3: Українське православ'я / За ред. П. Яроцького, А. Колодного – С.270.

Таблиця 1. Навчальний план однокласної і двокласної церковно-приходської школи [7].

Назви предметів	**Рік навчання**				
	1	2	3	4	5
	Кількість уроків на тиждень				
Закон Божий	6	6	6	5	5
Церковний спів	2	2	2	2	3
Церковнослов'янська грамота	3	4	4	3	3
Російська мова	6	6	6	6	6
Письмо	2	2	2	2	-
Арифметика	5	6	6	4	4
Ручна праця	-	-	-	-	-
Разом в однокласній школі	**26**	**26**	**26**	**-**	**-**
Церковна історія	-	-	-	2	3
Географія	-	-	-	3	3
Креслення і малювання	-	-	-	1	1
Разом в двокласній школі	**-**	**-**	**-**	**28**	**28**

Annotation

At the article the author analyzes the meaning of the God Laws at the clerical-orthodox schools in the Cherson region in the second half of XIX – at the beginning of XX centuries and its training role. The author shows the role of the teachers of the God

Laws in the teaching-training process, their educational level and the demands, which were taken on them. The author analyzes the mean of religious training, the kinds of work, the reason of defects in the teaching of this subject

О. Кульчицька

З ІСТОРІЇ ІСНУВАННЯ АНАРХІСТІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Останнім часом погляди сучасних дослідників звертаються до різноманітних політичних партій, течій і груп кінця XIX – початку XX століття. Не стала виключенням в цьому плані і діяльність анархістів Півдня України.

В загальноімперському контексті цю проблему підіймали ще в 20-х роках. В дослідженнях відповідного періоду простежувалась поляризація поглядів на діяльність анархістів.

З одного боку спостерігалась надмірна ідеалізація „прихильників бездержавного суспільства" [1], з іншого – їх критика. [2] В 30-х роках дана проблема майже не досліджувалась, а нові праці з'явились лише в 60-80х роках [3]. Багаті на фактичний матеріал, вони несли на собі відбиток ідеологічних штампів.

На сучасному етапі проблему існування анархістів як на загальноімперських теренах, так і на Півдні України розглядають ряд російських [4] та українських фахівців [5].

Автор даної публікації поставив за мету висвітлити деякі аспекти існування анархістів Півдня України на початку XX століття на підставі нових документів і матеріалів.

В пошуках нових форм боротьби з існуючим державним ладом частина громадськості Півдня України на початку XX століття звернула свої погляди до анархістів-прихильників суспільно-політичної течії, що проголошувала своєю метою знищення держави, усякої політичної влади та визволення особистості від всіх форм політичної, економічної й духовної залежності шляхом об'єднання індивідів у вільні й добровільні асоціації громадян. Розповсюдженню ідей безвладного суспільства сприяла й ненависть українського народу й представників національних меншин до російської державності, як інституту продавлення національної гідності.

Шляхом агітації анархістам вдалось залучити до своїх лав найрізноманітніших представників громадськості Півдня України. В їхніх лавах опинились ремісники, дрібні торгівці, робітники, селяни, молодь (переважно студентство).

Наприклад, при Новоросійському університеті діяла група анархістів, яка складалась приблизно зі 100 чоловік, і поділялась на десятки, кожний з яких мав свою назву, як то: „Гурток Чорного знамені", „Гурток Червоного знамені" і т.п. [6]

Дійсно, молодь виступала радикальним елементом у всіх політичних течіях і партіях. В середовищі анархістів вона виконувала роль керівної сили руху. Емоції, почуття, ідеалістичні мрії у молодих анархістів переважали над тверезою оцінкою, мудрістю, науковим розумінням закономірностей розвитку суспільства і самої дійсності.

Крім того тактика негайної і прямої дії притягувала молодь своїм героїзмом та романтизмом.

Слід зауважити, що анархістська маса характеризувалась етнічною неоднозначністю. На думку деяких вчених в ній переважали євреї, друге місце займали росіяни і третє українці. [7]

Додавши до такого „коктейлю" ідейну неоднорідність, політичну аморфність та організаційну роздробленість, стане зрозуміло, що анархісти ніколи не представляли політичної партії в традиційному її розумінні (хоча Кропоткін і його прихильники вживали це поняття, бо не прагнули до влади). Головне завдання в політиці вони вбачали в руйнуванні „експлуататорського ладу" та держави.

Також лише умовно можна говорити про партійну ієрархію та дисципліну серед анархістів, оскільки кожен з них вважав себе незалежною особистістю, здатною самостійно вирішувати теоретичні і практичні питання.

Протягом 1905-1907 років в анархічному середовищі визначилось 3 течії: анархо-комунізм, анархо-синдикалізм, та анархо-індивідуалізм. Класично в цьому плані виглядала Одеса. В інших місцевостях Півдня України особливої популярності набуло вчення князя П.А.Кропоткін, відомого під назвою комуністичного анархізму.

На початку XX століття представники цих течій активізували свою діяльність на Півдні України.

Так, в січні 1905 року анархо-комуністи м. Одеси здійснили спробу провести загальноросійський страйк, який, на думку організаторів повинен був перерости в збройне повстання. З цією метою було надруковано звернення "До одеських робітників". Але поліція, якій стало відомо про час виступу анархістів, за допомогою масових арештів зірвала страйк. [8]

В цьому ж році анархісти-комуністи м. Миколаєва поставили за мету відкрити лабораторію бомб-фугасів для терактів. [9]

До подібних дій вдавалися і одеські синдикалісти. В 1906 році вони здійснили кілька терористичних актів та взяли участь в організації страйку моряків та портовиків. [10]

Протягом 1906-1907 років Південноросійській групі анархістів-синдикалістів вдалося відкрити свої відділи в Миколаєві, Херсоні, Севастополі, Катеринославі.

В практичній діяльності анархісти, які діяли на Півдні України керувались нелегальними і в першу чергу терористичними методами боротьби. На думку анархістів терор мав потрійне значення: акт помсти, пропаганди, та усунення з арени громадсько-політичного життя особливо енергійних та жорстоких діячів реакції.

В залежності від завдання він приймав форму індивідуального або колективного акту, чи масового терору (фабричного та аграрного).

Всім тим, хто докоряв анархістів в терористичних діях, „борці за волю" намагались довести, що терор і терористичні акти відкриті не анархізмом. Як засіб самозахисту пригнічених він існував в людському суспільстві і раніше, лише характер і форми його прояву змінились разом з еволюцією суспільства та еволюцією поглядів на терор.

Свій терор анархісти вважали не політичним, а анти буржуазним та антидержавним, оскільки він направлявся на основи існуючого ладу.

Варто підкреслити, що особливістю анархічного терору була його неорганізованість.

„... Ми не визнаємо організованого терору, – наголошували анархісти, – і підкорювати його контролю партії не тільки не рекомендуємо, але, навпаки, відносимось негативно до такого підкорення, тому що при таких умовах терористичний акт втрачає своє значення акта незалежності". [11]

Але не всі терористичні дії були вдалими.

Скажімо миколаївські анархісти-комуністи, які планували 6 грудня 1905 року кинути бомби в градоначальника та поліцмейстера ротмістра Іванова, реалізувати свої наміри не змогли внаслідок злагоджених дій поліції. [12]

По іншому склалася ситуація в Одесі в квітні 1907 року та вересні того ж року,

коли місцевим анархістам вдалося убити агента відділу розшуків Сисоєва та помічника пристава Дельфінського. [13]

Вдалий терор дозволяв поповнювати лави анархістів за рахунок бажаючих спробувати себе в цій справі. Для царського уряду та місцевих сатрапів він був "болючим мозолем", що вимагав негайної "терапії". Вживались найрізноманітніші методи реагування: повальні арешти, захоплення конспіративних квартир, ліквідація транспорту з літературою та зброєю, заслання до Сибіру, розгром анархічних груп.

Так, після вбивства 21 лютого 1908 року в м. Херсоні жандармських унтер-офіцерів Апалькова та Полянського і двох городових, Херсонська група анархістів-комуністів була ліквідована. [14]

Крім терактів місцевих жандармів дошкуляли колективні та індивідуальні експропріації, що набули широкого розповсюдження в анархічному середовищі. За їх рахунок деякі анархістські групи створювали так звані фонди – „бойові каси", з якої частину грошей роздавали робітникам, намагаючись таким шляхом отримати серед них популярність, решту витрачали на власні потреби. Наприклад, 28 червня 1906 року в м. Миколаєві була пограбована винна лавка Михайла Савельєва. В той час, як господар збирався закрити її, до неї ввійшли 5 невідомих. Відрекомендувавшись анархістами-комуністами та погрожуючи револьверами, вони забрали денну виручку до 25 рублів. [15]

Взагалі експропрійовані суми коливались від декількох рублів до декількох тисяч.

Проте не всі експропріації були вдалими, хоча анархісти намагались отримати гроші в будь-який спосіб. Так, безрезультатні вимоги грошей у власників магазинів м. Херсона примусили місцевих анархістів 14 жовтня 1906 року кинути саморобну бомбу в магазин шпалер Фрікке. [16] В ході розслідування з'ясувалось, що причетними до цієї справи були колишні вихованці Одеського міського сирітського притулку Олексій Панов, Дмитро Парис, а також жителі м. Херсона Герш Екшер та Сергій Михайлов, які і складали місцеве анархічне співтовариство. [17]

Зведення жандармських управлінь свідчать про те, що „екси" здійснювались як власними силами, так і з допомогою сусідів. Наприклад, для експропріації, що мала відбутися 16-17 вересня 1907 року в німецькій колонії Маріїнське (вона ж Гросс Лібенталь) у одного заможного німця, для ознайомлення зі справою з Херсона до Одеси були викликані два анархісти-комуністи „Омелян" та „Аркадій". [18]

Розслідуючи справу, місцевим жандармам доводилось розшукувати і власних анархістів, і „гастролерів".

Бажання приймати участь в „ексах" було настільки великим, що навіть, можливість потрапити за грати не зупиняла анархістів. В більшості випадків експропрійовані гроші осідали в кишенях учасників „ексів". Поступово ідейні експропріації стали перетворюватись на бандитські напади.

Ще Г.В. Плеханов в свій час зазначив, що „безпристрасній людині дуже важко сказати, де закінчується анархіст і починається бандит", і „що проблему цю важко вирішити, тому що є немало людей, які однозначно є і „бандитами" і „анархістами".[19]

На наш погляд, до такої категорії належали і „чорні ворони", які встигли проявити себе в багатьох містах Півдня України.

Протягом літа-осені 1906 року вони наводили жах на жителів м. Миколаєва. „Чорні ворони" вчинили напад на квартиру агента експертної фірми „Гаузнер і К^{0}" пана Білліга . „Одесские новости" яскраво описали цю подію. О другій годині ночі, – повідомляв кореспондент, – до Білліга подзвонили начебто для передачі депеші.

Не встиг господар відчинити двері, як був оголошений ударом по голові. До квартири увірвалось 8 замаскованих та озброєних револьверами молодих людей. Пов'язавши всіх домашніх „візитери" прийнялись спокійно „господарювати". Забрали гроші і коштовності на суму 3500 рублів і спокійно скрились. [20]

В наслідок злагоджених дій поліції та її агентів, які довго слідкували за діяльністю окремих членів групи, стало відомо, що в її лавах перебувало 20 добре озброєних бойовиків, а очолював анархістську групу Микола Пустовойтов. В 1906 році поліції вдалося затримати членів групи. [21]

„Чорні ворони" не давали спокою і жителям м. Одеси. Вони нападали на контори, магазини, спустошували квартири. Чинам поліції вдалося з'ясувати, що ними керував Еміль Біх. Крім нього, до числа „воронів" – одеситів належали: міщани Зельман Махлис, Єфим Винтик, Яків Аранович, селянин Клементій Матейко і прапорщик запасу Олексій Орлович.

Шайку злочинців (так називали їх в поліції - О.К.) заарештували 14 лютого 1906 року. Причому було з'ясовано, що Аранович і Матейко причетні до збройного нападу на контору Неофіта, а у Біха та Арановича під час обшуку квартири знайшли револьвери і бомбу. [22]

Мешканці Півдня України намагались уникати зустрічей з „чорними воронами", та якщо траплялась така ситуація, доводилось розраховувати на власні сили. З метою захисту та самооборони певна категорія громадян, переважно купців і торгівців, намагалась мати зброю вдома. Прикладом тому може слугувати подання на ім'я миколаївського генерал-губернатора від купців Чигринцева Д.А., Благіна Т.Є. та Литвиненка П.І. про дозвіл носити при собі зброю (револьвери). Своє бажання вони пояснювали тим, що вже отримували погрожувальні листи з вимогою видачі грошей, до того ж існувала вірогідність нових візитів "чорних воронів", тому зброя їм була потрібна для самозахисту. [23]

Постійні експропріації та теракти відштовхнули від анархістів значну кількість їхніх прихильників, від чого їхні ряди значно поріділи.

Ідейна різноголосність, внутрішня криза та репресії з боку царату привели південні групи в 1908 – 1910 роках до розпаду та самоліквідації.

Проте, навіть в таких тяжких умовах знаходились невгамовні активісти, які прагнули продовжити роботу на місцях. Так, 9 серпня 1911 року з Одеси до Миколаєва прибули анархісти-комуністи Терентій Прокопович Головко та Герман Еммануїлович Клеменс. Зустрівшись з токарем суднобудівного заводу Олександром Яковичем Балутіним, вони з'ясували, що миколаївські анархісти ніякої діяльності не проявляють, а лише налагоджують зв'язки, тому направившись до Вознесенська, де Головко за сприянням міщанки Сури Покотило передбачав організувати селянську групу анархістів. Зовнішнє спостереження за південними анархістами дало змогу випередити їхні наміри [24].

І лише в 1917 році анархістам вдалось проявити свою активну діяльність. В багатьох населених пунктах Півдня України вони розпочали свою пропаганду по відновленню анархістських груп.

Відроджені групи були мало чисельними, але досить галасливими.

Анархістські діячі виступали з лекціями на промислових підприємствах, в військових частинах і на кораблях, вербуючи робітників, солдат і матросів в члени своїх організацій. Влаштовували на вулицях і площах міст мітинги. Але в ідейно-політичному відношенні анархісти так само залишались безкомпромісними.

Різноголосиця в їхніх лавах спонукала лідерів подолати цю слабкість та оформити єдину організацію. Після Лютневої революції пройшли обласні конференції анархістських груп. Південноросійська конференція (Харків, 18-22 липня 1917 р). висунула завдання підготувати й скликати всеросійський з'їзд анархістів. Його планувалось провести 30 вересня 1917 року. [25] Існувало багато

балачок щодо з'їзду, але він так і не відбувся. Отож створити єдину організацію анархістам так і не вдалось.

Підсумовуючи все вище сказане, можна дійти висновку, що на початку XX століття анархістам Півдня України вдалося об'єднати в своїх лавах різноманітні прошарки громадськості і певним чином вплинути на революційну ситуацію в країні. Анархістські групи регіону проявили своєрідну географічну єдність та налагодженість зв'язків. Але надмірний терор, експропріації та безкомпромісність стали на заваді в реалізації їхніх задумів.

Джерела та література

1. Боровой А. Анархізм. – М., 1988.
2. Равіч-Черкаський М. Анархісти. – Б.М. 1929.
3. Комин В.В. Анархизм в России. – Калинин, 1969; Канев С.Н., Революция и анархизм. – М., 1987
4. Ермаков В.Д. Портрет российского анархиста начала века. //Социс. – 1992. – № 3; Кривенький В.В. Анархисты. // Родина, – 1993 № 5-6
5. Лебеденко А. История анархизма в Украине (кон. XIX – нач. XX в.) – К., 1995; Петришина Л. Юрий А. Анархисты в период першої революції в Росії. //Наукові праці з питань політичної історії. Міжвузівський науковий збірник. – К., 1992. – Вип.. 172
6. Центральний державний архів історії України (далі – ЦДАІУ), ф. 385, оп. 1, спр. 1696, ч. І, арк. 113.
7. Єрмаков В.Д. Вказ. праця. – с. 98; Кривенький В.В. Вказ. праця. – с. 151.
8. Лебеденко А. История Анархизма в Украине (кон. XIX – нач. XX в.) – К., 1995. – с. 82.
9. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 229, оп. 4, спр. 136, арк. 3.
10. Петришина Л. Юрій А. Вказ. праця. – с. 3.
11. Боровой А. Вказ. праця. – с. 107.
12. ДАМО, ф. 229, оп. 4, спр. 136, арк. 3-3 зв.
13. ЦДАІУ, ф. 385, оп. 2, спр. 1696, ч. 2, арк. 175-175 зв.
14. ЦДАІУ, ф. 268, оп. 1, спр. 79, ч. 2, арк. 224.
15. ДАМО, ф. 229, оп. 3, спр. 27, арк. 51.
16. ЦДАІУ, ф. 419, оп. 1, спр. 5058, арк. 1.
17. Там само – арк. 2-3.
18. ЦДАІУ, ф. 268, оп. 1, спр. 5058, арк. 1.
19. Комин В.В. Вказ. праця, – с. 117.
20. Одесские новости. – 1906. – 1 августа.
21. Утренний курьер. – 1906. – 6 октября
22. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 634, оп. 1, спр. 584, арк. 22-22 зв.
23. ДАМО, ф. Р-231, оп. 1, спр. 2038, арк. 36.
24. ЦДАІУ, ф. 359, оп. 1, спр. 40, арк. 33, 49.
25. Хлеб и воля. – 1917. – № 5, – с. 3, 7.

Summary

The article is illuminates a some aspects from history existence of anarchists on the South of Ukraine at the beginning of the XX-th century.

М.В. Мозговський

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНИ І ТОТАЛІТАРНИЙ РЕЖИМ У ПОВОЄННІ РОКИ (1945–1953 рр).

Перемога у Другій світовій війні привела до віри в те, що в державі зміниться ставлення до людини, утверджуватиметься повага до особистості, її людських і політичних прав. Але сталінський режим уже за своєю природою аж ніяк не міг змиритися з розвитком громадської свідомості на гуманних, демократичних засадах.

Першочерговим об'єктом брутальних дій з боку тоталітарного режиму стала інтелігенція. Бо саме вона виступала носієм передових соціально-значущих ідей. Вже у 1946 р. розпочалися широкомасштабні акції від ідеологічних кампаній до терору і репресій. У прийнятих в 1946–1948 рр. Постановах ЦК ВКП(б) за ініціативою Сталіна "Про журнали "Звезда" і "Ленінград", "Про репертуар

драматичних театрів і заходи до його поліпшення", "Про кінофільм "Велике життя", "Про оперу "Велика дружба" В.Мураделі та інш. [1. С.3].

Для проведення ідеологічної чистки в Україну був відряджений соратник Сталіна, досвідчений погромник української науки і культури Л.Каганович. Як результат, у деяких районах із партійних лав було виключено 80–90% членів [2. С.42.]

У 1946 р. було заарештовано письменників В.Чичибабіна та К.Гриба. Син сільських бідняків, що ріс без батька, Кузьма Гриб у роки війни став організатором партизанського загону, був його командиром, а в повоєнний час працював директором школи. Після арешту йому інкримінували зв'язки з ОУН і засудили на 15 років позбавлення волі.

У 1948 р. був позбавлений волі І.Савич. На 25 років позбавлення волі засуджений М.Шмущкевич. У 1949 р. було заарештовано Д.Колесника – письменника і літературознавця.

У жовтні 1947 р. був заарештований А.Патрус-Карпатський, як соціально-підозрілий елемент. Незаслужене покарання відбував у Воркуті, працюючи прохідником у шахті.

За критику на відкритих партійних зборах репресивної політики Л.Кагановича було заарештовано Олеся Бердника. Вирок: десять років ізоляції у виправно-трудових таборах, п'ять років заслання, плюс три – поразка в правах [3. С. 63].

Така ж сумна і трагічна доля спіткала цілу групу діячів української науки і культури.

26 червня 1946 р. ЦК ВКП(б) у своїй резолюції зазначив, що в галузі науки, літератури і мистецтва з'явилися спроби "ворожої буржуазної ідеології... відновити українські націоналістичні концепції".

Після цього преса напустилася на письменників та інших діячів культури, вживаючи такі характеристики, як "невиправний буржуазний націоналіст", "нікчемна і огидна постать", "типовий псевдонауковець" тощо. Кілька тисяч було заслано до таборів [4. С. 365]. Масштаби цієї трагедії до цього часу в повному обсязі не досліджені. Як відзначив секретаріат Ради Спілки письменників України з 240 письменників було репресовано 200 [5].

Але репресіям було піддано не тільки представників художньо-творчої інтелігенції: лікарі, вчителі, інженери тощо. У сфері науки уже в перші післявоєнні роки проходили під гаслом боротьби з генетикою і генетиками. Після сесії ВАСГНІЛ у 1948 р., яка визнала генетику наукою, що відбиває реакційну ідеологію і ворожа діалектико-матеріалістичному світогляду, в Україні посилився тиск на тих представників наукової громадськості, які не підтримували "вчених" Лисенка.

Серед тих, хто був підданий критиці, опинилися академік АН УРСР Н.Н.Гришко, професори Л.Н.Долене, І.М.Поляков, О.М.Гершензон [1.С. 4]

Серйозного удару було завдано по історичній науці і її вчених. У 1946 р. на спільному засіданні кафедр історичного факультету Львівського університету проведеному за ініціативою обкому партії було піддано критиці історичну концепцію М.Грушевського, але на цій нараді відомий історик М.Кордуба дозволив собі сміливо виступити проти лінії партії у визначенні М.Грушевського як буржуазного націоналіста. Історика позбавили права викладати. Лише смерть "врятувала" М.М.Кордобу від неминучих репресій [6., спр. 727 арк. 136].

Згідно з постановою № 1859 Ради Міністрів УРСР від 26 жовтня 1946 р. у Львові було ліквідовано відділи інститутів української літератури, історії України та економіки АН УРСР. Наукові працівники залишились без роботи. Колишнього декана історичного факультету Львівського університету І.Крип'якевича було відправлено на "почесне" заслання до Києва на посаду старшого співробітника інституту історії АН УРСР і поселено в гуртожитку. [7. С. 28].

Огульній критиці було піддано Інститут історії АН України. Зокрема "Короткий курс історії України" під редакцією С.М.Білоусова, К.Г.Гуслистого, М.Н.Петровського, М.І.Супруненка, Ф.О.Ястребова.

13 січня 1948 р. у м. Мінську було вбито відомого театрального режисера С.Міхоелса. Тоді ще ніхто не підозрював, що через півроку Міхоелса назвуть "огидним буржуазним націоналістом" "жалюгідним американським шпигуном". [9].

Вбивство Міхоелса стало ніби прелюдією до нової трагедії розіграної Сталіним і його оточенням. Після розгрому в 1948 р. Єврейського антифашистського комітету було заарештовано єврейського письменника і перекладача української класичної і сучасної поезії Д.Форштейна і ще 12 єврейських письменників. Чотири роки йшло слідство після чого всіх було розстріляно [3. С. 246]. 21 березня 1951 р. був заарештований учений і поет А.Веледницький. У застінках МДБ йому інкримінували типові злочини; шпигунство, націоналістична пропаганда, антирадянська діяльність. Вирок особливої наради: 10 років таборів суворого режиму з конфіскацією майна. У тому ж році було заарештовано Н.Забару, йому інкримінували націоналістичну пропаганду, а в зв'язку з тим, що Забара деякий час служив у радянських військах на території Німеччини, слідчий "накинув" йому "підривну діяльність". Абсурдність цих звинувачень була очевидною. І все ж особлива нарада при МДБ УРСР визнала письменника винним у темних гріхах і засудила на 10 років магаданських таборів [3.С. 190]. У 1949 р. було заарештовано А.Кагана, Й.Бухбіндера, Н.Лур'є, І.Кіпніса, М.Пінчевського, Г.Полянкера, М.Талалаєвського, М.Альтмана.

У повоєнні роки після закриття всіх єврейських навчальних закладів, а також інституту єврейської культури в Києві ще певний час працював Кабінет єврейської культури, який очолював член кореспондент АН УРСР І.Співак, а вченим секретарем був Ю.Лойцкер. В кінці 1950 р. всі співробітники були заарештовані. І. Співак не витримав страшних тортур на допитах і помер у в'язниці.

Серед обвинувачуваних відомі єврейські письменники: Перец Маркіш, Лев Квітко, Ішин Фефер, Давад Бергельсон, актор Віталій Зускін, академік Ліна Штерн. Всім підсудним винесено смертний вирок. Живою залишив Сталін лише Л.Штерн, про неї говорили, що вона знала секрети довголіття. Більше ста письменників, поетів, учених єврейської національності були засуджені до 25 і 10–15 років таборів і в'язниць [9].

Та все ж справа Єврейського антифашистського комітету не викликала всенародного обурення проти євреїв (на що розраховували його творці). І тоді народилася "справа лікарів". Вона виявилася більш підходящою для роздмухування всенародної ненависті до євреїв.

Повідомлення ТАРС від 13 січня 1953 р.: "Арештували лікарів-шкідників. Органами держбезпеки було розкрито терористичну групу лікарів, які ставили своєю метою шляхом шкідницького лікування скоротити життя активним діячам СРСР. У їх числі виявилися М.М.Вовсі, М.Б.Коган, лікар-терапевт професор П.І.Єгоров, лікар-терапевт професор А.І.Фельдман, лікар-отоларинголог професор атінгер Я.Г., лікар-терапевт професор Грінштейн".

Смерть Сталіна перервала "справу лікарів".

Джерела та література

1. Шевченко Л. Інтелігенція України і сталінізм (1945 серед. 50-х рр..) Історія в школі № 7 1999.
2. Баран В.К. Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.).–К., 1998.
3. З порога смерті. Письменники України – жертви сталінських репресій.–К., 1991.
4. Конквест Р. Жнива скорботи. К., Либідь – 1993.
5. Літературна Україна – 1993. 23 липня.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України Ф.І. оп.1.
7. Рубльов О.О. Черченко Ю.А. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20–40 рр. XX ст.) // Український історичний журнал – 1991. № 6.

8. Попович М. Нарис історії культури України – К., 1999.
9. Дзеркало тижня. 2003, 11 січня.
10. Конквест Р. Большой террор.–М.,1992.

Огляди

Н.И. Новиков

ИСТОРИЯ ФИЛОСОФИИ НОВОГО ВРЕМЕНИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЛЮДВИГА ФЕЙЕРБАХА (к 200-летнему юбилею со дня рождения годы жизни: 28.07.1804 – 13.09.1872)

Фейербах Людвиг Андреас известен у нас главным образом как представитель немецкой классической философии, как автор антирелигиозных сочинений, как критик теологии и идеализма. Действительно, вопрос, который был неизменно в центре его внимания – это вопрос о сущности религиозного мира и борьбе против него. Этой задаче подчинено уже первое его сочинение, анонимно опубликованное в 1830 году "Мысли о смерти и бессмертии" [1]. За смелую критику христианской догмы о личном бессмертии Фейербах был лишен права преподавателя в Эрлангенском университете, устроиться на работу в другом месте. Он снова возвращается к проблеме личного бессмертия в собрании юмористически философских афоризмов "Писатель и человек" [2]. Отрицая индивидуальное бессмертие, мыслитель отстаивает идею морального бессмертия; человек достигает его, создавая что-либо непреходящее, писатель – благодаря влиянию своих сочинений.

В 1841 году выходит его главный труд "Сущность христианства". В этой работе Фейербах выступает как сторонник философского материализма, вскрывает таинственный мистический покров религии, сводит ее к сущности человека. В 1857 году публикует свою "Теогонию". Таким образом критика религии оставалась темой до конца его жизни.

Однако перу Фейербаха принадлежат довольно значительные и многоплановые труды по истории философии. В 1833 году он выпускает в свет объемистую книгу "История философии нового времени от Бэкона Веруламского до Бенедикта Спинозы". В 1837 году издается его монография "Изложение, развитие и критика философии Лейбница", в следующем году – "Пьер Бейль". Эти капитальные труды по истории философии принесли Фейербаху широкую известность. История новой философии была встречена с восторгом многими прогрессивными учеными того времени. Так известный Берлинский юрист Эдуард Ганц писал в своем письме к Фейербаху от 11 октября 1833 г.: "Впечататление, которое произвело на меня Ваше произведение было очень отрадным, и я не могу описать Вам своего удовлетворения, что наконец-то история философии, одна из ее важнейших и значительных частей попала в руки такого автора, который будучи знаком с движением спекулятивного мышления, стоит выше того, чтобы давать просто внешнее перечисление и описание учений без глубокого их понимания" [3]. А.Герцен в период создания своих философских работ внимательно изучил и использовал указанные труды, о чем свидетельствуют ряд записей в его "Дневниках" [4].

Благодаря выхода в свет "История новой философии" Фейербаха, на его автора обратило внимание Берлинское общество научной критики, очень авторитетное тогда в научных кругах Германии. Оно напечатало в своих ежегодниках положительную рецензию доктора Эрдманна на книгу Фейербаха и предложило автору систематически сотрудничать в указанных ежегодниках. Кроме указанных капитальных трудов Фейербах пишет ряд рецензий на историко-философскую литературу. Об этом свидетельствуют его позднейшие замечания по ряду разделов его истории философии. (О Декарте, Спинозе, Лейбнице и т.д.).

Особенность всех историко-философских сочинений состоит в том, что они

пронизаны борьбой против религиозного мировоззрения; Фейербах рассматривает в них историю философии как процесс освобождения человеческого разума из-под власти религии и теологии. В отличие от Гегеля, который противопоставлял религию и философию по форме, объявляя философию более адекватным логическим выражением истины, а религию – ее отражением в символических представлениях; его ученик Фейербах противопоставляет их по существу и приходит к материализму через полное преодоление религии.

Фейербах, как историк рассматривает прежде всего вопрос о возможности объективного изучения истории философии. Он решительно отвергает взгляд, согласно которому философские системы создаются будто бы чистым произвольным путем и представляют собой только "ошибки" и "бессмыслицы". Наоборот, по мнению Фейербаха, эти системы есть "необходимые и неизбежные точки зрения разума", существенные определения самой истины, как она в закономерной последовательности входит в сознание человека"[6]. Фейербах доказывает, что каждая система вбирает в себе положительные элементы предшествующих систем и являются поэтому наиболее богатой, конкретной и развитой системой. Фейербах признает, что в истории философии имеет место отрицания, более того, оно является существенным моментом его развития. Более поздняя система имеет в более ранней философской системе такое же отрицательное, как и положительное отношение: оно является их критикой. История философии как наука по своему духу должна быть именно критической, она должна заниматься анализом рассматриваемой системы, вскрывать ее внутренние противоречия и определить ее конкретное место в общем развитии человеческой мысли.

Представляется полезным теперь посмотреть как Фейербах соблюдал эту установку своей историко-философской концепции при анализе рассматриваемых им учений в его работах по истории философии нового времени. Во введении к "Истории философии" Фейербах говорит о положении, в котором очутилась наука, философия и искусство в средних веках. Безраздельное господство религии в этот период, отмечает он, привело к страшному оскудению и упадку, особенно в области знания. Как мог христианин, живущий только в боге, отрешенный от мира сего, понять природу и сохранить склонность к его изучению? Природа имела для него лишь значение конечного, случайного, несущественного. Не менее отрицательна была роль религии в развитии искусства. Она лишена его свободы и самостоятельности, делала из него средство своего украшения и возвеличивания. Незавидное место было отведено и философии: она должна была при помощи разума доказать истинность догм религии. Но и в этих трудных условиях человеческое сознание пробивало себе путь к свободе. Эта же средневековая философия, столь униженная своим желанием обосновать предмет веры, отмечает Фейербах, невольно доказывала авторитет разума. То же можно сказать и об искусстве. Хотя оно было подчинено церкви, однако прекрасное, как таковое, стало предметом внимания. Искусство изгоняло из мрачной религиозной среды меланхолию и мизантропию и открывало перед человеком чарующий вид прелести земной жизни, мир свободы, красоты, гуманности и знания. Великую победу одержал человеческий разум над религией в эпоху Возрождения. Произведения античных авторов, указывал Фейербах, лишь потому были приняты в ту пору с таким энтузиазмом, что пробужденный, свободный и мыслящий дух признал в них свои собственные творения. Разум опять вернулся к природе и сделал ее объектом своего исследования, естествознание опять вошло в почет и получило широкое развитие.

Однако, подлинными основоположниками новой науки и философии, по

мнению Фейербаха, были Ф.Бэкон и Р.Декарт. Декарт, пишет он, "является духовным косвенным отцом новейшей естественной науки", Бэкон ее непосредственным и чувственным образом отцом".[7] Бэкон определяет природу положительно, через самого себя, Декарт – лишь отрицательно, как противоположное духу начало. Бекон делает своим объектом действительную природу, Декарт – лишь отвлеченную математическую производную. Несмотря при всех различиях в методе познания, природа находится в центре внимания обоих мыслителей.

Главное значение Бэкона Фейербах видел в том, что он науку, основанную на опыте, сделал "наукой всех наук", принципом, матерью всех человеческих знаний. Существенным достижением Бэкона является то, что он дал метод, органон, логику опыта. Бэкон меньше всего эмпирик в обычном смысле слова, опыт для него лишь средство, а не цель, только начало, а не результат познания. Бэкон противник скептицизма; человеческий ум, требовал он, не должен ограничиваться наблюдением внешней стороны явлений, он должен проникнуть вглубь, познать их причины, внутреннюю сущность и форму.

Выясняя характерные черты философии Бэкона, Фейербах отмечал как его заслугу то, что он стремился понять вещи в их качественном бытии, ибо господствующее представление того времени было представление количества.

Фейербах, вместе с тем критиковал Бэкона за его учение о "двойственности истины". В этом смысле он считал Бэкона непоследовательным, поскольку основная тенденция его системы прямо противоречит религиозным догматам. В физике, естествознании Бэкон отвергает истину христианства, порождавшую предрассудки, которые он считал важнейшими препятствиями в изучении природы.

Фейербах до конца жизни сохранил свой особый интерес к Бэкону, и это не было случайностью. Имеется много общего в миросозерцании обоих философов: оба стремились познать действительность в ее качественной определенности и конкретности. Фейербах прямо указывал на свою связь с Бэконом. "Та природа, - говорит Фейербах, - которую я имел ввиду в § 48 " Сущность религии" уже со времени Бэкона не представляет "абстракта", но имеет существование. Здесь моим защитником будет Бэкон, большое и своеобразное значение которого еще ныне является загадкой для спекулятивных философов" [7].

Как мы уже отмечали, что Фейербах считал Декарта наряду с Бэконом одним их основоположников философии нового времени; в лице Декарта человеческое мышление утверждает себя как суверенное и истинное бытие, выражением чего было знаменитое положение философа "Я мыслю, следовательно я существую". Декарт не постулирует это свое положение, он приходит к нему в результате систематически проводимого сомнения. Фейербах подчеркивает методологический характер сомнения у Декарта. Последний применяет это средство не для того, чтобы вообще сомневаться по примету скептиков, но чтобы найти неизвестные принципы научного знания.

Заслугу Декарта видел Фейербах в том, что он наиболее обстоятельно развил современный ему взгляд на природу, отразив в своем учении сильные и слабые стороны тогдашней науки о сущности материи. Слабую сторону философии Декарта, полагал Фейербах, составляет то, что он дал лишь количественную характеристику материи, сведя ее к протяженности. Другой существенный недостаток воззрения Декарта в том, что он брал материю вне движения. Но главным пороком в целом учения Декарта является его дуализм. Нигде он не противоречит себе больше, чем в вопросе о соотношении между духом и телом, протяженной и мыслящей субстанций. Декарт, отмечает Фейербах, это "пионер новой философии" еще не освободился от старого взгляда

на природу души, доказывая независимое от материи существование последней. В 1847 году Фейербах пишет новые замечания к главе о Декарте; в них центральный вопрос – отношение философии к религии и теологии. Если христианство, - пишет Фейербах, - делает исходным божественную сущность, которая творит материю из ничего, то Декарт вместо божественной сущности утверждает человеческое "Я", сознание. "Предметный божественный идеализм становится у него уже субъективным человеческим идеализмом" [7, 128]. По Фейербаху, при всем сходстве "божественного и человеческого идеализма", - а это выражается прежде всего в отрицании и тем и другим истинного характера чувственных вещей, - нельзя ставить знак равенства между ними. Идеализм нового времени, особенно у Декарта, с точки зрения Фейербаха, отражая пробуждение человеческого самосознания после долголетнего господства религии, выражал стремление к независимому познанию. В абстрактной форме положение Декарта "Я мыслю, следовательно я существую" утверждало гуманистический принцип. Но человеческий мотив в философии Декарта чувствуется не только в этом. Декарт как и Бэкон, - указывает Фейербах, - всегда имел в виду практический интерес, стремился устранить бессилие людей не молитвами, а реальными средствами – наукой и экспериментом. В рецензии на работу К.Хокка о Декарте Фейербах снова выясняет характер религиозности французского мыслителя. Декарт как философ, отмечал он здесь, был не католик, и, как католик, был не философ. По убеждению Фейербаха, Декарт как мыслитель нового времени мог творить великие дела лишь постольку, поскольку в своей научной деятельности шел против религиозного мышления. Если "Декарт-теолог и Декарт-философ находятся в состоянии борьбы между собой" [7, 282], то Спиноза, по мнению Фейербаха, уже не знает такой раздвоенности, такого противоречия. Два самостоятельных и независимых друг от друга начала у Декарта – дух и материя – снимают свою противоположность в единой субстанции Спинозы. Фейербах полагал абсурдным искать у Спинозы выведения конкретных вещей и явлений из нематериальной духовной или божественной сущности. Вопрос о том, что мир происходит от бога "теологический или теологически метафизический", а философия Спинозы представляет именно очищение или освобождение от всякой теологии и теологической метафизики" [7, 332]. Бог или субстанция у Спинозы не по времени существует прежде вещей, а лишь по природе. Субстанция не имеет бытия конечного. Субстанция есть "ядром вещей, имманентная причина их" [7, 376]. Фейербах приводил и другой аргумент в доказательство того, что Спиноза не выводил мира вещей из потустороннего божественного начала. Ведь субстанция у голландского философа не только мыслящая, но в то же время и протяженная сущность. Но протяженность есть свойство тела, материи. Когда тело инертно, отмечал Фейербах, то и дух не расположен к мышлению, когда тело находится во сне, то одновременно с ним и дух пребывает не расположен к мышлению, когда тело находится во сне, то одновременно с ним и дух пребывает в бездеятельности. Мыслит не душа, как нечто изолированное от тела, мыслит само тело. "Душа не что иное, как мыслящее тело, а тело не что иное, как протяженная душа" [7, 378]. В дополнительных замечаниях Фейербах, относящихся к 1847 г. Спиноза характеризуется как материалист. Что же представляет собой то, что Спиноза называет логически субстанцией, а теологическим богом, ставит вопрос Фейербах, и отвечает: не что иное, как природа. В то же время Фейербах критикует Спинозу за то, что последний придает своему материалистическому и атеистическому учению религиозную окраску. Знаменитое положение Спинозы "бог или природа", по мнению Фейербаха, двусмысленно. Тут, со стороны, Спиноза устраняет бога в природе, с другой – устраняет природу в боге. "Прочь

это противоречие! Не бог или природа, но либо бог, либо природа" – вот лозунг истины. Там где бог отождествляется или смешивается с природой, или, наоборот, природа с богом, там нет ни бога ни природы, но есть мистическая, амфмболическая смесь. Вот основной недостаток Спинозы" [7, 383].

Эти слова зрелого уже материалиста Фейербаха.

В духовной эволюции Фейербаха четко прослеживается его неизменный интерес к представителям материалистического направления. "Сколько ты не полемизировал по поводу учения о происхождении идей и по другим пунктам с основоположниками эмпиризма Бэконом, Гобсом, Гассенди, - говорил Фейербах, - все же ты изучал их с особой любовью, прежде всего Бэкона, объявляя уже тогда эмпиризм "делом философии" [7, 412]. Интерес к основоположникам философии нового времени, особенно к Бэкону, Декрту, Спинозе, привел Фейербаха к материализму. При этом следует подчеркнуть к чести Фейербаха, что идя к материализму, он всячески отмеживался от вульгарно-материалистического способа мышления. В своем отношении к материалистической тенденции Фейербах резко расходится со своим учителем Гегелем, который всегда высокомерно и пренебрежительно относился к представителям материализма. Бэкона, например, Гегель упрекал в том, что он хотел "жить постоянно погруженным в материю и иметь своим предметом действительность а не разум" и "не обладал способностью рассуждать, исходя из всеобщих мыслей и понятий" [8].

Фейербах рассматривают историю философии нового времени под углом зрения борьбы ряда тенденций: эмпиризма с рационализмом, реализма с романтизмом, а в некоторых случаях материализма с идеализмом. Однако центральную тенденцию он видел в борьбе разума с верой, наукой с религией, философии с теологией. Этой борьбой, показывает Фейербах, пронизана вся философия нового времени, - Бэкона, Гоббса, Гассенди, Лейбница, Бейля, Декарта, Спинозы. Фейербах отмечал стремление каждого из этих мыслителей освободить человеческий ум от религиозного влияния и их несомненный вклад в это дело. Но никто из них, отмечал Фейербах, не освободился полностью от дуализма веры и разума. "Философы новейшего времени признавали веру, но так, как законная жена признается в качестве уполномоченного лица мужа, когда он уже внутренне с ней разошелся" [8, 332]. Фейербах требовал последовательности и бескомпромиссности в этом вопросе.

Под влиянием гегелевского принципа тождества субъекта и объекта, мышления и бытия он на место сверхчувственного бога поставил сверхчувственный разум, мышление. Срывая с божества таинственность, Фейербах вначале полагал, что человеческое мышление как таковое обладает самостоятельным бытием. Впоследствии он пришел к убеждению, что абсолютный разум Гегеля есть не что иное, как бог в ином обличье.

Для Фейербаха атеизм не сводился к простому отрицанию. Эту точку зрения он считал характерной для XVII и XVIIIв.в. "Кто обо мне не говорит и не знает ничего большего кроме того, что Я атеист, тот вообще ничего не говорит и ничего обо мне не знает. Вопрос о том, существует ли бог или нет, как водораздел между теизмом и атеизмом достоин семнадцатого или восемнадцатого веков, но отнюдь не девятнадцатого века. Я отрицаю бога; для меня это значит: Я отрицаю отрицание человека, я утверждаю существенное, истинное, следовательно неизбежно так же политическое, социальное место человека взамен иллюзорного фантастического небесного пребывания человека, которое в действительной жизни неизбежно превращается в отрицание человека. Для меня, вопрос о бытии или не бытии бога, есть лишь вопрос о бытии или не бытии человека".[18] Следовательно, атеизм Фейербаха требует положительного утверждения

человека в противоположность его религиозному, фиктивному утверждению. Утверждение человека должно быть не только реальным но и всесторонним, охватывающие все сферы его бытия. Фейербах глубоко понимает, что немного стоит забота о человеке, когда "одним дано все, чего бы не захотела их изысканная алчность, у других нет ничего, даже самого необходимого в желудке. Отсюда всякое зло и страдание, отсюда все болезни головы и сердца человека" [9].

По Фейербаху, для того чтобы вылечить "болезни головы и сердца, к которым он относит и религию, необходимо решение проблемы удовлетворения насущных естественных потребностей человека". Со ссылкой на физиологию и антропологию, Фейербах высказал мысль о том, что духовная (а значит и религиозная) эмансипация человека является частью более широкой, в том числе социальной и политической его эмансипацией.

Источники и литература

1. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – с. 716-717.
2. Людвиг Фейербах. Собр. соч. в 3-х томах. – М., 1967. – т.1, с. 413-511.
3. L.Feurbach. Brifueechel, Reclam, Leipzig, 1963, s. 82.
4. Герцен А.И. Дневник 1842-1845. Собр. соч.. – М., 1954. – т.2, с. 362,372.
5. Людвиг Фейербах. История философии.- М., 1967. – т.1, с. 517.
6. L.Feurbach. Sömmtl. Werke. Stuttgart, 1904, s. 18.
7. Людвиг Фейербах. Собр. соч. в 3-х томах. – М., 1967. – т.1, с. 83.
8. Гегель. Лекции по истории философии. – М.- Л., 1935. – с. 217.
9. Людвиг Фейербах. Собр. соч. в 3-х томах. – М., 1961. – с. 43-44.

Н.А. Міська

І.ДЖИДЖОРА: ГЕТЬМАНЩИНА У ТВОРЧОСТІ ІСТОРИКА

В умовах національного відродження України дослідження діяльності львівської історичної школи М.Грушевського до якої належить Іван Миколайович Джиджора, набуває важливого значення, оскільки вийти на новий рівень історичного знання можна лише засвоївши всі кращі надбання попередніх поколінь істориків, увівши до наукового обігу максимально повніший фактичний матеріал. Наукова діяльність М.С.Грушевського у Києві, Львові, коло його наукових інтересів, сам він як постать є уособленням цілісності України, ідеалом інтелектуальної єдності наукових сил різних регіонів нашої країни.

На сьогодні є необхідність комплексного вивчення та всебічного розкриття наукової спадщини І.М.Джиджори – ще однієї сторінки в розвитку української історіографії, яка сприятиме неупередженому аналізу розвитку історичної науки. Отже, звернення до досвіду діяльності цього історика становить значний науковий інтерес, а висвітлення самовідданої праці молодого вченого є одним з актуальних завдань сучасної української історіографії.

В працях з історії України Н.Полонської-Василенко, Д.Дорошенка дана позитивна оцінка діяльності Львівської історичної школи та її представників, хоч ці роботи торкаються зазначеної теми лише частково. Варто виділити статті істориків О.Оглоблина [1], М.Антоновича [2], Ю.Герича [3], О.Пріцака [4] і особливо праці подвижника грушевськознавства Любомира Винара [5], без яких сьогодні не може обійтися жоден дослідник діяльності Львівської історичної школи, життя та творчості учнів М.Грушевського. Вони відзначаються своїм неупередженим ставленням до предмету дослідження та широтою висвітлення матеріалу.

Досягнення М.Грушевського та його учнів, а в нашому випадку І.М.Джиджори, в розробці питань пов'язаних з історією України, а саме період Гетьманщини XVIII століття не були використані українською радянською історіографією, а загалом

були відкинуті. Боротьба з "буржуазним націоналізмом" [6], з М.Грушевським та його учнями які дали "яскравий зразок буржуазної фальсифікації, підроблення історії" [7], перервали спадковість в українській історичній науці. На дослідження проблем, пов'язаних з іменем М.С.Грушевського на довгий час було накладено заборону. Це не давало змоги науково розробити ці питання.

На початку 90-х років XX ст. наступив новий етап у вітчизняній історіографії. Прикладом цього може слугувати І-й Міжнародний конгрес україністів у Києві (1990 рік), який підтримав Л.Винара оголосити 1991 рік роком Грушевського. Поступово почала з'являтися ціла низка робіт (статей), які із залученням нових документів, по-новому розглядають різні аспекти діяльності М.Грушевського, його учнів. Серед робіт слід відзначити статті Я.Дашкевича [8], В.Грабовецького [9]. Дослідження О.Купчинського, Н.Бортняк, В.Пришляка висвітлили характер професійних та міжособистісних контактів "вчитель-учень" школи М.Грушевського. Були зроблені спроби аналізу науково-організаційної роботи І.М.Джиджори. Втім, суспільно-політичної, громадської діяльності історика взагалі не висвітлювалося. Ці дослідження не були комплексні, а грунтовна оцінка наукової спадщини І.М.Джиджори не проводилась.

Іван Джиджора був одним з тих представників історичної школи М.Грушевського, які становили еліту нової української історіографії. Саме цю школу можна вважати першою школою української національної історіографії. Історична школа М.Грушевського сформувалася під впливом його історіософічних концепцій і належала до народницького напряму в українській історіографії.

І.М.Джиджора притримувався наукової історичної схеми М.Грушевського, яка стверджувала, що колискою українського народу була Київська Русь, яка пізніше перейшла у Галицько-Волинське князівство.

У центрі Галичини, Львові завдяки старанням М.Грушевського, було створено науковий осередок, який за короткий час зробив великий внесок в українську історіографію. Серед учнів школи М.Грушевського у Львові слід назвати таких авторитетних представників, як С.Томашівський, І.Крип'якевич, М.Кордуба, І.Джиджора та ін. Всі вони, як і Іван Джиджора, були залучені М.Грушевським до наукової праці і отримували завдання дослідити певні періоди з яких вони ставали відмінними фахівцями. Іван Миколайович займався дослідженням Гетьманської Держави XVIII століття. Головні праці І.Джиджори, присвячені історії Гетьманщини п.п. XVIII ст. [10], як найповніше на основі архівних документів розкривали колоніальну політику російського царизму в Україні, котра була спрямована в кінцевому результаті на остаточну ліквідацію Української автономії.

Першу грунтовну працю "Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-1730рр." Іван Миколайович опублікував в 1904 році в Записках НТШ. Опрацювавши протоколи, журнали і укази "Вєрховного Тайного Совєта" за 1726-1730р.р., а також папери кабінету міністрів імператриці Анни Іоановни за 1731-1740, матеріали, які для історії відносин Росії до України мали першорядне значення, Іван Джиджора подав правдиві плани російського уряду щодо української автономії. Він показав детальну картину її поетапного знищення та використання України у своїх цілях.

Перший матеріал про Україну по даній справі Іван Джиджора знаходить від 11 листопада 1726 року в зв'язку з перспективою турецької війни. З цього документу стає відомо, що поки є турецька загроза для Росії – розриву між Україною та Російською імперією не буде. Потрібно "приласканіє тамошняго (українського) народа і вибрати гетьмана гідного та вірного" [10].

Відновлення гетьманства обговорювалось і далі в наступному засіданні Верховного Тайного Совєта 23 лютого 1727 року. Тепер ця справа зіткнулася з протестом графа Петра Андрійовича Толстого. Пам'ять про Петра І була ще

досить жива і його прибічники, які ще були при владі, не могли допустити гетьманську владу на Україну. Але потрібно було піти і на поступки; війна з Туреччиною була дійсністю того часу.

Для України в ті часи було зроблено лише деякі поступки. Одна з них – виборність старшин. Але всі ці поступки нічого уряду не коштували. Уряд не міг з легким серцем поступитися значними прибутками, які давала Україна. Малоросійська колегія постійно знаходила на що накласти податок. О.Меньшиков виступав проти Малоросійської колегії, так як сам мав великий інтерес в Україні.

Після проголошення Петра II царем, формально, під опікою Меньшикова, на Україну пішли "ласкаві" розпорядження."...Верховний Тайний Совєт рішив знести податки, наложені малоросійською колегією, а збирати лишень ті, "которые надлежат по пунктам Богдана Хмельницкого..."[10].

Гетьманську владу формально допустять в Україну. Але такою, якою вона була за Богдана Хмельницького, до Переяслава 1654 року вона майже ніколи не буде. Споконвічна мрія українського народу бути незалежним та самостійним на довгий час буде похована.

"В характері Московської, а потім Російської держави, як звісно дуже сильно визначалася ідея централізму, чому, розуміється, витикалося на супроти автономне становище України. Україна зі свого боку була дуже важною територією для развоїв Російської держави, головно ж при кінці XVII ст., коли вона намагалася на всі боки пробити собі "віконця", отже і приступ до Чорного моря. Та в тім значенню України була також в тій самій мірі і небезпека для держави, бо коли Україна за Самойловича помагала Петрові першому здобути Азов, то Україна за Мазепи спричинила Петру нещасливий Прутський договір і утрату Азова, а заразом викликала вічну небезпеку війни з Туреччиною. Розглянений нами матеріал власне наглядно показує нам страх російського правітєльства перед правдоподібними сепаратистичними змаганнями України, вагання і непевність, з якою дивилася централістична Російська держава на автономію України", – писав історик. Українська автономія, на думку І.Джиджори "мала сама свою слабу сторону – суперечливість класових інтересів козацької старшини і нижчих верств суспільства [10]. Російська імперія виступала в ролі заступника скривджених мас перед насильством старшини.

Царський уряд хотів знищити автономію України з політичного боку, але в торговельних стосунках дуже суворо притримувався відокремленості. Ось як про це пише у своїй роботі галицький історик: "...правительство, що прямувало до цілковитого знищення окремішності України з політичного погляду, заразом в торговельних зносинах дуже пильно додержувалося тої окремішності, обкладаючи високим митом вивіз з України до Росії різних продуктів, чи то промислу, чи сирових..." [10].

При фрагментарності джерел Івану Джиджорі важко було подати докладну картину становища України в першій половині XVIII століття. Україна на той час була базою для російських військ. Але найбільшим тягарем для людей, що і спричиняло економічний упадок країни, було висилання посполитих і підсусідків на різні роботи. "Енергічне стягнення провіанта, волів, висилка посполитих на роботи і козаків у поход... потягнули за собою сумні наслідки, які зараз таки з початком весни дали себе знати: багато поля стояло пусткою, бо не було кому ані чим засіяти..." [11].

Проаналізувавши всі доступні йому документи І.М.Джиджора прийшов до наступного висновку, що панування Анни Іоанівни мало вирішальний вплив на долю України, було зроблено зміни в політичному та суспільному житті України. На старшину в незначній мірі ліг тягар війни, а всі проблеми лягли на козаків і посполитих. Все частіше посполиті не могли своїми власними силами відповісти

на вимоги уряду і попадали в економічну залежність. Простий люд тікав до Польщі, Великоросії, але уряд видав накази про заборону покидати місце свого перебування. Ця заборона з часом втратить тимчасовий характер і набере значення постійного правила. Економічна залежність крок за кроком переростає в особисту. Це ще одне провалля, яке приведе Україну до соціально-економічних проблем, знищення автономії. А недоліки внутрішньої політики в організації українського суспільства, стануть головною причиною занепаду автономії. Російська економічна політика на Україні, як доводить Іван Джиджора, в основі була негативна, наслідками своїми мала характер чисто деструкційний супроти існуючого ладу на Україні. Накладаючи на місцеве населення різні тягарі під різними формами на користь російської держави, російський уряд на заміну не давав ніякого позитивного еквіваленту [12].

Політичне життя Гетьманщини не розроблялось і це стояло в безпосередньому зв'язку з загальними умовами українського життя в колишній Росії, що відбивалося і на характері й напрямках української наукової праці" [13]. Такий відгук про роботу свого учня було зроблено М.С.Грушевським в передмові до книги І.М.Джиджори «Історія України в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки", яка була видана в 1930 р. в м.Києві.

Період Гетьманщини – важливий етап у формуванні історичних передумов для консолідації всіх регіонів України. Цілісність України, єдність "сходу й заходу" – це життєва позиція, яку відстоював І.Джиджора – талановитий вчений-історик, який вийшов з кагорти Львівської історичної школи.

Джерела та література

1. Оглоблин О. Наукове товариство імені Шевченка в історії України // Український історик. – 1977. – Ч.3-4, – С.5-14.
2. Антонович М. Зізнання д-ра Ст.Томашівського перед військовим судом в справі М. Грушевського // Український історик. – 1972. – Ч.1-2, – С.91-99.
3. Герич Ю. До біографії М. Грушевського (Дещо про конфлікт в НТШ і про «донос», якого не було) // Український історик. – 1972. – Ч.3-4. – С.66-83.
4. Пріцак О. Наукове товариство імені Шевченка у Львові поміж двома війнами // Український історик. – 1981. – Ч.1-4. – С.147-152.
5. Винар Л. Галицька доба життя М Грушевського // . – 1967. – Ч.1-2, – С.5-22; його ж. Автобіографії Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело вивчення його життя і творчості // Український історик. – 1974.- Ч.1-3, - С.104-136.
6. Білокінь С. Про становище історичної науки в Україні // Український історик. – 1990. – Ч.1-4. – С.138-144.
7. Горбатюк В. М. Грушевський та його так звана школа // Наукові записки. Т.1., Вип.1 1946. С.1-39.
8. Дашкевич Я. Найвидатніший історик // Слово і час. – 1991. - №9. С.18-24.
9. Грабовецький В. Михайло Грушевський – видатний історик України, громадсько-політичний і державний діяч. – Івано-Франківськ., 1991.
10. Джиджора І. Нові причинки до історії відносин російського правітєльства до України в 1720-1730рр. // З НТШ. – 1904. Т.61 – Кн.V. – С.1-40; матеріали Московського "Архива Министерства юстиции" до історії Гетьманщини // Відбитка з Записок НТШ. – 1908. – Т.86. – Кн. VI. і т.д.
11. Джиджора І. Україна в першій половині 1738 р. // Записки НТШ. – 1906. – Т.69. – С.70-83.
12. Джиджора І. Економічна політика російського правітєльства супроти України в 1710-1730 рр. // Записки НТШ. – 1910. - Т.98,101,103,105.
13. Джиджора І. Україна в першій половині XVIII ст. Розвідки й замітки. – К. 1930. – Передмова. – С.1.

І.Ю. Сінкевич

КРАЄЗНАВЦІ ХЕРСОНЩИНИ: ГОРНОСТАЄВ ЄВГЕН ВІКЕНТІЙОВИЧ (ДО 90-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

26 січня виповнилося 90 років від дня народження відомого херсонського колекціонера, краєзнавця-аматора, Почесного громадянина міста Херсона, фондоутворювача Державного архіву Херсонської області /ДАХО/ – Євгена Вікентійовича Горностаєва. Впродовж 1970-х – початку 2000-х років йому неодноразово приділялася увага на шпальтах періодичних видань, хоча найбільше публікацій припадає на 1998 рік [1-16]. Знайшов відображення у місцевій пресі і 90-річний ювілей краєзнавця [17-18]. Є.В.Горностаєву приділено також увагу у місцевих біобібліографічних виданнях [19-20]. З кінця 1990-х років на кафедрі історії України за єдиною програмою проводяться наукові дослідження життєвого і творчого шляху краєзнавців Херсонщини членами проблемної групи "Розвиток краєзнавчих досліджень на Херсонщині" студентського наукового товариства історичного факультету Херсонського державного університету, матеріали яких лягли в основу декількох наукових публікацій [21], і даної у тому числі.

Є.В.Горностаєв відноситься до невтомних подвижників краєзнавства, "які за велінням серця, без будь-яких винагород натхненно служать великій відповідальній справі... вбачають своє покликання у відродженні духовного надбання нації, збереженні неперервної минувшини країни" [22; 5,4]. Слова, приведені з передмови до довідника *"Краєзнавці України"* мають до ювіляра безпосереднє відношення, адже це перше енциклопедичне видання про діячів українського краєзнавчого руху містить статтю, присвячену Євгену Вікентійовичу Горностаєву [22; 50].

Народився Євген Вікентійович Горностаєв 13 (26) січня 1914 року у місті Луганську, де його батько, Вікентій Ігнатійович, працював на залізниці. Того ж року у пошуках заробітку батько їде до Херсону, де починає працювати у Херсонській поштовій конторі листоношею. У квітні 1914 року до нього переїжджає вся родина. (Цим фактам з історії родини Горностаєвих, відомих із безпосереднього спілкування з Євгеном Вікентійовичем, із його автобіографії та із присвячених йому робіт, суперечать дані інтерв'ю О.Яковлєва [15]). В ілюстрованому альбомі *"Улицами старого Херсона"* вміщена родинна фотографія Горностаєвих, зроблена у Херсоні в 1917 році [23; 38].

Читати й писати Євгена Вікентійовича навчив батько, застосовуючи книгу *"Гимназия на дому"*, по якій і сам вчився писати. Тож у семирічну школу № 2 Євген Вікентійович пішов у 1925 році вже одинадцятирічним і одразу до другого класу. Дитинство Євгена Вікентійовича було як у багатьох хлопців херсонської окраїни Забалки. Він із своїм шкільним товаришем Алексєєвим багато часу проводив у плавнях, часто підліткові доводилося допомагати батькові по роботі – розносити кореспонденцію, що просто примусило досконально вивчити херсонські вулиці, будинки, познайомитися з багатьма людьми.

Тим же 1925 роком визначає Євген Вікентійович початок свого професійного заняття колекціонуванням. Він почав збирати яйця птахів, марки, поштові конверти, листівки, книжки про рідний край, намагаючись якнайбільше дізнатися про предмети колекціонування. Захопленню хлопця сприяло і те, що батько приносив йому цікаві марки, поштові конверти, листівки (нажаль, наприкінці 1943 року юнацька колекція Є.В.Горностаєва була втрачена).

За словами Євгена Вікентійовича, не зважаючи на певну допомогу у

колекціонуванні, батько не дуже радів захопленням сина, спрагою до знань. Сам володіючи багатьма ремеслами, не раз казав синові: "Кидай ти це навчання, сідай біля мене, будеш майструвати, то завжди в тебе буде шматок хліба..." [3]. Тож у 1933 році Євген Вікентійович закінчив Херсонське фабрично-заводське училище водників, а у 1937 році – Херсонський машинобудівний технікум та почав працювати на Херсонському заводі карданних валів (хоча дану назву завод отримав тільки у 1958 році): конструктором, технологом, начальником цеху, начальником технічного відділу тощо. "В моей трудовой книжке две записи: «Принят на работу...» и «Уволенный с работы в связи с выходом на пенсию»" [24]. Пропрацював Є.В.Горностаєв на ХЗКВ з 1937 по 1987 рік, в цілому – 40 років, з перервою на 10-ліття (1937-1940 роки – час служби у лавах Червоної Армії, у 1941-1943 роках знаходився в окупованому Херсоні, з жовтня 1943 по квітень 1945 року – остарбайтер у Німеччині, з травня 1945 по квітень 1948 року – робота там же у військовій частині [20]).

А поряд із цим – формування від повоєнного часу і до сьогодні власної колекції. Філателія, філокартія, емблематика, фалеристика, нумізматика, боністика, все викликає інтерес Євгена Вікентійовича, стає предметом колекціонування. "По состоянию конца 90-х годов XX столетия в ней [тобто – в колекції] насчитывается одних лишь настольных медалей, жетонов, значков полторы тысячи..." [18]. Є.В.Горностаєв належить до Херсонського міського товариства колекціонерів. Він неодноразово брав участь у філателістичних виставках у Херсоні, Харкові, у 1996 році – у місті Шумен (Болгарія).

Поступово формуються тематичні колекції – присвячені окремим історичним подіям, особам, пам'ятним місцям, хоча найбільше зацікавлення колекціонера викликає рідне місто. Тож і намагається Євген Вікентійович дізнатися все про його історію, збираючи книги, газетні вирізки, географічні й топографічні карти, довідники та путівники. Вийшовши у 1974 році на пенсію, Євген Вікентійович хоч і не покинув роботу на ХЗКВ повністю, але отримавши більше часу для дослідницької праці, збирає у бібліотеках, архівах, музеях Херсона, Києва, Харкова, Москви, копії документів та інформацію з історії Херсону. І навіть 85-річного Є.В.Горностаєва можна було часто зустріти у відділі краєзнавчої літератури та бібліографії Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О.Гончара /ХОУНБ/ за роботою із дореволюційною місцевою періодикою.

Предмети своєї колекції Євген Вікентійович Горностаєв постійно виставляє на виставках, присвячених відзначенню пам'ятних подій, ювілейним заходам (визволенню міста, дням Перемоги, дням міста, 200-річчю Херсона, 200-річчю від дня смерті Джона Говарда, 100-річчю з дня народження Б.Лавреньова тощо). Тематично підібрані експонати з історії краю із горностаєвської колекції постійно виставляються у краєзнавчому відділі ХОУНБ.

Євген Вікентійович прийшов до висновку про необхідність збереження не тільки речових пам'яток минулого, але й пам'яті про минуле, що потребує його популяризації серед населення краю.

Перша краєзнавча праця Є.В.Горностаєва була присвячена історії Херсонського заводу карданних валів, на якому автор пропрацював більшу частину свого життя [2]. Дослідник докладно описав не лише, як впродовж шести десятків років змінювалася назва підприємства, але і його профіль та спеціалізація, становище заводу до, підчас та після війни, відмітив значення заводу для розвитку міста Херсона, для встановлення промислових зв'язків з іншими містами країни та державами Європи, Азії, Америки й Африки. Робота так і не була опублікована, її рукопис відсутній як в краєзнавчому відділі ХОУНБ, так і серед матеріалів особистого фонду Є.В.Горностаєва в ДАХО. Історія ХЗКВ відображена Є.В.Горностаєвим тільки в публікації 1979 року у *"Наддніпрянській*

правді".

Володіючи великою філокартичною колекцією, Є.В.Горностаєв підготував для краєзнавчого відділу ХОУНБ *Альбом фотокопій дореволюційних листівок Херсона*, в якому подано 133 фотокопії листівок із коментарями до них. В основу систематизації листівок була покладена топографія старого Херсону. Матеріал подано за наступним принципом: загальні види міста, фортеці, потім – від центру міста до його околиць, по вулиці – від її початку до кінця відповідно до нумерації. Зображення однієї будівлі йдуть одне за одним у хронологічній послідовності. Хоча подібна праця була виконана та опублікована прекрасним виданням у 2002 році іншими авторами і, доводиться визнати, на більш професійному рівні, але за сприянням Є.В.Горностаєва [23]. І не можна забувати, що до вказаного видання, більше 10-ти років *Альбом фотокопій* Є.В.Горностаєва в ХОУНБ був чи не єдиним доступним джерелом інформації про вулиці, будинки, пам'ятні місця дореволюційного Херсону. Крім того, зображення листівок та фотографій із власної колекції Є.В.Горностаєв уміщував у більшості своїх краєзнавчих публікацій.

Все своє життя у Херсоні, тобто більше 80-ти років, прожив Євген Вікентійович на Забалці. Тож колишній адміністративний район Херсона – Забалківський форштадт, у просторіччі – Забалка, що і до нині зберігся як історична частина міста, не міг не зацікавити дослідника. Результати наполегливої праці колекціонера й краєзнавця були втілені у рукописі *"История Забалки"*, написаному на основі власних знань, опитувань інших старожилів, пошуків писемних джерел в архіві, музеї та бібліотеці. Забалка виникла як передмістя Херсона практично одночасно із заснуванням самого міста, тож і її історію автор розглянув з кінця XVIII століття невід'ємно від історії Херсона. У роботі охарактеризовано життя та побут мешканців передмістя, його соціальний та економічний розвиток впродовж XIX–XX ст. Зібрана інформація про найменування та перенайменування вулиць Забалки, про систему водопостачання, протипожежної охорони, транспорту. Особливе місце приділено опису культурного та релігійного життя. Автор зауважує, що незважаючи на довгий час свого існування, Забалка бідна історичними та архітектурними пам'ятниками. По суті, єдиним пам'ятником архітектури він визначив церкву Миколи Чудотворця, якій присвятив окремий розділ. Дослідив питання народної освіти. Подав докладний опис відкритого у 1902 році народного театру, серед перших акторів якого був 15-річний Юрко Шумський, та відкритого на початку 1924 року клубу ім. Рикова (пізніше – Кірова). Розглянув і ті зміни, які відбулися на Забалці під час революцій, громадянської та Великої Вітчизняної війн.

У передмові до нарису Є.В.Горностаєв говорить про непримітність робочої Забалки, яка, здається не має ні героїчного минулого, ні яскравого майбутнього, тож автор навіть не розраховує, що його книга про міську околицю буде коли-небудь і де-небудь надрукована. Хоч це і не завадило досліднику присвятити своїй роботі безліч часу та наполегливої праці. Вона і дійсно до сьогодні не виходила окремим виданням. Але із змістом праці херсонці мають можливість ознайомитися не тільки з рукопису у ХОУНБ. Впродовж 1990-1991 років декілька уривків із *"Истории Забалки"* окремими статтями чи замітками були надруковані в обласній газеті *"Наддніпрянська правда"*. Третина роботи (перші 7 із 25 розділів) була опублікована у 1994 році в альманасі *"Константы"*, де, крім того, в статті херсонського літературознавця С.М.Сухопарова дана коротка характеристика рукопису, вказано позитивне значення дослідження та недоліки його виконання [25; 144-145]. Пізніше статті про церкву Миколи Чудотворця друкувалися у *"Христианине Таврии"* та *"Новом дне"*. А до 225-річчя Херсона на основі *"Истории Забалки"* 11 статей було надруковано впродовж серпня-вересня

2003 року газетою *"Горожанка"*.

Зацікавлення дослідника викликало не тільки рідне передмістя. У 1991 році в ХОУНБ з'явилася нова рукописна праця Є.В.Горностаєва *"Знаете ли Вы?: Херсон в вопросах и ответах"*. Розрахована на широке коло читачів, яких цікавить історія Херсону, вона нараховує 88 сторінок рукописного тексту, де відмічені найбільш важливі історичні події, що відбувалися на Херсонщині від перших поселень до наших часів. Книга має довідковий характер, містить у собі питання та відповіді, і з успіхом використовується вчителями історії та учнями херсонських шкіл при вивченні краєзнавчих тем.

Розшукуючи матеріали про види Херсона, його вулиці і будинки, зображені на листівках та фотографіях власної колекції, Євген Вікентійович зібрав масу інформації про визначні споруди міста, та про людей, що в них жили чи працювали. На її основі оформлена ще одна визначна рукописна праця Є.В.Горностаєва *"История улицы Суворовской"*. В роботі дана не тільки історія виникнення центральної вулиці міста та змін, яких вона притерпіла впродовж двох століть свого існування. Подана також схема вулиці з номерами її будинків, та описана історія і архітектура кожного будинку, історія закладів чи установ, які в них знаходилися, видатних людей, життя яких було з ними пов'язано. Автор не виступає простим спостерігачем змін, у найкращих традиціях краєзнавчої роботи його *"История улицы Суворовской"* вчить знати, любити, цінувати і оберігати те, що створює своєрідність нашого міста. З кінця 80-х років XX ст. матеріали дослідження, а з 1998 року і уривки з рукопису, друкуються у місцевій пресі (треба особливо відзначити публікації газети *"Площадь Свободы. Херсон"*). У 2001 році підготовлені працівниками ДАХО фрагменти *"Улицы Суворовской"* були опубліковані у науковому збірнику *"Південний архів"*.

Впродовж 1990-х років у місцевих періодичних виданнях *"Наддніпрянська правда"*, *"Ефір"*, *"Площадь Свободы. Херсон"*, *"Новий погляд"*, а також – *"Деловая Херсонщина" та "Недвижимость города"*, друкувалися статті Є.В.Горностаєва, що популяризували історію міста серед його мешканців. Це статті про Й.А.Ганнібала та О.В.Суворова, Дж. Говарда та Л.І.Гошкевича; роботи, присвячені історії Херсонського монетного двору, палацу кн. Г.О.Потьомкіна, першої телефонної станції, комерційного та музичного училищ, гімназій тощо. У статтях *"Символ Херсона"*, *"Красивый дом возле парка"*, *"История одного дома"* та багатьох інших, автор описав історію виникнення споруд, їх архітектурні особливості, долі людей, що жили або працювали в даних будинках, їх значення для міста. Так у статті *"Музыкальное училище Императорского русского музыкального общества"* подана історія виникнення та розвитку училища, значення для розвитку музичної культури Херсону директора училища Якова Володимировича Дюміна.

Значення даного напрямку діяльності Є.В.Горностаєва не обмежується виявленням і популяризацією історичної інформації, хоча для розвитку історичного краєзнавства на Херсонщини і аматорський рівень роботи важко переоцінити. Дослідження Євгена Вікентійовича допомагають і боротьбі з міфотворенням в історії міста, наприклад, стаття *"Где же в Херсоне находился и жил Максим Горький?"*.

Декілька десятиліть копіткої праці витратив Є.В.Горностаєв на складання *"Справочника переименованных улиц, переулков, площадей, парков и скверов города Херсона"*, опублікованого у 1993 році в альманасі *"Константы"* разом із передмовою С.М.Сухопарова, що містить докладну характеристику рецензованого довідника [7]. Значення дослідження Є.В.Горностаєва оцінив С.М.Сухопаров і в нарисах *"Улицы Херсона"* [26].

Особливе місце в дослідницькій роботі Є.В.Горностаєва посідають праці,

присвячені релігійному життю Херсонщини. З початку 90-х років XX ст. статті з цієї тематики друкують *"Наддніпрянська правда"* та *"Христианин Таврии"*.

У 1994 році в ХОУНБ з'явився рукопис праці Є.В.Горностаєва *"По страницам истории православных церквей Херсона"*, в якій через історію православних храмів автор розглянув релігійне життя міста від його заснування до сьогодні. І знову матеріали неопублікованої книги окремими статтями друкують місцеві газети *"Площадь Свободы. Херсон"*, *"Ефір"*, *"Гривна"*. А в 1998 році вперше дослідження 84-річного автора було видано окремою книгою. Її публікація отримала широкий резонанс у місцевій пресі [12–14,16]. С.М.Сухопаров так характеризував роботу: "Сотни имён и событий, реалии политической жизни Херсона XVIII-XX веков, некоторые культурные процессы, а также упор на градостроительство и архитектуру стали своеобразным неотъемлемым фоном, на котором показана история православной церкви нашего города за три века". Разом з тим критик вказує на наявність у роботі помилок "...стилистических, грамматических, а иногда и фактических..." [12]. Заслуги Є.В.Горностаєва в розробці історико-релігійної проблематики, значення *Історії православних церков* та зауваження до помилок у роботі висловив і дослідник історії Херсонської єпархії 1775-1918 років О.П.Тригуб [27; 164-165]. Роботу над історією херсонських церков дослідник не припинив із публікацією книги. І статті Є.В.Горностаєва, присвячені тим чи іншим храмам продовжували друкуватися у міських газетах наприкінці XX – на початку XXI ст.

У 1995 році Є.В.Горностаєв передав у ХОУНБ рукопис праці *"Григориево-Бизюков мужской монастырь"*. Невелика за обсягом, проілюстрована фотографіями робота містить інформацію про місце знаходження монастиря, його площу, устрій та діяльність у різні періоди існування та управління монастирем різними настоятелями. Також приведено перелік настоятелів та намісників монастиря і вказані джерела, використані при написанні роботи. Окрім загальної історії монастиря Є.В.Горностаєв, традиційно для своїх праць, багато уваги приділяє докладному опису кожної будівлі, її внутрішньому опорядженню та призначенню. Описано і трагічну долю монастиря у XX ст., руйнування у 1967 році монастирського собору Вознесіння Господнього.

У 1996 році у ХОУНБ з'явився рукопис *"Истории Алешковской Введенской церкви и Успенского женского монастыря"*, де Є.В.Горностаєв на основі архівних документів описав заснування та діяльність релігійних установ, яких тепер не існує у районному центрі Херсонської області – м. Цюрупинську. Історію кожного об'єкта автор змалював окремо. Опис Введенської церкви розпочато з подій 1790 року. Розказано про закладення й освячення храму, зосереджено увагу на архітектурних особливостях пам'ятника, є фотографії фасаду, розглянуто причини знищення будівлі у 1949 році. Успенському жіночому монастирю у роботі присвячено більше уваги. Докладно розглянута історія спорудження монастиря, роль благодійництва у його фінансуванні, відкриття школи для навчання місцевих дівчат. Автор також описав подальше реформування монастиря, припинення його діяльності, споруди, збудовані пізніше на його території.

Але не тільки православні пам'ятки привертають увагу дослідника. Коли у 1990-х роках розгорнулася боротьба за повернення римо-католицькій громаді міста приміщення костелу, Євген Вікентійович опублікував статті з історії костелу св. Миколи Біскупа (тепер – костелу Найсвятішого Серця Ісуса). У 1999-му – 2000-их роках видає сам чи у співавторстві із Б.З.Непомнящим статті, присвячені синагогам міста Херсона.

Громадська позиція, багаторічна історико-краєзнавча діяльність Євгена Вікентійовича Горностаєва у 1998 році була відзначена Херсонською міською Радою присвоєнням звання Почесного громадянина міста Херсона [28-29]. У 2000 і

2004 роках Є.В.Горностаєв був нагороджений архієрейськими грамотами Іонафаном, архієпископом Херсонським і Таврійським, у благословення за труд у славу святої церкви. Але найбільшою нагородою ювіляра є читачі, для яких роботи Євгена Вікентійовича є неоціненною скарбницею знань з історії рідного краю.

Бібліографія праць Є.В.Горностаєва[1]

Альбом фотокопий дореволюционных открыток Херсона с краткими сведениями. – [Б.м., б.г.]. – 70 л.

История Забалки. – Херсон, [Б.г.]. – 74 с. – (Рукопись).

История улицы Суворовской. – Херсон, [Б.г.]. – 101 с. – (Рукопись).

1979 рік

Від селянського воза до карданних валів // Наддніпрян. правда. – 1979. – 7 черв.

1989 рік

Виставка колекцій // Ленін. прапор. – 1989. – 4 бер.

Вулиця Суворова: погляд у завтра // Наддніпрян. правда. – 1989. – 20 жовт.

1990 рік

Глум над пам'яттю // Наддніпрян. правда. – 1990. – 4 лют.

Джон Говард у пам'яті міста // Наддніпрян. правда. – 1990. – 2 верес.

Дім працелюбства // Наддніпрян. Правда. – 1990. – 2 груд.

І виникла на Забалці школа // Наддніпрян. правда. – 1990. – 21 жовт.

Кузні – Корабельна площа // Наддніпрян. правда. – 1990. – 16 верес.

Лист сам нікуди не піде // Наддніпрян. правда. – 1990. – 11 листоп.

Перший автобус // Наддніпрян. правда. – 1990. – 9 верес.

1991 рік

"Візитка" Київської Русі // Наддніпрян. правда. – 1991. – 24 трав.

Знаете ли Вы?: Херсон в вопросах и ответах. – Херсон, 1991. – 88 с. – (Рукопись).

Подарунок на іменини // Наддніпрян. правда. – 1991. – 17 трав.

Сади благодійництва // Наддніпрян. правда. – 1991. – 22 лют.

Сімдесят років тому... // Наддніпрян. правда. – 1991. – 20 груд.

Успенська соборна церква // Наддніпрян. правда. – 1991. – 31 серп.

Херсонський монетний двір // Наддніпрян. правда. – 1991. – 17 серп.

1993 рік

Как заставили молчать колокола // Христианин Таврии. – 1993. – Нояб.

Монастырёк // Христианин Таврии. – 1993. – № 8, дек.

Справочник переименованных улиц, переулков, площадей, парков и скверов города Херсона / Сост. Е.В. Горностаев // Константы: Альманах социал. исслед. – Херсон, 1993. – Т. 1. – № 1. – С. 123-128.

1994 рік

История Забалки // Константы: Альманах социал. исслед. – 1994. – Т. 1. – № 2. – С. 149-156.

Новини Сухарницького передмістя // Наддніпрян. правда. – 1994. – 8 груд.

По страницам истории православных церквей Херсона: Хронологико-ист. описание. – Херсон, 1994. – 90 л. – (Рукопись).

Потемкинская, угол Витовской: До Октябрьского переворота здесь можно было найти коммерческое училище // Деловая Херсонщина. – 1994. – № 10, авг. – С. 11.

Світло незгасимої віри // Наддніпрян. правда. – 1994. – 22 жовт.

Храм Николая Чудотворца // Христианин Таврии. – 1994. – № 11, март.

Храм, стертый с лица земли // Христианин Таврии. – 1994. – № 9, янв.

---

[1] Бібліографія містить рукописи праць Є.В. Горностаєва, що знаходяться у відділі краєзнавчої літератури і бібліографії Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки імені О. Гончара.

1995 рік

Григориево-Бизюков мужской монастырь. – Херсон, 1995. – 27 с. – (Рукопись).

Екатерининский собор. – Херсон, 1995. – 11 с. – (Рукопись).

Площадь Свободы. – Херсон, 1995. – 6 с. – (Рукопись).

Страницы истории православных церквей Херсона // Площадь Свободы. Херсон. – 1995. – 5, 26 авг. – С. 13

Храм Різдва Пресвятої Богородиці // Наддніпрян. правда. – 1995. – 14 січ.

Церковь Корсунской Божией Матери при Перепелицынском приюте. – Херсон, 1995. – 5 с. – (Рукопись).

1996 рік

Где же в Херсоне находился и жил Максим Горький? // Ефір. – 1996. – 24-30 черв. – С. 11.

Дважды рожденный храм, 1860-1995. – Херсон, 1996. – 3 с. – (Рукопись).

Дважды рожденный храм, в 1860-м и 1995-м годах // Ефір. – 1996. – 15-21 квіт. – С. 11.

История Алешковской Введенской церкви и Успенского женского монастыря. – Херсон, 1996. – 9 с. – (Рукопись).

Как вас теперь называть? Всеобщее переименование улиц и площадей Херсону грозить не должно // Ефір. – 1996. – 8-14 січ. – С. 10.

Один из самых старых // Ефір. – 1996. – 27 трав. – 2 черв. – С. 11.

Площадь Свободы // Ефір. – 1996. – 19-25 лют. – С. 11.

Римско-католический костел Пресвятого Сердца Иисуса // Ефір. – 1996. – 15-21 квіт. – С. 11.

У пітьмі окупації // Ветеран. – 1996. – 21 трав.

Улица моей юности // Ефір. – 1996. – 1-7 квіт. – С. 11.

1997 рік

Окно в прошлое // Недвижимость города. – 1997. – 1-15 апр. – С. 11; 16-30 мая. – С. 11-12.

Самая древняя церковь Херсона // Гривна. – 1997. – 11-17 серп. – С. 6.

Храми Херсона // Ефір. – 1997. – 13-19 січ. – С. 15.

1998 рік

Восстановится ли школьный храм?: Когда-то в Первой мужской гимназии существовала церковь // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – 20-26 апр. – С. 7.

Вторая жизнь костела // Херсон. вісник. – 1998. – 25 квіт.

Дворец Потемкина // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – 25-31 мая. – С. 11.

Дом генерала Лобри // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – 18 нояб. – С. 13.

Дом Марченко // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – 11 нояб. – С. 13.

Дом номер 9 // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – № 48.

Дом Платона Сербинова // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – 20 авг. – С. 14.

Дом Суворова // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – 7-13 сент. – С. 13.

Из истории первой в Херсоне телефонной станции // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – 28 дек. – С. 13.

Карантинный остров // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – 9-15 марта.

Красивый дом возле парка // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – № 13.

Музыкальное училище Императорского русского музыкального общества // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – 6-12 апр.

Памятник Суворову // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – 12-18 окт. – С. 13.

По страницам истории православных церквей Херсона: Хронологико-ист. описание. – Херсон: Наддніпрян. правда, 1998. – 106 с.: ил.

По страницам истории православных церквей Херсона // Площадь Свободы.

Херсон. – 1998. – 23-24 марта. – С. 13.

Празднование 200-летия Херсонского Свято-Успенского собора // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – 5-11 окт. – С. 13; Православ. Таврия. – 1998. – № 10, окт. – С. 2;

Символ Херсона // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – 23-29 марта. – С. 7.

Сторінками історії православної релігії Херсона // Христианин Таврии. – 1998. – март-сент.

Суворовская теряет облик: Улицы Херсона // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – 2-8 окт. – С. 13.

Суд над епископом Прокопием: Дело Херсон. епископа Прокопия // Православ. Таврия. – 1998. – № 11, нояб. – С. 10; № 12, дек. – С. 6.

Судьба дома Говарда // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – № 27.

Судьбы херсонских церквей: Текст выступления на православных ист-филос. Чтениях // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – 3 дек. – С. 13.

Улица Суворова, 21: История дома // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – 8-14 июня. – С. 11.

Улица Суворова – Суворовская // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – 30 июля. – С. 10.

Усадьба Куликовских // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – 23-29 лист.

Херсонський Привоз залишився у минулому // Херсон. вісник. – 1998. – 11 лип.

Храмы, стертые с лица земли // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – № 41. – С. 13.

1999 рік

Благовещенский монастырь // Православ. Таврия. – 1999. – № 2, февр. – С. 2; № 3, март. – С. 6.

Дважды рожденный храм: (в 1887-м и 1999-м годах) // Православ. Таврия. – 1999. – № 2, февр. – С. 3.

Друг заключенных // Новий погляд. – 1999. – 22 січ. – С. 9.

История возникновения, существования и гибели херсонских храмов // Площадь Свободы. Херсон. – 1999. – 8-14 нояб. – С. 13.

История одного дома // Площадь Свободы. Херсон. – 1999. – 2 сент. – С. 13.

Й.А. Ганнибал – основатель Херсона // Площадь Свободы. Херсон. – 1999. – 2-8 авг. – С. 13.

На пути к украинской национальной гимназии // Площадь Свободы. Херсон. – 1999. – 17-23 мая.

Об истории фотографии в Херсоне // Площадь Свободы. Херсон. – 1999. – 13-19 дек.

Освещение Суворовской // Площадь Свободы. Херсон. – 1999. – 26 апр.-2 мая. – С. 13.

Полководец Александр Суворов в Херсоне // Площадь Свободы. Херсон. – 1999. – 24-30 мая. – С. 13; 31 мая-7 июня. – С. 13.

Там, где были синагоги // Площадь Свободы. Херсон. – 1999. – № 8. – С. 13; Сповідь на Голгофі: Альманах. – Херсон, 2001. – С. 70-71.

Храм Николая Чудотворца в Херсоне // Новий день. – 1999. – 17 груд. – С. 15.

2001 рік

Празднование 200-летия Херсонского Свято-Успенского собора // Сповідь на Голгофі: Альманах. – Херсон, 2001. – С. 16-18.

Улица Суворовская: (Фрагменты) // Південний архів: Зб. наук. праць: Істор. науки. – Херсон: Айлант, 2001. – Вип. 6. – С. 54-62.

Херсонский Благовещенский монастырь // Сповідь на Голгофі: Альманах. – Херсон, 2001. – С. 62-69.

Забалка: Пожарная охрана. 225-летию Херсона посв. // Горожанка. – 2003. – 11 авг.

Забалка: Ратницкое кладбище. 225-летию Херсона посв. // Горожанка. – 2003. – 12 авг.

Забалка: Народное образование. 225-летию Херсона посв. // Горожанка. – 2003. – 15, 16, 18, 19, 21, 23, 26 авг.

Забалка: История появления Жилпоселка. 225-летию Херсона посв. // Горожанка. – 2003. – 30 авг.; 1, 2 сент.

Забалка: Приют-ясли для детей. 225-летию Херсона посв. // Горожанка. – 2003. – 3, 4, 5, 6, 8 сент.

Забалка: Александровская площадь. 225-летию Херсона посв. // Горожанка. – 2003. – 9, 10, 11 сент.

Забалка: Ярмарочная площадь. 225-летию Херсона посв. // Горожанка. – 2003. – 12 сент.

Забалка: Голодный (1922) год. 225-летию Херсона посв. // Горожанка. – 2003. – 15, 16 сент.

Забалка: Притоны Потеряйки. 225-летию Херсона посв. // Горожанка. – 2003. – 17 сент.

Забалка: Церковь св. Николая. 225-летию Херсона посв. // Горожанка. – 2003. – 18, 19 сент.

Забалка: Сельскохозяйственный институт. 225-летию Херсона посв. // Горожанка. – 2003. – 27, 28, 29 авг.

Синагоги города Херсона // Південний архів: Зб. наук. праць: Істор. науки. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – Вип. 12. – С. 119-127. – (У співавторстві).

Херсонские синагоги: история свидетельствует // Булава. – 2003. – 10 лип. – С. 13; 17 лип. – С. 13. – (У співавторстві).

Джерела та література

1. *Бєлкін Б.* Тема, яка хвилює // Наддніпрян. правда. – 1977. – 19 черв.
2. *Фанштейн Д.* Історіограф заводу // Ленін. прапор. – 1982. – 26 січ.
3. *Голобородько О.* Є. Горностаєв: «Краєзнавцям треба згутуватися...» // Наддніпрян. правда. – 1991. – 12 липня.
4. *Орлова З.* Жарини минувшини // Наддніпрян. правда. – 1991. – 7 черв.
5. Старий Херсон... // Херсон. вісник. – 1992. – 24 жовт.
6. *Ємельянов М.* Колекція служить людям // Ветеран. – 1993. – 1 січ.
7. *Сухопаров С.* Имя вашей улицы // Константы: Альманах социал. исслед. – Херсон, 1993. – Т. 1. – № 1. – С. 121-123.
8. *Голобородько О.* "Якщо не я, то хто ж..." // Наддніпрян. правда. – 1994. – 29 січ.
9. *Луговська Н.* "Слід на землі" // Ефір. – 1996. – 19-25 лют. – С. 11.
10. *Бендеровский Л.* Подарок самому себе // Комсомол. правда. – 1998. – 11 сент. – С. 14.
11. *Боянжу В.* Поиски продолжаются // Гривна. – 1998. – № 27.
12. *Сухопаров С.* Первая книга Евгения Горностаева // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – № 33. – С. 13; № 34. – С. 13; Православ. Таврия. – 1998. – № 9, сент. – С. 6; CITY. – 1998. – 3 сент. – С. 13.
13. *Сухопаров С.* Хобби Евгения Горностаева // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – 2 июля. – С. 10.
14. Усім миром врятуємо книгу // Христианин Таврии. – 1998. – № 7-9, верес.-лист. – С. 4.
15. *Яковлев О.* Интерес к Херсону у него был всегда: Эксклюз. интервью со старожилом и почетным гражданином, известным краеведом Е.В. Горностаевым // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – 2-8 нояб. – С. 12.
16. *Крючковский Д.* ...И шествую по храмовой лестнице града Херсона: О кн. Е.В. Горностаева "По страницам истории православных церквей Херсона" // Новий погляд. – 1999. – 2 квіт. – С. 10.
17. *Андрєєв А.* Євген Горностаєв: "Історії Херсона я присвятив усе своє життя" // Наддніпрян. правда. – 2004. – 28 січ.
18. *Емельянов М.А.* Патриарх краеведов // Херсон. вісник. – 2004. – 29 січ.
19. Знаменні і пам'ятні дати Херсонщини на 1999 рік: Бібліогр. покажч. – Херсон, 1999. – С. 19-23; Знаменні і пам'ятні дати Херсонщини на 2004 рік: Бібліогр. покажч. – Херсон, 2003. – С. 15-20.

20. Кто есть кто в Херсоне: Биограф. справ. / Сост. С.М. Сухопаров. – Херсон: СЛАЖ, 2002. – С. 64.
21. *Сінкевич І.Ю.* Краєзнавці Херсонщини: Кравець Семен Семенович // Південний архів: Зб. наук. праць: Іст. науки. – Вип. 9. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2002. – С. 130-136; *Сінкевич І.Ю.* Краєзнавці Херсонщини: Остапенко Роман Семенович // Південний архів: Зб. наук. праць: Іст. науки. – Вип. 10. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 57-62; *Сінкевич І.Ю.* Краєзнавці Херсонщини: Чехутська Валентина Юхимівна // Південний архів: Зб. наук. праць: Іст. науки. – Вип. 11. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 36-40; *Любак Л.* Херсонський краєзнавець Вірлич Август Ернестович // Студентські наукові студії: Зб. наук. праць студентів. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 189-191.
22. Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю): Довідник / Всеукр. спілка краєзнавців. – Т. 1. – К. – Кам'янець-Подільський, 2003. – 270 с.
23. *Пиворович В.Б., Дяченко С.А.* Улицами старого Херсона. – Херсон: Персей, 2002. – 196 с.
24. *Горностаев Е.В.* Слово о себе. – Херсон, 1995. – 2 л. – (Рукопись).
25. *Сухопаров С.М.* Забалка // Константы: Альманах социал. исслед. – 1994. – Т. 1. – № 2. – С. 143-148.
26. *Сухопаров С.М.* Улицы Херсона: Очерки. С прил. полного списка улиц, переулков, съездов, тупиков, проездов, спусков, шоссе, проспектов, площадей, бульваров, парков, скверов Херсона и указанием их старых (исторических) названий и переименований. – Херсон; СЛАЖ, 2002. – 160 с.
27. Тригуб О.П. Церковне краєзнавство на Півдні України в першій половині 90-х рр. XX ст. // Південний архів: Зб. наук. праць: Істор. науки. – Херсон, 1999. – Вип. 2. – С. 161-165.
28. Про присвоєння звання "Почесний громадянин міста Херсона": Рішення III сесії Херсон. міськ. ради XXIII скликання від 12 черв. 1998 р. № 31 // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – 20 черв.; Херсон. вісник. – 1998. – 20 черв.
29. Горностаева признали // Площадь Свободы. Херсон. – 1998. – 22-28 июня. – С. 10.

Summary

An approach to the biography and researches on the history of the Kherson by E. Gornostaev as an example of studies of the history of separate settlements by an amateur historian.

Спогади і публіцистика

Л.В. Таран

ГОДЫ, ТРУДЫ, ЛЮДИ *

Родилась я 6 марта 1937 года в г. Нежине Черниговской области в семье учителей. Моими родителями были — отец — Пирогов Валентин Александрович, мать — Пирогова Лидия Никифоровна. Кроме меня в семье есть брат — Леонид Валентинович, 1939 г. рождения и сестра Иннеса Валентиновна, 1941 года рождения. Ранние детские годы — военные и первые послевоенные — были трудными. Хорошо помню чувство голода, мучившее меня в эвакуации в г. Ирбите Свердловской (тогда) области, да и в Нежине, куда вернулись после эвакуации. Когда пришел с фронта отец, зажили лучше. В 1949 г. отца по партийному набору призвали в органы госбезопасности и направили на работу в г. Херсон. С 6 по 10 класс я училась в средней школе № 14 г. Херсона, т. е. до 1954 г. Семья жила в Херсоне с 1949 по 1958 год — это были самые благополучные и счастливые годы в нашей жизни и о Херсоне у меня сохранились самые теплые воспоминания.

В школе я училась хорошо. Писала с увлечением сочинения по литературе, на уроках истории отвечала историю, как интересный рассказ, делала большие успехи в математике, училась играть на фортепиано, любила спорт, особенно гимнастику. Наш учитель физкультуры — Михаил Афанасьевич Сотниченко, воспитавший учившуюся на год старше меня Ларису Латынину, упорно повторял мне: тебе нужно заниматься гимнастикой специально. Уже учась в Одесском университете, я получила разряд по художественной гимнастике.

В школе были хорошие учителя: истории, литературы, математики, географии. Я много читала художественной литературы, в доме были хорошие книги. Окончила школу с золотой медалью и объявила родителям, что буду поступать на исторический факультет. Родители-математики, желавшие, чтобы и я пошла по их стопам, пришли в смятение, а отец, помня репрессии против историков в 30-х годах — время их обучения в Нежинском пединституте, — даже воскликнул: я слагаю с себя ответственность за твою дальнейшую судьбу. Тем не менее отвез в Одессу. В Одесском университете я, как медалистка, прошла собеседование и была туда принята. В Одесском университете на историческом факультете работала блестящая плеяда педагогов, прежде всего, специалистов по всеобщей истории. В 1953 г. умер заведующий кафедрой новой и новейшей истории К.П. Добролюбский, и кафедру возглавил крупнейший специалист по истории нового времени профессор Константин Дмитриевич Петряев, германист и специалист по проблемам методологии истории. У него на кафедре работали: Ирина Владимировна Завьялова, медиевистка, Михаил Федорович Болтенко, археолог, фанатично преданный своему делу (его имя я встретила в списке репрессированных историков, опубликованном в книге М. Овчаренко «Збірник на пошану українських вчених, знищених більшовицькою Москвою»; он вышел из ГУЛАГа живым), Вадим Сергеевич Алексеев-Попов, специалист по истории

* **Від редколегії**. Увазі читача представлені автобіографічні спогади одного із колоритних і знаних в Україні та за її межами історика, доктора історичних наук, професора Лідії Валентинівни Таран. Її шкільні роки пройшли в Херсоні. Й на піку своєї кар`єри вона знову повернулася у місто свого дитинства. Участь у конференціях, організованих в університеті, дозволила знову пройтися вулицями міста на Дніпрі. Ось вже понад п`ять років історичний факультет Херсонського державного університету тісно співпрацює із Л.В.Таран. У науковому збірнику „Південний архів. Історичні науки" вийшла низка статей дослідниці. На шпальтах столичних видань вийшла серія публікацій Л.В.Таран, де дано високу оцінку науковим розвідкам та організаційним вмінням декана і колективу керованого ним.

Великой французской революции, Петр Осипович Карышковский, выдающийся античник (он так читал историю Древней Греции и Рима, что мы — студенты — клали ему на кафедру цветы).

Под руководством Карышковского написала первую студенческую курсовую работу «Битва при о. Саламин», была увлечена ею, по частям рассказывала ее, как сказку, соседскому 7-летнему мальчику Мише. Под руководством Ирины Владимировны Завьяловой на 2-м курсе написала курсовую работу о «Политике аббата Ирминона». В течение третьего и четвертого курсов работала под руководством К.Д. Петряева над темой «Первая мировая война и общественное мнение России (по материалам русской прессы)». Когда дипломная работа была практически готова, я отказалась ее завершать (тема была исчерпана и мне было неинтересно) и ушла на кафедру философии, где под руководством доцента Б.М. Меламеда написала свою первую работу из эпохи Великой французской революции «Критика религии в философской системе Робинс» и с успехом, на «отлично» защитила ее. Одесский университет закончила, получив диплом с отличием в 1959 г. и уехала в Нежин, где работала в пединституте с 1959 по 1962 г. на кафедре марксизма-ленинизма (первый год вела семинарские занятия по историческому материализму, а затем, в течение 2-х лет — по истории КПСС). Кафедра марксизма-ленинизма, где я работала, готовила коллективную работу «Ніжинщина». Она вышла в издательстве Політвидав в Киеве, в 1964 г. в ней мне принадлежит раздел «Ніжинщина в семирічці». В 1957 г. я вышла замуж. В Нежине 14 июля 1960 г. родилась моя дочь — Таран Юлия Витальевна.

Занятия историей КПСС меня не устраивали, после каждого съезда партии происходила «чистка» литературы в библиотеке. Читать этот курс было неинтересно. И когда К.Д. Петряев пригласил меня поступить к нему в аспирантуру, я с радостью согласилась. С 1962 по 1965 год я снова училась в Одессе, жила в этом чудесном городе, полном моря, солнца, песчаных пляжей, общалась со своими студенческими и новыми аспирантскими друзьями. Но я жила в Одессе непостоянно. К.Д.Петряев на волне 60-х годов решил создать при кафедре школу молодых историографов и нам, молодым, начинающим свой путь в науке, людям, дал историографические темы. Мне досталась, в связи со знанием французского языка, — современная французская историография. Французской литературы ни в Одессе, ни в Киеве не было. 1962/63 учебный год ушел на сдачу кандминимума. С осени 1963 г. я сидела в библиотеках Москвы, пытаясь найти себе проблему. Я читала современную французскую историческую литературу всю подряд. Начитаюсь, сделаю выписки, приеду к К.Д.Петряеву посоветоваться, а он мне говорит: «Вы читали литературу, Вам виднее». Я продолжала читать. Аспирантура заканчивалась; в результате неустанного сидения в Ленинской библиотеке, Фундаментальной библиотеке общественных наук АН СССР и других московских библиотеках, я, наконец, вышла на такого крупного французского историка, как Пьер Ренувен и решила писать работу о нем. Аспирантура практически ушла на выбор темы. О французской историографии, о самом П.Ренувене у нас практически ничего не было написано. Где-то в 1964 г. К.Д.Петряев посоветовал мне обратиться к сотруднику Группы истории Франции, к. и. н. Михаилу Николаевичу Машкину, германисту. В те годы готовился двухтомник «Историография нового времени стран Европы и Америки», под ред. И.С.Галкина (отв. ред.), Б.Г.Вебера, И.П.Дементьева и др., которая вышла в 1967 г. и «Историография новой и новейшей истории стран Европы и Америки», под ред. И.С.Галкина (отв. ред.), И.П.Дементьева, А.Л.Нарочничного и др., том вышел в 1968 г. В последнем, глава XII «Французская историография (1945—1964)» была написана Михаилом Николаевичем Машкиным. Глава представляла собой очень интересный, глубокий обзор французской историографии указанного

периода. Но моя аспирантура закончилась в 1965 г. До выхода в свет очерка М.Н. Машкина, серьезных советов от него я не получала. В 1965 году я начала работать на кафедре истории КПСС в Ужгородском университете. В этот город получил направление на работу мой муж. А с 1966 по 1970 год работала на кафедре, сыгравшей большую роль в моей жизни, кафедре всеобщей истории этого же университета, которой руководил Иван Михайлович Гранчак. Человек огромной трудоспособности, прекрасный организатор, очень требовательный, непростой в общении, он создал кафедру, на которой, кроме него, выросло 8 профессоров: Яков Исаакович Штернберг, Григорий Васильевич Павленко, Эдуард Альбертович Балагури, Казимир Иванович Гурницкий, Иван Александрович Мандрик, Михаил Петрович Тиводар, Николай Петрович Матёвка и я. В середине 60-х годов кафедра была молодая, энергичная, все делали науку и блестяще читали лекции. Дорогие мои коллеги, низкий поклон Вам — живым и уже ушедшим из жизни. На этой кафедре я написала кандидатскую диссертацию и в 1966—69 годах опубликовала две первые работы по французской историографии. На написание кандидатской диссертации ушло 8 лет. Еще до выхода в свет упомянутого выше двухтомника по историографии М.Н. Машкин дал мне прочитать пять страничек машинописного текста, сделанного из записанного на магнитофон выступления Фернана Броделя в Институте истории АН СССР в 60-х годах. Место П.Ренувена во французской историографии начало проясняться, становился понятен и ее общий ход развития. Но предстояла огромная работа по сбору литературы (где Москва и где Ужгород?), по написанию разделов. Все это надо было делать одновременно с разработкой трех лекционных курсов — новой истории стран Европы и Америки (II период), истории, культуры и географии Франции (свыше 100 лекционных часов), семинары по историографии нового и новейшего времени стран Европы и Америки. Кроме того, с 1962 г. я была членом КПСС, верила в коммунистические идеи и работала для их осуществления: была членом партбюро исторического факультета. Дочке было пять лет, а на кафедре истории КПСС мне дали лекционный курс, который нужно было читать в Ужгороде и в Мукачевском филиале университета одновременно. Автобусные станции, осенне-зимняя погода, два раза в неделю. И писала кандидатскую диссертацию. Кафедра И.М.Гранчака специализировалась по истории Венгрии, Чехословакии, Румынии — их архивы были рядом, буквально за границами Закарпатской области, и этот выбор был разумен. Но от французской проблематики кафедра была далека. Какой раздел диссертации ни подам на обсуждение — раскритикуют: «отсутствие классового подхода», «буржуазный объективизм». Я расстраивалась. Тогда коллега по факультету — Наум Исаакович Межберг посоветовал мне написать в Москву Виктору Моисеевичу Далину, который был правой рукой и близким другом Альберта Захаровича Манфреда, руководителя Сектора истории Франции ИВИ АН СССР. Я написала. В ответ получила письмо: сектор готов выслушать мой доклад, но оплатить командировку в Москву мне не может. Это меня не остановило. 12 февраля 1969 г. в секторе, руководимом профессором А.З.Манфредом, я прочла свой доклад об эволюции традиционного позитивистского направления французской историографии (70-е гг. XIX — 60-е гг. XX века) и творческом пути Пьера Ренувена. Обсуждение доклада длилось три часа. А.З. Манфред сказал: «Подумать только, на границе, где стреляют (!) развивается наша наука», а также сказал, что тема диссертации — это тема докторской. Ко мне отнеслись очень доброжелательно. Сектор дал мне 2-х оппонентов — Виктора Моисеевича Далина и Михаила Николаевича Машкина, отправил диссертацию на отзыв в Ленинградское отделение Института истории АН СССР, где ее прочли Александра Дмитриевна Люблинская и Осип Львович Вайнштейн, написавший в отзыве, что представленная работа — это 2

кандидатские диссертации, каждые 2 главы ее могли бы быть защищены, как отдельная кандидатская диссертация. (Работа имела объем 345 стр.) Работа была защищена 19 июня 1970 г. на заседании Совета исторического факультета Одесского университета и научным ее руководителем числился К.Д.Петряев. Работа была чисто марксистским исследованием, но московские историки неустанно повторяли мне: помните, вы пишете о людях огромных знаний, и я помнила об этом всегда.

О французской историографии и, в частности, о П.Ренувене, в 60-х годах XX в. в советской историографии были написаны буквально крохи. (В упомянутом очерке М.Н.Машкина ему были посвящены две страницы.)

В первых двух главах своей диссертации я ставила своей целью выяснение общего пути развития французской историографии (70-е гг. XIX — 60-е гг. XX в.).

Здесь меня интересовали методологические и теоретические основы традиционной позитивистской историографии, которое сложилось во Франции в 70-х годах XIX в., по преимуществу под влиянием поражения Франции во франко-германской войне и Парижской коммуны. С этой целью были исследованы программные документы журнала «Revue historique», в частности программная статья (ее я прочла в 1966 г.), принадлежавшая перу одного из редакторов журнала Габриэля Моно, который видел причины отставания французской исторической науки от немецкой (и причины поражения Франции во франко-германской войне и Парижской коммуны 1871 г.): 1) в плохой постановке исторического образования во Франции, 2) в том, что французские историки пренебрегают трудами кропотливой работы над источниками и формулируют поспешные выводы, которые наносят вред национальному самосознанию французов, 3) в том, что история во Франции не пишется беспристрастно. Из этого анализа вытекала положительная программа, сформированная журналом «Revue historique», которая смогла быть реализована в условиях укрепления Третьей республики во Франции в последней трети XIX в. В это время были открыты многие архивы, начали упорядочиваться они и справочно-библиографическое дело, улучшилась постановка высшего исторического образования, окрепли университеты, получило широкое распространение обучение будущих историков методом семинаров по типу семинаров Ранке, особенно практиковавшихся Практической школой высших знаний. Что касается выполнения требования беспристрастности изложения исторического материала, то из этого ничего не вышло и выйти не могло. Но в отношении требования опереть историю на прочный документальный фундамент, в последней трети XIX в. было сделано очень многое. В кандидатской диссертации были подвергнуты серьезному анализу источниковедческий труд Ш.-В.Ланглуа и Ш.Сеньобоса «Введение в изучение истории». СПб., 1899 г. и труд Ш.Сеньобоса «Исторический метод в применении к социальным наукам». Москва, 1902 г., в которых излагались не только источниковедческие, но и методологические принципы французской исторической науки указанного периода. Поскольку в центре внимания в диссертации оставалась фигура Пьера Ренувена, то в работе уделялось определенное внимание его блестящим предшественникам, специалистам по дипломатической истории Европы и Франции — А.Дебидуру и А.Сорелю, а также «Политической истории современной Европы (С.-Петербург, 1901)», написанной Ш.Сеньобосом.

Кризис традиционной позитивистской историографии во Франции проявился уже в конце XIX в. Когда начало развиваться марксистское и социалистическое направление в историографии (в кандидатской диссертации я об этом писала коротко, а более подробно освещала деятельность Анри Берра, выступившего с идеями внешнего и внутреннего синтеза исторической науки во Франции).

Прочитавший мою диссертацию М.Н.Машкин сказал мне: пошлите параграф об А.Берре во «Французский ежегодник». Я последовала его совету, несколько расширив его за счет материалов последующего раздела. Статья была принята и опубликована на страницах этого престижного академического издания (Теория «исторического синтеза» Анри Берра // Французский ежегодник. 1968. М., 1970. С. 364—376). Затем она входила в списки рекомендованной литературы издававшихся в Москве учебных изданий по историографии стран Европы и Америки и соответствующих программ. Вслед за А.Берром мною была рассмотрена деятельность Л.Февра и М.Блока, которые, преодолевая кризис позитивистской историографии, выдвинули требование к истории заниматься изучением цивилизаций, призвали историков обратить внимание на достижения всех наук о человеке, придавая особое значение социально-экономической истории. Л.Февр и М.Блок создали, как я писала тогда, «так называемую группу, направление "Анналов" и журнал "Анналы социальной и экономической истории"». Два следующих раздела были посвящены творческой эволюции П.Ренувена, начавшего свой путь в науке с разработки проблем Великой французской революции под руководством А.Олара. Однако, очень быстро круг научных интересов историка, человека, прошедшего Первую мировую войну и потерявшего на ней руку, изменился: П.Ренувен стал заниматься историей Первой мировой войны, играть ведущую роль в Обществе истории войны (с 1923 г.), был редактором журнала, издававшегося обществом — «Revue d'histoire de la guerre mondiale» и одним из его основных авторов. Первые его работы целиком находились в русле официальной пропаганды времен войны.

С 1922 г. историк начал вести в Сорбонне семинар с целью критического изучения источников по истории войны и на основе изучения доступных документов писал свои первые работы о войне, которые были традиционными сочинениями по дипломатической истории, а в политическом плане — разработкой (с вариантами) антантофильской концепции Р.Пуанкаре.

С 1928 по 1959 г. П.Ренувен возглавлял комиссию по публикации французских дипломатических документов о происхождении Первой мировой войны. Французская публикация была высоко оценена в советской историографии.

В третьем разделе диссертации были рассмотрены поэтапно выходившие работы П.Ренувена о Первой мировой войне и обязательно отмечалось появление новых нюансов как в политической трактовке войны и довоенных международных отношений, так и в эволюции методологических подходов к указанным проблемам. Общий же вывод был суров: до Второй мировой войны, несмотря на тщательность работы над источниками, широту охвата литературы, профессиональное мастерство, историк в своих довоенных сочинениях показал себя неспособным дать сколько-нибудь правдивое объяснение Первой мировой войны. Очевидно сейчас, после пересмотра концепций Первой мировой войны, мой приговор, объяснявшийся моими марксистско-ленинскими позициями, не был бы столь суровым.

Четвертый раздел диссертации был посвящен послевоенному творчеству П.Ренувена, который стал академиком во Франции, был избран членом ряда иностранных академий и почетным доктором нескольких университетов, возглавлял в Национальном центре научных исследований подготовку специалистов высшей квалификации по истории международных отношений, 40 лет преподавал в Сорбонне, вел большую работу по публикации источников по первой и второй мировым войнам, участвовал в международных конгрессах и двусторонних совещаниях историков, создал школу учеников и последователей и т. д. и т. п. Итогом его творческой деятельности можно считать две книги:

восьмитомную «Историю международных отношений», вышедшую под его редакцией. Четыре последних тома, посвященные XIX—XX вв., принадлежат перу П.Ренувена. В работе, написанной совместно с учеником Ж.-Б.Дюрозелем, «Introduction à l'histoire des relation internationales», Paris, 1964, мэтр разъяснял сущность своего метода изучения и объяснения истории международных отношений. По мнению французского академика, на международную жизнь воздействуют следующие «глубинные силы»: 1) географические факторы, 2) демографические условия, 3) экономические силы, 4) социальная психология. Все эти факторы, в трактовке П. Ренувена, были впервые проанализированы в моей кандидатской диссертации. Послевоенные труды П.Ренувена, это не труды по чисто традиционной истории дипломатии, в духе Сореля и Дебидура; под влиянием идей школы «Анналов», которая в 1945—50-х годах стала в значительной мере господствующей во французской историографии, П.Ренувен изучает экономику, внутреннюю политику, историю идей и социальных движений прежде, чем приступить к изложению международных отношений. И тем не менее, после всех многочисленных трудов, посвященных международным отношениям кануна Первой мировой войны, он пришел к выводу, что главной чертой июльского кризиса 1914 г. был «взрыв национализма в рабочем классе разных стран».

А.З.Манфред посылал автореферат моей диссертации в Сорбонну, П.Ренувену. Ответа не последовало. П.Ренувену мною были посвящены ряд статей, опубликованных, в основном, до защиты кандидатской диссертации в изданиях Ужгорода и Киева (УІЖ), некролог о П.Ренувене, появившийся в немецком журнале «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft» в 1975 г. (№ 7, с. 826), а во «Французском ежегоднике...1976» М., 1978 появилась большая статья о П.Ренувене, написанная моим консультантом по кандидатской диссертации М.Н.Машкиным, который располагал текстом моей диссертации.

Кандидатская диссертация была защищена мною на заседании Совета исторического факультета Одесского университета 19 июня 1970 г. После испытания в Секторе истории Франции в 1969 г. это было несложно.

В 1970 г. моя семья переехала в Киев, и я стала работать на историческом факультете (только что созданном) Киевского государственного педагогического института им. А.М.Горького. На факультете было всего два курса и шесть преподавателей: Григорий Васильевич Сичкарь (декан факультета), Николай Федорович Александра, Надежда Михайловна Кравченко, Галина Александровна Цвикальская, Валентина Ивановна Самойленко и я, которой пришлось взяться за разработку курса по истории средних веков, ибо новой истории не было. Было очень трудно. Факультет нужно было создавать и строить. Вместе со студентами строили гуманитарный корпус на ул. Тургеневской. Мы ютились в здании школы. Между классами снесли перегородки, аудитории были длинные и узкие, курсы большие — по 100 человек (в Ужгородском университете — по 25). Я читала 2 лекции в неделю (чернила не успевали высохнуть на последней странице текста, а его уже надо было бежать читать) и вела 4 семинарские группы. Занята была все шесть дней в неделю (и это после тяжких трудов защиты). Было много партийной работы (была избрана замсекретаря партийной организации по идеологической работе), организационной работы, все мы были академруководителями, читали лекции для населения и т. п. Дочка росла с ключом на шее, меня почти не видела. Факультет работал во вторую смену и, когда я приходила с работы, она уже спала. На столе лежала тетрадка, которая называлась «избранные места из переписки с друзьями», в ней я писала мужу и дочери новости и советы, а они писали мне. В 1972 г. 20 сентября на 6-месячном сроке беременности умерла в роддоме «Охматдет» моя вторая дочка, умерла

через два дня после открытой лекции, которую мне поставили, чтобы «учить молодых преподавателей».

6 декабря 1973 г. семья уехала в Берлин (ГДР), куда получил командировку мой муж. Там я четыре года работала в средней школе Группы Советских Войск в Германии. Дочка мне недавно сказала, что там она впервые почувствовала, что у нее есть мать.

Школа — это отдельные впечатления. Учить детей мне пришлось впервые (дети совсем не то, что студенты). Я старалась много готовиться и рассказывала им историю, как сказку. Они любили меня и на прощанье мой «буйный» выпускной класс написал мне стихи «Объяснение в любви», под которыми они все и расписались. Была и наша классная фотография, подписанная так: «взгляните вновь на эти лица и наша встреча повторится». Вначале я вздрагивала, глядя на эту фотографию и вспоминая их проделки. Теперь осталось только чувство тепла.

Живя и работая в Германии, я не теряла контакта с пединститутом, привозила коллегам путеводители по берлинским музеям, читала на летних сессиях. Когда в 1977 г. на филфак института поступала моя дочь, мои коллеги спорили, кто возьмет экзаменационный листок с ее фамилией. По истории она получила «отлично», как, впрочем, и по другим предметам.

В.М.Далин и М.Н.Машкин не оставляли меня своим вниманием. В.М. познакомил меня с академиком АН ГДР Вальтером Францевичем Марковым. Благодаря ему и вышел написанный мною некролог о Ренувене в историческом журнале ГДР. Я много сидела в библиотеках Берлина, читала французскую литературу. М.Н.Машкин советовал мне заниматься реакционной французской мыслью (и я ею занималась — это пригодилось потом моим студентам), а В.М.Далин и В.Ф.Марков — историографией Французской революции. Перевесило последнее. В 1979 семья вернулась в Киев, а я — в пединститут им. А.М.Горького, где стала читать свои родные курсы — «новая история стран Европы и Америки (II период)», историю, культуру и географию Франции (на филологическом факультете) и историографию нового и новейшего времени стран Европы и Америки.

Эти курсы я начала разрабатывать еще в Ужгородском университете. Если к моей кандидатской диссертации Константин Дмитриевич Петряев имел слабое отношение, то к лекционным курсам по новой истории, а также курсу истории, культуры и географии Франции самое непосредственное. По сути дела я, читавшая эти курсы на протяжении 26 лет, дорабатывала его лекционный курс, наполняя его новыми концепциями, учитывая новую литературу, появлявшуюся с 1966 года, на русском и французском языках. Я пыталась опубликовать этот курс, над которым так много и с любовью работала, но в условиях Киева это было невозможно. Проблемой из проблем была публикация простой методички. С 1986 по 1988 г. я оббивала порог кабинета проректора по научной работе КГПИ им. А.М.Горького с такой просьбой и все было безрезультатно. Методичка была опубликована лишь после обращения к замминистра просвещения В.М. Курило, в издательстве РУМК. Вторая методичка была опубликована ничтожным тиражом в издательстве Ужгородского государственного института информатики, экономики и права. Мой лекционный курс тоже опубликован. Он украден и является составной частью учебника «Всесвітня історія 1900—1945», изданном в 1998 г. тремя авторами — Слюсаренко А.Г., Стельмахом С.П., Пивоваром С.Ф. Несмотря на указанные хронологические рамки учебника, изложение в нем ведется с 1870 г. Наиболее сложные, подвергшиеся кардинальному переосмыслению темы, такие как Парижская коммуна 1871 г., II Интернационал, ленинская теория империализма в нем опущены.

На основе этого учебника сделан учебник для школы по новой истории,

«принадлежащий перу» тех же плагиаторов. В последнем учтены даже дипломные работы по импрессионизму и постимпрессионизму, писавшиеся под моим руководством в том же вузе. Зачастую они исчезали прямо с экзаменационного стола. Так было с прекрасной дипломной работой студентки Аллы Селецкой.

В 1982 г. тяжело заболела моя мать, дважды оперировалась, проведя в больнице полгода, за это время распалась моя семья. В.М.Далин знал об этом и посоветовал мне заняться киевским архивом И.В.Лучицкого, одного из крупнейших дореволюционных историков, специалиста по аграрной истории Великой французской революции.

Первое знакомство с материалами архива повергло меня в шок: почерк историка был просто нечитабельным, я не могла прочесть буквально ни одного слова и, закрыв папки, сказала себе: я этим заниматься не буду и сюда больше не вернусь. Я вернулась и, взяв в руки лупу, стала разбирать эти трудные тексты. Сначала угадывала отдельные маленькие слова и постепенно составила алфавит И.В.Лучицкого. В.М.Далин посоветовал мне ознакомиться с перепиской И.В.Лучицкого. Я отобрала постепенно семь писем, в которых шла речь о земельных отношениях во Франции в период революции. Каждое письмо расшифровывалось поэтапно, в несколько приемов. Параллельно я читала литературу о «русской исторической школе», пока не набралась большая папка выписок. В.М.Далин, с которым я переписывалась с 1969 по 1985 г., руководил работой над публикацией, постоянно давая мне советы. При этом у него был огромный объем своей работы: с 1976 г. он стал руководителем Сектора по изучению истории Франции при ИВИ АН СССР (после кончины А.З.Манфреда), с 1962 г. до конца своих дней он был заместителем ответственного редактора «Французского ежегодника», вел огромную научную работу. К моменту завершения моей публикации Виктор Моисеевич умирал, и последние его письма ко мне (их так много, что они составляют отдельный портфель, и некоторые из них, например, письмо-рецензию на книгу К.Е.Джеджулы «Россия и Великая французская революция», стоило бы опубликовать), написаны рукой его внучки, под диктовку. Виктор Моисеевич умер в октябре 1985 г., готовую публикацию я привезла в Москву в ноябре. В том 1985 г. она не попала. Началась перестройка. «Французский ежегодник», академическое издание, рассчитанное на специалистов, не раскупался. С 1986 по 1989 г. он не выходил. В 1989 г. он вышел в последний раз. Издание, отстаивавшее «классическую» концепцию Великой французской революции, не могло больше продолжаться. Письма И.В.Лучицкого, с сильно сокращенным текстом примечаний, попали в этот последний том, очевидно, благодаря помощи Михаила Абрамовича Барга.

На этом этапе результатами моих трудов были и две статьи об И.В.Лучицком. Одна — «І.В.Лучицький — дослідник Французької буржуазної революції (До 200-ліття революції)», появилась на страницах Українського історичного журналу (1989, № 7). Другая: «Українські сторінки творчості І.В.Лучицького», была напечатана в издании Киевского Государственного педагогического института в 1992 г. Рецензию на первую статью писал Виталий Григорьевич Сарбей (это было мое первое знакомство с ним), рецензию на вторую статью писал Федор Павлович Шевченко, он же придумал и поэтическое название моей статье.

После моего доклада 1969 года Сектор истории Франции ИВИ АН СССР не забывал меня. В 1970 г. я была приглашена А.З.Манфредом на конференцию, посвященную 100-леттю со дня рождения В.И.Ленина. С пленарным докладом на ней выступал Жак Дюкло. В 1972 г. была на историографической конференции в г. Смоленске, где слушала незабываемую Милицу Васильевну Нечкину. С 1973 по

1979 год, живя в Берлине, постоянно общалась с академиком АН ГДР Вальтером Францевичем Марковым, виднейшим специалистом по истории Великой французской революции, а также поддерживала контакты с кафедрой Гумбольдского университета, которой заведовал Розенфельд. В 1981 г. я была приглашена на заседание Сектора истории Франции, посвященное обсуждению трех монографий по французской историографии: М.Н.Соколовой «Современная французская историография». М., 1979, В.М.Далина «Историки Франции XIX—XX вв.». М., 1981, Ю.Н.Афанасьева «Историзм против эклектики». М., 1980. Мне пришло сразу два приглашения — официальное — от сектора и личное — от В.М.Далина.

В 1983 г. была участницей международной конференции «Марксизм-ленинизм и историческая наука XX века». Я выступала на конференции, говоря об отношении Ф.Броделя к марксизму, которое он высказал в личном письме к В.М.Далину. Виктор Моисеевич дал мне ознакомиться с этим неопубликованным тогда письмом. Директор ИВИ З.В.Удальцова на итоговом заседании отметила мое выступление.

Незабываемой была международная конференция, проходившая в Москве, в 1989 г., посвященная 60-летию школы «Анналов». Конференция собрала специалистов от США до Китая. На ней присутствовали и директора школы. Благодаря Юрию Львовичу Бессмертному и Светлане Игоревне Лучицкой (с нею я познакомилась в 1985 г., переписываюсь и получаю ценные московские историографические издания до сих пор), я получила пакет ксерокопий докладов конференции, а позже и частично изданные ее материалы — «Споры о главном». М., 1993. Изданы они были столь малым тиражом, что не все даже московские специалисты смогли их приобрести. Эти материалы, вместе с наработками, сделанными в немецких и московских библиотеках, составили основную часть источниковой основы моей докторской диссертации.

Уже во второй половине 80-х годов я стала думать о теме докторской, советовалась с М.А.Баргом и М.Н.Машкиным. Последний сказал мне, что выбор темы докторской — дело диссертанта. И это было справедливо.

Все, что я делала — в науке и преподавании — прямое общение с такими выдающимися историками, как В.М.Далин, М.Н.Машкин, М.А.Барг, В.А.Дунаевский, А.В.Адо, контакты с Сектором истории Франции способствовали расширению моего научного кругозора и вывели на тему докторской диссертации. Этим историкам, особенно В.М.Далину, я обязана тем, что не ограничивала исследование французской историографии школой «Анналов». Значение школы в преобразовании традиционной позитивистской историографии ни в коей мере нельзя преуменьшать, но я также обращала внимание на то, что в переломе, происшедшем в 30-х годах, немаловажную роль сыграло творчество виднейших историков — Ж.Жореса, Ж.Лефевра, А.Матьеза, Э.Лабрусса, не связанных с «Анналами». Их творчество было напрямую связано с проблематикой Великой французской революции.

Занятия «русско-украинской исторической школой» также выводили на эту проблематику. Так родился замысел докторской диссертации: сравнить развитие исторической мысли во Франции, России и Украине (приняв во внимание методологический и эпистемологический аспекты) в контексте изучения Великой французской революции. Поскольку именно на ее сюжетах формировались важнейшие методологические идеи, как в отечественной, так и во французской историографии, которые постоянно обновляясь, сохраняются в активе науки и сегодня и приносили и приносят обновленное понимание онтологического аспекта истории и эпистемологических аспектов исторического знания. Тема была интересна, актуальна и трудна. В 1990 г. я впервые докладывала тему на

заседании Сектора новой истории Института всеобщей истории АН СССР, руководимого известной испанисткой С.П.Пожарской. Сектор дал мне на руки выписку из протокола. Первым пунктом он одобрял выбор темы, направление исследования и рекомендовал диссертацию к защите по совокупности опубликованных работ, вторым пунктом он обращался к ректорату КГПИ им. М.П.Драгоманова с просьбой дать мне шестимесячную докторантуру для завершения диссертации. Ректорат мне отказал. Когда я позвонила в Москву и сказала М.А.Баргу об этом, он горестно, с сочувствием вздохнул: «Ох, уж эти местные кадры». Второй раз я докладывала положение докторской в марте 1992 г. на том же секторе. Обсудив текст диссертационного доклада, сектор подтвердил рекомендацию. В Киеве мне дала рекомендацию к защите кафедра источниковедения и архивоведения, которой руководил В.А.Замлынский, а в пединституте, где я работала — ученый совет при ректорате, которым руководил В.М.Бровдий. Но шестимесячную стажировку я получила лишь во втором семестре 1992/93 учебного года, выполнив в первом семестре всю горловую годовую нагрузку. Я была на нуле. Кроме того, за спиной были слабая, постоянно болеющая дочь и 4-летний внук. В Киеве мои дела вообще складывались неблагоприятно. С 1988 по 1991 г. пролежала в издательстве «Вища школа» моя книжка «Французька історіографія (70-і роки XIX — 80-і роки XX ст.)». После трехлетнего перерыва она вышла, сокращенная почти на три печатных листа.

Ответственным редактором книги был замечательный украинский историк и человек Анатолий Васильевич Санцевич. Книга шла через методический совет при Управлении педагогическими вузами Украины. На заседание совета он пришел раньше меня, был оживлен, заговаривал со мной по-французски. Когда книга вышла, и я принесла ему в подарок ее экземпляр, он погладил ее, как ребенка, и искренне поздравил меня.

1993 год был тяжелейшим годом в семейном, личном и служебном, деловом плане. Тяжело болела дочь, зарплата из-за невиданной инфляции превратилась в ничто. Многие мои коллеги опустили руки, повторяя: «как платят, так и работаем». Я работала, у меня была ответственность перед семьей и профессией и не было пути назад. В начале 1993 г. мною была задепонирована монография «Развитие французской, русской и украинской исторической мысли (70-е и XIX — 40-е гг. XX ст.) в контексте изучения Великой французской революции». А в декабре 1993 г. я написала, переплела и отвезла в Москву Владимиру Ароновичу Дунаевскому текст докторской диссертации. Один из экземпляров был отдан на кафедру, где я работала.

Диссертация была первым немарксистским исследованием истории исторической мысли Франции, России и Украины, изученной на основе плюралистических принципов, а также на основе междисциплинарности, на перекрестке философии, социологии, историографии, источниковедения, с учетом современных достижений исторической географии, психологии, антропологии, экономической науки и т. д. В работе, впервые в историографии был представлен сравнительный анализ научных трансформаций изучения Великой французской революции во французской, русской и украинской историографии, речь шла о «русско-украинской исторической школе». Если учесть лишь главные движущие силы историографического процесса, то следует констатировать, что университетская наука Франции, России и СССР до 30-х гг. XX в. развивались под влиянием позитивизма, марксизма и неокантианства. Глубина и временные ритмы этих идейных влияний не совпадали в них и конечные научные феномены были различными: школа «Анналов» во Франции и тотальное утверждение марксизма в СССР, который лишь в последние годы стал объектом научной критики. В диссертации впервые было проведено исследование общего и особенного в

формировании, эволюции и взаимодействии позитивистского, марксистского и неокантианского историзма во Франции и России, учтено своеобразие восприятия и вхождения их идей в методологический арсенал как французской, так и русской, украинской, а затем и советской науки, прослежена эволюция методологических и эпистемологических принципов изучения исторической реальности, в частности, истории Французской революции. Методологические и концептуальные аспекты трактовок феномена революции проанализированы с учетом как историзма исторического сознания эпохи, который определял общее в развитии историографических процессов, так и специфики идейных влияний, которые сказывались на их национальных особенностях.

Мною были проанализированы теоретико-методологические принципы французской позитивистской историографии, которые утвердились в 70-х годах XIX в. и определяли принципы источниковедческого анализа и синтеза. Отмечены те положения, которые имели и имеют общенаучное значение (принципы источниковедческого анализа), а также его слабости: слабым местом позитивистского историзма было разрешение проблем исторического синтеза, особенности понимания которого вытекали из контовской классификации наук по предмету изучения, унифицирования наук как гуманитарного, так и негуманитарного профиля, вера в возможность достижения истинного знания путем непосредственного наблюдения, опыта, прочитывания источников. Ограниченность использования идейного арсенала позитивизма принудила французских историков отказываться от услуг философии истории, поисков причин и закономерностей, замыкала их на фактографизме, эмпиризме. При этом историки науки подчеркивали добротность позитивистского фактографизма. Примером чему может служить изучение политического опыта революции 1789 г. А.Оларом и его школой, который верил в возможность ее постижения на основе анализа однотипного ряда явлений — политического аспекта ее истории.

В развитии исторической науки и исторической мысли во Франции, России и Украине с 70-х годов XIX до начала XX века были общие и особенные черты. Общие определялись историзмом исторического сознания эпохи — эпохи промышленного переворота, торжества либерализма и позитивизма — именно это определяло структуру знаний людей о мире и о себе, как субъектах истории. Российские ученые позаимствовали опыт своих западных коллег, усовершенствовали свои знания в их семинарах, активно работали в архивах за рубежом. Но в силу сложности российской действительности они ранее своих французских коллег ощутили неудовлетворенность позитивистскими идеями и дебатировали проблему кризиса в историографии. Кризис мною рассматривается как нормальное, имманентно возникающее явление, которое выступает следствием как изменений в социальной действительности, которая предъявляет новые требования к истории и историографии, так и результатом накопления новых знаний и в науках о природе, и в науках о человеке. Изменение и усложнение условий существования человека в начале XX в. обострили внимание к эпистемологическим проблемам исторического знания, разработкой которых занялось неокантианство. В диссертации исследованы особенности неокантианского историзма, его связь с предыдущими, позитивистскими, представлениями науки о своем предмете, но наиболее — отличия в понимании последнего, так и, особенно, — методов его познания.

Формирование «русско-украинской исторической школы» пришлось на 70-е годы XIX в. — время кризиса первого позитивизма, который плодотворно преодолевался ею восприятием марксистских идей. Представители «второго позитивизма» — Е.В.Тарле, М.М.Ковалевский, Н.И.Кареев ощутили и влияние неокантианства, но отнеслись к его опыту осторожно. В целом, благодаря

высокому уровню восприятия новых теоретико-методологических идей науки своего времени, в российской историографии Французской революции и в медиевистике, не было общего методологического кризиса.

Острота крестьянского вопроса в России определила выбор тем исследований историков «русско-украинской исторической школы». Они изучали французскую аграрную историю XVIII в. с целью использования ее опыта, чтобы избежать революции в России, и достигли научных результатов, которые признаны в мире классическими. Просчеты их концепций объяснялись влиянием народнической идеологии, непризнанием мануфактурной стадии развития капитализма и, на наш взгляд, неразработанностью в науке того периода проблемы переходной эпохи от феодализма к капитализму, что было сделано лишь в наше время.

Во время дискуссий, развернувшихся в связи со 190-летием и 200-летием революции 1789 г., историки-«ревизионисты» — Ф.Фюре, Э.Леруа Ладюри, Д.Рише, П.Губер, Ф.Гужар и др. — снова дебатировали проблемы и наполнили классические споры, в том числе и известную дискуссию И.В.Лучицкого и М.М.Ковалевского о конкретных процессах перерастания феодализма в капитализм, новым документальным и эвристическим содержанием.

В диссертации прослежено развитие традиций «русско-украинской исторической школы» в трех украинских центрах — Одесском (деятельность Г.Е.Афанасьева, затем О.Л.Вайнштейна и К.П.Добролюбского); Киевском — деятельность Е.В.Тарле; Харьковском. Начало 30-х годов рассматривается мною как рубеж в развитии отечественной историографии, конец методологического плюрализма и начало — бескровной и кровавой — борьбы за утверждение марксизма.

В конце XIX — начале XX века во французской историографии стал заметен рост новых тенденций. Широкое распространение получают идеи Э.Дюркгейма, позитивиста, который испытал влияние неокантианства. Э.Дюркгейм оказал влияние на А.Берра, который боролся за синтез истории с философией и социологией. Серьезное влияние на обновление методологических подходов к изучению революции 1789 г. оказала «Социалистическая история» Ж.Жореса, который впервые во Франции осветил экономические и социальные проблемы революции. Ж.Жорес испытал влияние марксизма.

После первой мировой войны историческая наука во Франции переживала очередной кризис историзма, который преодолевался последователями Ж.Жореса и А.Берра. Среди первых крупнейшими специалистами по истории революции 1789 г. были А.Матьез и Ж.Лефевр, которые стремились примирить французскую демократическую и социальную традицию с марксистской интерпретацией истории Французской революции. Последняя же более позаимствовала из идейного багажа своих предшественниц нежели дала сама.

В методологическом отношении новизною подходов отличалась работа Ж.Лефевра «La Grande peur 1789», образец изучения общественного сознания, ментальности эпохи. Классикой мировой историографии стали и труды ученика А.Матьеза — Э.Лабрусса, который изучал как длительные, так и краткие циклы французской экономики с целью объяснения революционного взрыва 1789 г.

В 30-х годах общими усилиями как советских, так и вышеназванных французских ученых была разработана «классическая» историография Французской революции.

В 1929 г. последователями А.Берра — Л.Февром и М.Блоком были созданы журнал «Анналы экономической и социальной истории» и школа «Анналов». Разработанные ею методологические парадигмы признаны наиболее плодотворным обновлением исторического знания в XX веке. Вобрав традиции

традиционной историографии, школа, тем не менее, предприняла решающее усилие для ее преодоления. «Анналы» отстаивали идеи глобальной истории, положили в основу ее периодизации цивилизации, считали, что в центре истории находится человек, его сознание, психика, пропагандировали междисциплинарный подход к предмету истории. Труды Л.Февра и М.Блока высоко оценены, как образец диалога с экономической наукой, социологией, географией, археологией, лингвистикой, медициной, филологией, семантикой и т. д.

М.Блок, Ж.Лефевр, Л.Февр ввели в науку ключевое понятие ментальности.

В связи с постановкой проблем ментальности, и во французской и в русской науке велась критика марксовой теории базиса — надстройки, противопоставления материального и идеального, было сформулировано отношение к историко-культурным явлениям, как к социальным и политическим одновременно, целиком пересмотрены принципы эпистемологии исторического знания. Восприняв тезис неокантианского историзма о границах человеческого разума, «Анналы» ввели в теорию познания принцип релятивизма и выдвинули тезис о конструировании предмета исследования историком в том же понимании, что и в других науках.

С середины 60-х годов представители третьего поколения школы «Анналов», а с середины 80-х годов и русские историки, «ревизовали» «классическую» концепцию Французской революции. Для последних стало возможным в условиях новой общественной атмосферы не учитывать официальных трактовок революции, навязанных историком в 30-х годах, критиковать марксизм, лояльно отнестись к суждениям немаркских ученых, признать их, по меньшей мере, эвристический приоритет в дебатировании и разработке тех научных понятий и категорий, изучение которых имеет первоочередное значение для исследования этого феномена. Как ответ на вызовы немарксистской историографии могут рассматриваться труды М.А.Барга и Е.Б.Черняка о великих социальных революциях — английской и французской, рассмотренных в контексте переходной эпохи; первая попытка Е.Б.Черняка вписать революции в цивилизационный процесс развития истории; Е.Н.Кожокин и А.В.Ревякин по-новому подошли к изучению внутренней структуры французской буржуазии и к оценке крестьянской революционности. Л.В.Пименова и А.И.Лебедева (школа А.В.Адо) пересмотрели роль дворянства накануне революции. В.Г.Ревуненков, В.А.Дунаевский, Е.Б.Черняк пересмотрели концепции классической историографии революции. В результате возобладал плюрализм мнений, а также неизмеримо вырос объем проблем, которые наука изучает в связи с феноменом революции.

В конце XX — начале XXI в. складывается новая методология истории. Перед наукой России и Украины, которая десятилетиями пребывала в изоляции, стоит задача наведения мостов с мировой наукой, превращения наших историографий в составную часть мировой науки. Последнее возможно лишь при условии учета мирового опыта и лучшей в XX — начале XXI в. его части — идей школы «Анналов», модернизма и постмодернизма.

Предзащитный период был очень тяжел. Четырежды на кафедру всеобщей истории пединститута им. М.П.Драгоманова приходил самоотверженный, всем стремившийся помочь А.В.Санцевич и четырежды кафедра просто разбегалась. Перед ним никто не извинялся. А когда она, наконец, собралась, то на текст диссертации было представлено пять рецензий: обширная, обстоятельная и положительная — А.В.Санцевича, положительная и компетентная Г.В.Стрельского, специалиста по историографии и источниковедению, и три некомпетентных (одна из них просто была неприличной) кафедральных рецензии — с единодушным выводом: диссертации нет, рекомендовать нечего.

Промучившись в пединституте, я, по совету В.Г.Сарбея, поехала в Ужгородский университет. Мои старые коллеги, друзья моей молодости на заседании кафедры новой и новейшей истории и историографии, с привлечением профессоров других кафедр (в общем, в числе обсуждавших текст диссертации было 7 докторов наук, профессоров) дали обширное, компетентное заключение и, при поддержке Министерства образования и ВАКа Украины я вышла на защиту. Вначале она была назначена на 4 июля 1994 г., а затем перенесена на 16 сентября. Моими официальными оппонентами были назначены д. и. н., проф. В.А.Дунаевский, д. и. н., проф. В.Г.Сарбей, д. и. н., проф. Г.В.Павленко. Ведущей организацией — Одесский университет им. И.И.Мечникова, где отзыв на диссертацию писал д. и. н., проф. С.И.Аппатов. Защита, как говорили мне присутствующие, прошла с блеском, диссертация была утверждена ВАКом Украины в срок. В числе многих, помогавших мне выйти на защиту, был Станислав Владиславович Кульчицкий, замдиректора Института истории Украины НАН Украины. Вышла в свет моя книжка «Историческая мысль Франции и России». Наукова думка, Киев, 1994. Книжку издал мой бывший студент и дипломник, ставший директором фирмы «Интерконтакт», Сергей Владимирович Пашинский.

17 апреля 1996 г. Б.Е.Патон на Общем собрании НАН Украины вручил мне за нее диплом (к которому прилагалась и денежная премия) Лауреата премии им. Н.П.Василенко НАН Украины.

С 1995 по 1997 год я работала в Киевском военном гуманитарном институте, и с большой теплотой вспоминаю институт и, особенно, его слушателей, молодых офицеров, которые активно поддерживали меня, когда я была представлена к званию профессора в 1997 г. Но в решающей степени я это звание получила, благодаря поддержке Валерия Андреевича Смолия, директора Института истории Украины НАН Украины, где меня горячо поддерживал также его бывший директор Юрий Юрьевич Кондуфор. В.А.Смолий лично звонил в МО Украины и уверял его чиновников, что я — «человек огромных знаний». Книжка сразу обратила на себя внимание серьезных ученых Украины. Активно пропагандировал идеи моей книги В.Г.Сарбей. В.А.Смолий, встретив меня недавно в Институте Истории Украины, сказал: «Хорошу книжку написала, перегорнула нову сторінку в історіографії». «Український історичний журнал» поместил на своих страницах две рецензии на нее — В.Г.Сарбея и Г.В.Павленко. Рецензия Г.В.Павленко была опубликована и в Москве, в ж. «Новая и новейшая история».

Идеи моих работ начали распространяться в Украине. В 1995 г. в Харькове состоялась первая после начала перестройки (т. е. с большим опозданием по сравнению с Россией) методологическая конференция, на которой я читала пленарный доклад. Он был опубликован на страницах Харьковского университетского историографического сборника. После этого я ездила в «Астаховские чтения» в этот университет и публиковалась там. По-прежнему поддерживались контакты с Москвой. В 1993 г. я принимала участие в конференции, организованной ИВИ РАН «Судьбы исторической науки России в XX в.», а в 1995 г. была в Москве в последний раз на конференции, посвященной либерализму. Завязывались новые и поддерживались старые научные контакты с учеными Украины — с учеными Львовского, Одесского, Ужгородского, Херсонского, Нежинского университетов. Одесский университет приглашал меня заведовать кафедрой новой и новейшей истории. Нежинский пединститут приглашал читать лекции по новой истории, его ныне покойный ректор Ф.С.Арват предлагал мне заведование кафедрой.

Там я несколько лет подряд работала председателем ГЭК.

В апреле 1997 г. на заседании Ученого совета Института истории Украины

НАН Украины я читала доклад «Ведущие тенденции мировой историографии XX века и проблема кризиса украинской исторической науки». Доклад был с интересом выслушан, одобрен. И.Н.Мельникова, член-кор. НАН Украины, сказала мне: «Вас так интересно слушать, такая глубина». В.А.Смолий предложил мне написать для Украинского исторического журнала статью на 2 п. л. об этих сюжетах. Статья была написана осенью 1997 г., прорецензирована акад. Я.Д.Исаевичем и опубликована — первая часть — в № 5 за 1998 г., вторая — в № 1 за 1999 г. Проблематика статьи была поддержана журналом. появились 2 статьи д. и. н., члена-кор. НАН Украины А.П.Реента о кризисе украинской историографии. С этой же темой я выступала на IV Международном конгрессе украинистов, проходившем в г. Одессе в августе 1999 г. и на Херсонской историографической конференции (сент. 1999 г.). После чего стала получать книги из Польши и Японии.

Далее моя личная судьба сложилась тяжко. Но об этом не время писать.

После защиты докторской диссертации (до защиты список моих трудов насчитывал 21 единицу), мною написано еще более 50 работ о французской, русской и украинской историографии, о модернизме и постмодернизме. В 2000 году, а фактически в 2002, вышла моя последняя большая статья об И.В.Лучицком в московском издании «Портреты историков: время и судьбы». Т. 2. Всеобщая история. Отв. ред. Г.Н.Севастьянов. Москва—Иерусалим. В рецензии А.И.Патрушева (см. ж. Новая и новейшая история, 2002, № 2, с. 164—174), содержится упрек мне в том, что я, сказав об огромном архивном материале, лежащем в основе трудов И.В.Лучицкого, «традиционно и привычно» пишу о влиянии на его выводы либеральной и народнической идеологии.

Идеи моих работ получили широкий резонанс в среде специалистов и не только специалистов. В феврале 1998 г. в газете «Зеркало недели» вышла моя статья (ее мне посоветовал написать академик Я.Д. Исаевич) «Пока история не станет наукой...». Статья в течение года обсуждалась как научной общественностью, так и учителями школ.

Идеи П.Ренувена, использовавшего плюралистический, многофакторный подход к исследованию международных отношений, нежинский историк, д. и. н. А.Д.Бойко применил к исследованию истории Украины.

Написана книжка С.П.Стельмара «Історична думка в Україні XIX — початку XX століття». К., 1997, которая представляет собой в основном расширенный вариант второй главы моей книги «Историческая мысль Франции и России», он заимствовал и приемы, и методы моей исследовательской работы.

Идеи моих книг использованы и в кандидатской диссертации А.Г.Самойленко (Нежин) об историках Нежинской высшей школы XIX в., которой я вначале руководила.

Ныне я — с 2000 г. работаю профессором кафедры истории Международного соломонового университета.

Жизнь продолжается.

Июль 2003 г.
г. Новоархангельск
Кировоградской обл.

Протокол заседания

Группы по истории Франции
от 12 февраля 1969 г.

Повестка дня:

доклад Л.В. Таран (Ужгород) «Эволюция традиционного направления французской историографии (70-е годы XIX в. — 60 гг. XX в.) и творчество Пьера Ренувена».

Присутствовали: А.З. Манфред, В.М. Далин, Э.А. Желубовская, С.Н. Гурвич, Е.М. Макаренкова, С.В. Станкова, Л.П. Лавров, М.Н. Соколова, Б.Г. Вебер, Е.Н. Гущина, Н.Л. Денисова, Н.В. Емельянова, Л.А. Кравченко, М.М. Наринский, С.А. Покровская, И.И. Сиволап, Е.А. Телишева, Г.С. Черткова, Л.В. Кошелев, В. Рыкалов, Е.В. Киселева, З.С. Белоусова, М.Н. Машкин.

1. А.З. Манфред предоставляет слово Л.В. Таран.

2. Л.В. Таран читает (см. прилагаемые тезисы).

3. Вопросы:

А.З. МАНФРЕД: Что вас побудило заняться данной темой?

М.Н. СОКОЛОВА: Какие работы советских ученых касаются данной темы?

Б.Г. ВЕБЕР: Ваша вступительная часть, мне кажется, не связана органически с последующей. Так ли это?

Ответы Л.В. ТАРАН: Ренувен — крупный современный ученый. Меня заинтересовали его работы. Из работ советских ученых, связанных с моей темой, могут быть названы статья Н.М. Лукина об А. Оларе, учебник по историографии; статья А.Д. Люблинской о М. Блоке, статья В.М. Далина о Февре, статьи И. Кона, книга Виноградова. Что касается вступительной части, то Ренувен — ученик Олара, и чтобы понять его исходные позиции, я начала с историографии 70-х гг. XIX в.

4. Выступления.

В.М. ДАЛИН: Прежде всего я приветствую инициативу Л.В. Таран, взявшей сложную, интересную и нужную тему, которая почти не освещалась в нашей литературе. Заслуживает внимания оценка Annales, линия которого несомненно была определенным направлением во французской исторической науке. Однако следует помнить, что у Блока и Февра разный подход к историческим явлениям. Не совсем правильно, что историческая наука 70-х гг. XIX в. не знала синтеза, — вспомните Тьери, Гизо, Сореля, историческую науку Германии, Англии. Нельзя сводить новое развитие исторической науки к Annales и к Берру. Мне кажется, что Annales не играет столь большую роль в формировании Ренувена. Поэтому не совсем удачен стык первой и второй части работы.

Б.Г. ВЕБЕР: Проделанная Л.В. Таран работа является большим достижением. Направление работы — правильное, удачное. Специальная тема работы, однако, недостаточно связана со вступительной, развитие исторической науки нельзя свести к Annales и то, что происходило во французской историографии нельзя отрывать от других стран. Во многом французская историческая наука в этот период делала шаг назад. Нельзя не указать, что в методологическом отношении Ренувен стоит ниже Сореля. Мне кажется, что историографический фон несколько сужен.

Нужно несколько уменьшить изложение декларативных заявлений Ренувена, остановиться на конкретных исследованиях Ренувена. Мне кажется также, что роль Ренувена во французской историографии несколько преувеличена. Л.В. Таран безусловно должна завершить свою интересную и нужную работу.

В. РЫКАЛОВ: Л.В. Таран проделана большая работа. Сделаю лишь одно замечание. В какой степени оказало влияние развитие философии истории на Ренувена? Мне думается, что это должно найти отражение в Вашей работе.

М.Н. МАШКИН: Все присутствующие с интересом прослушали сообщение. Основываясь на марксистско-ленинской методологии, автор внимательно исследовал творчество одного из крупных современных французских историков. Я

не считаю, что Л.В. Таран преувеличивает место Ренувена во французской историографии. Следовало подробнее остановиться на только на последних теоретических работах Ренувена, но и осветить его деятельность как редактора «Revue Historique». Я считаю, что следует просить ректорат Ужгородского университета предоставить Л.В. Таран возможность завершить работу.

Л.В. КОШЕЛЕВ: Желательно показать деятельность Ренувена в реальной социальной среде, связать анализ ее с анализом политической жизни Франции, не ограничиваться методологическим подходом.

М.Н. СОКОЛОВА: Доклад был очень интересен и полезен. Было бы плодотворно противопоставить традицию плюрализма Ренувена новым веяниям в философии истории (работы Сартра, Бовуар) и показать влияние марксизма на развитие философии истории. Плюралистические тенденции приводят Ренувена к эклектизму, у него нет строго исторического детерминизма. Хочется подчеркнуть, что работа выполнена на высоком научном уровне и заслуживает всяческой поддержки.

Л.В. ТАРАН: Я чрезвычайно признательна, что мне предоставлена возможность выступить перед такой квалифицированной аудиторией и благодарю за все замечания и советы. Многие вопросы, на которые обратили внимание присутствующие, в частности, об отношении Ренувена к марксизму, у меня в работе подробно освещены, но я не имела возможности говорить об этом здесь.

А.З. МАНФРЕД: Мы готовы вас полностью поддержать в направлении вашей работы, доклад был интересен. Работа квалифицированная и уже сейчас может быть представлена к защите. Тема ее важна. Ренувен относится к первой пятерке ведущих французских историков. Он ведет также очень важную публикаторскую работу, о чем обязательно нужно сказать, нужно также уделить больше внимания конкретно историческим исследованиям Ренувена. Несколько прямолинейно у вас изображено развитие исторической науки от Annales к Ренувену. После франко-прусской войны выдвигается ряд историков международных отношений — Сорель, Вандаль, Дебидур и др., которые внесли значительный вклад в историографию, а в вашем изложении фактически выпали, но я не соглашусь с тем, что Сорель выше Ренувена. Ренувен принадлежит сейчас к левым профессорам Сорбонны. Он и сейчас является одним из ведущих французских историков.

Автору следует сократить и пересмотреть вступительную часть работы и конкретизировать вторую, специальную часть.

В целом же, Л.В. Таран проделала большую и сложную работу, ее необходимо скорее завершить.

Председательствующий —
руководитель Группы по
истории Франции Института
всеобщей истории АН СССР
профессор (А.З. МАНФРЕД)

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА
заседания Отдела новой истории стран Западной Европы
от 23 ноября 1990.

СЛУШАЛИ: ***Доклад доцента Киевского педагогического института им. А.М. Горького Л.В. Таран «Методологические аспекты изучения истории Великой французской революции***

(Сравнительный анализ французской и русской историографии конца XIX — начала XX века)».

ПОСТАНОВИЛИ: 1. Заслушав доклад Л.В. Таран, Отдел считает возможным рекомендовать работу к защите и просить Специализированный ученый совет Института всеобщей истории АН СССР о постановке на защиту в качестве докторской диссертации.

2. В ходе обсуждения были высказаны пожелания о целесообразности предоставления стажировки в Институте всеобщей истории АН СССР с целью завершения научного доклада и автореферата.

Заведующий Отделом новой истории
стран Западной Европы
доктор исторических наук
Института всеобщей истории АН СССР С.П. Пожарская

ВЫПИСКА
из протокола заседания
отдела новой истории
от 25 марта 1992 г.

СЛУШАЛИ: Обсуждение автореферата докторской диссертации к. и. н. Таран Л.В. «Методологические аспекты изучения Великой французской революции конца XVIII в. во французской и русской историографии с 70-х годов XIX в.»

ПОСТАНОВИЛИ: 1. Рекомендовать диссертацию Л.В. Таран к защите.

2. Просить диссертанта учесть высказанные в ходе обсуждения замечания.

Зав. отделом новой истории (С.П. Пожарская)

В.Н. Дариенко

КОМУ НЕ НРАВЯТСЯ ПАМЯТНИКИ ТАРАСУ ШЕВЧЕНКО, ЛЕРМОНТОВУ И БРАТЬЯМ ГУРЬЕВЫМ?

Как-то в минувшем году многие радиостанции мира передали: главы прикаспийских государств встретились в казахстанском городе Актау, что на полуострове Мангышлак, для обсуждения сложной проблемы разграничения зон национальных интересов на Каспийском море. Как известно, уже полтора десятка лет в книжных магазинах стран СНГ днем с огнём не сыщешь географических атласов дружественных государств из числа стран «ближнего зарубежья». Группа любознательных студентов нашего университета обратилась ко мне с вопросом, можно ли разыскать на наших картах тот город на пустынном полуострове, который мог бы оказаться достаточно комфортным для высоких президентских персон. Свой интерес к той встрече они объясняли ещё и тем обстоятельством, что правительство США, страны, расположенной в противоположном к Каспию полушарии «твёрдо заявило», что у него, правительства США, в бассейне Каспийского моря тоже находится зона «непосредственных национальных интересов».

- Мангышлак - действительно огромный пустынный полуостров, но в каждой пустыне бывает оазис, и умный верблюд выведет на него свой караван. Ищите сами! - с этой восточной шуткой я предложил вопрошавшим свой личный Большой атлас СССР. Конечно, современные студенты особой деликатностью не скованы, и, примерно, через час путешествий по атласу, в их глазах читался встречный

вопрос: «А кто же в нашей сегодняшней жизни смеет утверждать, что именно он самый «умный» верблюд? В атласе было чётко обозначено, что областным центром Мангышлакской области Казахстана является город *Шевченко.* Мелких же населённых пунктов, а также ландшафтных топонимов «Актау» много. Студенты насчитали их семь. Шесть в различных областях Казахстана и один в Самарской области Российской Федерации.

Что же побуждает современных любителей топонимической революции (читай: неуёмного зуда) так лихо вторгаться в деликатнейшую и, к сожалению, очень хрупкую сферу памятников бытия. Е.Кочуйбаев, в «Кратком толковом словаре топонимов Казахстана», вышедшем в 1974 г. в академическом издании, уместно напоминал своим коллегам мнение великих учёных о том, что географические названия никогда *не бывают случайными и произвольными.* Они отражают определённую эпоху в жизни народов. Их историю, материальную и духовную культуру. Проходят столетия, а названия местностей передаются от прадеда к деду, от отца к сыну, отражая различные явления природы, *представления народа об окружающей его действительности*... Я намеренно подчеркнул мотив действительности, поскольку в названиях современных молодых городов над топонимическим содержанием, безусловно, преобладает объективированное воплощение материального и духовного творчества людей. А история рождения, развития, наименования и, к сожалению, переименования города Шевченко особенно характерна и, прямо скажу, прискорбно поучительна.

Памятниками в общеизвестном смысле являются объекты, в которых воплощается часть материального и культурного наследия страны, народа (народов). Выше я уже отметил и ещё раз подчеркну: в них объективируется интеллект народов, воплощается их дух. Вот почему они становятся особенно ценным, ничем не заменимым наследием. Город Шевченко на Мангышлаке нёс в себе не только все эти качества. Он содержал в себе ещё нечто несравненно более возвышенное – историческую память о добрых связях народов, об их дружбе в труде и быту, в коллективной защите от смертельной опасности, порождённой злыми силами второй половины XX века.

Мне посчастливилось наблюдать почти все основные этапы созидания этого рукотворного памятника: от аккуратных первых одноэтажных домов барачного типа, до многоэтажных зданий-красавцев, возвышающихся на выходящем к морю мысе Актау.

Фото № 1. Жилые дома на окраине Шевченко, мысе Актау.

В небольшой книжечке «Меридиан дружбы», вышедшей тридцать лет тому назад в государственном издательстве «Казахстан» (1973 г.), её авторы, я и секретарь Гурьевского обкома партии Курмаш Шаймерденов, кратко рассказали читателям о многонациональном коллективе строителей города Шевченко и двух окрестных городов Жетыбай и Узень. Тогда мы назвали тружеников этих городов нефтяниками.* Через пять лет Большая Советская Энциклопедия ещё жестче утверждала, что город Шевченко «возник в связи с открытием месторождений нефти и газа». (См. тома 15 и 29) Но это верно только в отношении Жетыбая и Узеня. Рассказывать же правду о том, кто такие шевченковцы, тогда ещё было не время. Поэтому необходимо обозначить хотя бы контуры той страницы в подлинной биографии жителей города, которая, надеюсь, будет кем-нибудь полновесно вписана в историю создания оборонного могущества общего отечества народов, живших в составе Союза ССР.

Итак, по порядку и очень кратко. Ещё в 1940 году, то есть за год до начала Второй мировой войны, ходили слухи о научных разработках «сверхоружия» с использованием урановых материалов. В марте 1945 г. советскому правительству разведка представила обобщённый доклад о том, что собранные со всего мира в США учёные успешно создают атомные бомбы. В апреле 45-го производится взрыв ядерного устройства. 6 августа первая бомба испытывается на жителях Хиросимы – убито и ранено 140 тысяч человек. Через три дня вторую бомбу США испытывают на жителях Нагасаки. Разрушена треть города, убито и ранено 75 тысяч человек. И хотя газета «Правда», помнится, опубликовала информацию об этом чудовищном каннибализме XX века кратенько и где-то внизу третей полосы, но уже менее чем через две недели Политбюро ЦК партии и Государственный Комитет Обороны приняли решение о кардинальной реорганизации работ по развитию атомной промышленности. «Атомные бомбы были сброшены на Японию, но были нацелены на Советский Союз», признавал позднее авторитетный западный дипломат.

Вот в таких драматических исторических условиях и выбиралось место для возведения одного из крупных центров добычи и предварительной переработки урановых руд – города Шевченко.

Место во многих отношениях уникальное. Одно из богатейших месторождений урановых руд залегает совсем близко к поверхности. Не надо прорубать шахтные штреки, как, скажем в горах в окрестностях города Лермонтово. Гигантский роторный шагающий экскаватор снимает вскрышную породу, вгрызается в полутораметровой толщины серо-зелёный пласт урановой руды и грузит её на транспортировочную ленту. Лента несёт свой бесценный дар природы на сотни метров, ссыпает в вагонетки, которые доставляют его прямо в цеха местной обогатительной фабрики. Строительный материал тоже рядом – миллиарды кубометров камня ракушечника вокруг города на сотни километров. Пористый, красивый, богатых розовых оттенков, к тому же настолько крепкий, что из него возводятся все жилые многоэтажные здания и производственные объекты. Теперь этот камень-ракушечник известен во всём мире как благородный и абсолютно гигиеничный отделочный материал. Его добывать ещё проще. Выбирается площадка, а таковой являются тысячи квадратных километров Мангышлакского плато. Камнерезные машины нарезают блоки-кирпичи – грузи и отправляй на строительную площадку. И все эти сокровища прямо на побережье Каспийского моря.

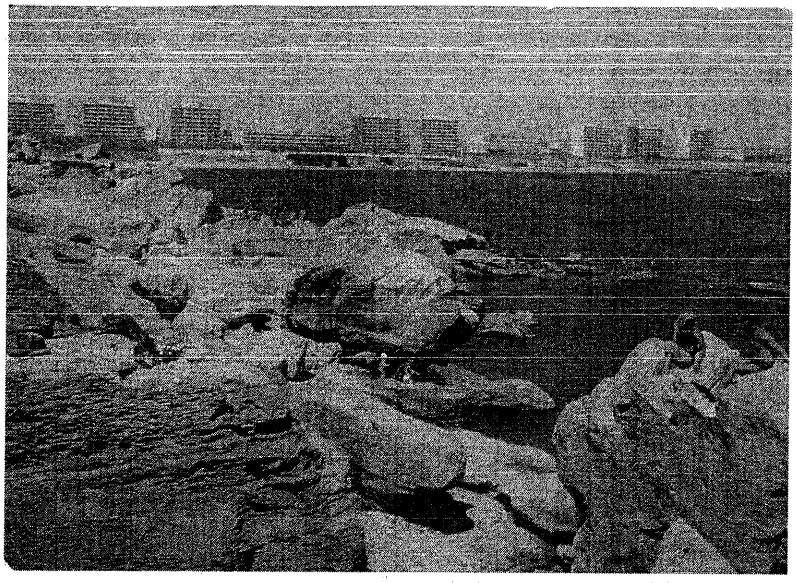

Фото № 2. Вид на г. Шевченко со стороны пляжа.

Тем не менее, главное сокровище города Шевченко – его многотысячный коллектив тружеников, рабочих, инженеров, ученых, служащих. Познакомился я с ним совершенно неожиданно и не без курьёза, поскольку все города подобного типа много лет считались сверхсекретными. Назывались они «почтовыми ящиками», ещё их именовали «номерными» или называли по ландшафтному топониму. В нашем случае - Актау, что на казахском означает Белая гора. На плоском плато и малое возвышение – гора. Как-то редактор областной газеты «Прикаспийская коммуна» П.Вернов предложил мне написать к юбилею Тараса Григорьевича Шевченко статью-очерк о его пребывании в казахстанской ссылке и современном облике тех мест. Статья была заказной, предназначалась для зарубежного советского издания «Голос Родины», ориентированного на читателя-эмигранта. Я выставил условие – выписать обкомовскую командировку в город Форт-Шевченко. В обкоме проставили дополнительный маршрут – «закрытый город Актау», прочитать там несколько лекций о Шевченко и его творчестве. Моё замечание, что я не шевченковед, и не лучше ли направить в Актау кого-либо из пединститутских литераторов, было отклонено под тем предлогом, что жители Актау уже давно хотят послушать лекцию на тему «Шевченко на Мангышлаке», а «вам заехать в Актау попутно».

Ознакомившись с Фортом-Шевченко, мемориальным музеем, садом, другими достопримечательностями, бережно сберегавшимися казахами, я вылетел в Актау. Рано утром по адресу, указанному строгой комендантшей гостиницы, я вошёл в барачного типа здание. К удивлению, вдруг понял, что в этом здании не лекции читают, а слушают то, что старшие говорят. Дежурный у входа указал на небольшое окошечко-квадратик в фанерной перегородке, через которое мне надлежало предъявить мои документы. Прочитав их, подполковник продолжил, через этот же квадратик, «ознакомительную» беседу, затем вышел ко мне в коридор. Говорил, явно волнуясь, в тонких пальцах нервная зыбь. После моего замечания, что «мы люди интеллигентные и негоже нам «вести дружескую беседу в коридоре, ведь я гость вашего города», он пригласил меня в свой кабинет, но сесть не предложил. Видимо, сказывалась привычка медленно отходившей эпохи. «Полагаю и ваш коллектив был в числе тех, кто просил Гурьевский обком о лекциях о Шевченко». После такого замечания он указал на стул. «Беседа» вошла в нормальное русло. К концу беседы я понял, что его взволновала информация комендантши гостиницы, что «приезжий ночью что-то долго писал». Я пообещал

предоставить ему всю свою писанину, если он того пожелает, и на том мы мирно расстались.

Почему рядовому жителю города Шевченко так жадно хотелось узнать о ссыльном украинском поэте и истории пустынного края, в который они приехали работать? Плохо мы пропагандировали (да и сейчас всё ещё не намного лучше!) историю дружественных и просто добрых связей народов. Между тем документы свидетельствуют, что дружественные связи аборигенов Мангышлака, как и всего Казахстана со славянскими народами уходят своими корнями в глубь веков. Уже в X веке на полуострове Мангышлак побывало посольство из Киева в поисках союза с жившими там народами. По неизменно сухим мангышлакским дорогам проезжали дипломатические миссии, направляясь в Хорезм. Каспийские мореходы и торговцы, ходившие к берегам Мангышлака, воспеты в славянском былинном эпосе. В X-XII веках Киевская Русь вела оживлённую морскую торговлю на полуострове в городе, который назывался Мангышлак. Позднее славянская речь была слышна на Тюб-Караганском пристанище, где ныне расположен г. Форт-Шевченко. На южном берегу залива Кочак, недалеко от современного казахского аула Сарташ также столетиями встречались украинские, российские и казахские торговцы. Торговля во все века объединяла народы во всеобщее братство деловой зависимости и обоюдовыгодных интересов.

В последней трети X1X многовековые торговые связи дополняются трудовыми контактами украинских и российских переселенцев с местным населением восточно-каспийского побережья. Труд подливает масло в лампу жизни, - витиевато говаривал английский экономист. Тем не менее, и в повседневной прозе работы на рыбных промыслах казахстанские исследователи материальной культуры В.Востров и А.Каунова обнаружили полезные плоды взаимообогащения. Кочевники, пишут авторы, воспринимали передовые навыки ремесленного производства, огородничества, многих элементов материальной культуры. Наблюдатели отмечали, что непревзойдённые мастера кочевого скотоводства оказались весьма способными учениками и в новых для них видах хозяйственных занятий.

В свою очередь украинцы, русские и белорусы, составлявшие основную массу пришлого населения Восточного Прикаспия, перенимали у казахов навыки труда и быта, которые более, чем их собственные соответствовали условиям полупустынного и пустынного климата. Некоторые сведения, отмечал профессор-ихтиолог Н.Бородин, пригодились даже в морском рыбном лове. В частности, во время драматических относов льдин с рыбаками во время зимних путин. Казахи научили славянских рыбаков изготавливать из внутренностей лошадей надувные бурдюки, которые подвязывались к саням. При разломе ледового поля сани могли длительное время оставаться на плаву, а оглобли служили вёслами. Совместный труд рождал *мудрость межэтнических отношений*, закрепляя её в бессмертных памятниках взаимно обогащающихся языков. Так и хочется посоветовать иным амбициозным радетелям чистоты национальных языков ценить тюркизмы в наших славянских языках, ценить славянские слова в казахском языке. А отслеживать их можно от «Слова о полку Игореве» и до наших дней. Эти жемчужины взаимообогащения восхищают истинно талантливых поэтов: 4)

В великом «Слове о полку»
Как буйная трава,
Вросли в славянскую строку
Кыпчакские слова

В XIX веке российские и украинские учёные начали интенсивно изучать природу Мангышлака и других территорий Казахстана, культуру и быт его населения, естественные ресурсы. Г.С.Карелин отдал исследованиям Казахстана

всю свою жизнь. Вначале ссыльного офицера, затем свободного учёного. Ради удовлетворения научных интересов он кочевал в качестве личного секретаря хана Джангера, потом много лет трудился в пустынном городке Гурьеве, где и скончался, не пережив гибели подготовленных к печати многотомных рукописей. Крупный вклад в изучение минеральных ресурсов Мангышлака внесли академики К.М.Бэр и Н.А.Северцов, Н.Э. Гернгросс, М.И.Иванин и другие.

В одной из геологических экспедиций летом 1851 г. принимал участие Т.Г.Шевченко, отбывавший в то время ссылку на Мангышлаке, и его друзья – ссыльные польские революционеры Б.Залесский и Л.Турно. Ландшафтные зарисовки Шевченко-художника до сих пор сохраняют свою несомненную не только художественную, но и научную ценность. Уроженец Одессы, профессор Киевского университета, академик Николай Иванович Андрусов ещё в 1887г. составил первую полную геологическую карту полуострова. Было бы ошибочно полагать, что то была техническая работа. Исследования Андрусова имели очень большое значение для познаний геологических закономерностей залегания нефтяных и газовых месторождений в бассейнах Каспийского и Чёрного морей.

Для представителей передовой славянской интеллигенции характерно уважительное отношение к казахскому народу и иным народам Азии. Особую страницу в летопись дружественных связей представителей освободительного движения Украины с казахским народом вписал Тарас Григорьевич Шевченко, отбывавший наиболее продолжительную ссылку на Мангышлаке в Ново-Петровской крепости. С казахами он познакомился ещё ранее, во время ссылки в Орской крепости, что в Оренбургской губернии. Кстати замечу, в нынешнем Орске имя Т.Г.Шевченко носит центральная площадь города. И никому там в голову не приходит переименовывать её, использовав факт распада Союза ССР. Или, скажем, то обстоятельство, что власти Львова переименовали улицу М.Ю.Лермонтова, назвав её улицей Дудаева, лидера чеченских сепаратистов. В ссоре всегда теряется истина. Жаль, что любители легковесных переименований не понимают насколько - деликатность – это высшее достижение человека должно быть знакомо и политикам. Особенно если пренебрежение её требованиям может отразиться на взаимоотношениях целых народов.

В Орской крепости Т.Г.Шевченко создал замечательную повесть «Варнак». В ней он с большой художественной силой отразил тяжелую жизнь казахского народа под гнётом ханов и колониального чиновничества. Быт и нравы казахского народа ярко воспроизведены в его повести «Близнецы». Т.Г.Шевчнко был первым живописцем, полотна которого «Байгуши», «Державный кулак», «Мальчик топит печь» и другие полны глубокого гуманизма, любви и сочувствия к тяжкой доле простого кочевника. Сочувствие, как известно, – это страдание за других, знакомо оно только душам возвышенным.

С созданием Союза ССР минеральные ресурсы любой республики стали рассматриваться как достояние всего Союза. В свою очередь богатства Союза считались достоянием каждой республики. Поэтому сложились условия для их комплексного изучения с привлечением крупнейших научно-исследовательских организаций из разных республик и Украины в том числе. Такой подход диктовался также глубоким проникновением науки во все сферы материального производства, возраставшими требованиями к научному обоснованию производственных задач. В короткой статье не представляется возможным назвать имена крупнейших учёных, возглавлявших *комплексные* геологоразведочные экспедиции. Оценивая добытые блистательные результаты, президент Академии Наук Казахской ССР Каныш Имантаеич Сатпаев назвал Мангышлак «Жемчужиной Казахстана».

Возраставшие требования к научному обоснованию производственных

проблем обусловили следующий этап объединения интеллекта учёных ряда республик для разработки наиболее рациональных путей организации комплексного производства. Над этим работали *более двадцати* крупных научно-исследовательских организаций Москвы, Гурьева, Ленинграда, Алма-Аты, Киева, Куйбышева и так называемых «закрытых» городов индустриального Урала. Полагаю, приезжавшие в г. Шевченко учёные не раз восхищались словами академика Карла Бэра, которые я с особым чувством прочитал в клубе работников атомной электростанции и расположенной тоже на берегу моря опреснительной установки. Кстати замечу, то были первая в мире АЭС на быстрых нейтронах и первая в мире установка опреснения морской воды, питающая не только город с четвертью миллиона жителей, но и его обильный зелёный наряд. *«Наука вечна в своём источнике, не ограничена в своей деятельности ни временем, ни пространством, неизмерима по своему объёму, бесконечна по своей задаче».*

Для решения именно масштабных задач в необычно сжатые сроки, в условиях климатических и бытовых трудностей формировался трудовой коллектив города. Из Москвы, Ленинграда, городов Урала, Украины прибывали учёные, инженеры, рабочие высокой квалификации, имевшие определённый опыт работы в атомной промышленности. Вокруг этой энергетической отрасли ещё более высокими темпами пошло формирование отряда нефтяников. Из передовых нефтедобывающих районов страны на Мангышлак прибывали целые комплексные бригады по бурению скважин, добыче нефти, группы инженерно-технических работников. В сферу обслуживания много ехало молодёжи из Кубани и Кавказа.

Понятно, что многонациональные города Шевченко, Жетыбай и Узень (54 национальности!) заговорили на колоритнейшем языке межнационального общения, сплошь и рядом пересыпанном украинизмами, казахскими словами, перлами кавказской лексики. Молодой город жадно тянулся к знаниям. Всесоюзный заочный политехнический институт открыл там свой филиал. И трижды в год мне выпадало удовольствие слышать на семинарах и экзаменах неповторимые языковые симфонии. Может быть, кто-то сочтёт меня лишённым лингвистического вкуса, тем не менее, признаюсь, мне была приятна речь моих студентов. Главное, чтобы она вырастала из знания предмета.

Очарование этого Вавилона была и в антропологическом облике его жителей. В шумной мальчишеской братии, заполнявшей морские пляжи, теннисные корты и другие спортивные сооружения, имевшиеся в каждом квартале, были Вано, Пети, Керимы, Богданы, Токуши и Капыши. Но едва ли не чаще иных слышались Тарасы. Немного скуластых, с по-восточному раскосыми глазами Тарасиков можно было встретить и в Форте-Шевченко, и в Шевченко, и в отдалённых аулах. Можно ли найти более искреннюю дань уважения к поэту, память о котором бережно передавалась из поколения в поколение. Позднее, когда город стал «открытым», газеты немало писали о многонациональности трудовых коллективов и смешанных межэтнических браках. Привели на этот счёт выразительную статистику и мы. А как насчёт разводов, спросил я своего соавтора Курмаша Шаймерденова. На второй день ЗАГСЫ выдали ему: в межэтнических браках разводы почти в два раза реже.

Ныне кое-кто любит удовлетворять своё презрение к добрым взаимоотношениям народов худосочными насмешками. Бывало мол, устроят заформализованную декаду литературы и искусства, попьют, погуляют и разъедутся. Скудость ума и духовная нищета скрываются за такими насмешками. Руководство города, области, руководители национальных республик много делали для создания в городе атмосферы межэтнической доброжелательности,

мира и спокойствия, чтобы в нём не было Вавилона в дурном смысле. А декады литературы и искусства Азербайджана, Каракалпакии, Туркмении, Украины, России, как и многие другие мероприятия, служили чистыми источниками духовного наполнения жизни тружеников. Настоящие работяги в суровых природных условиях особенно остро чувствовали потребность в эстетических удовольствиях. Еще древние греки замечали такую связь. Говорили, что хотя труд и наслаждение по природе своей различны, все же между ними имеется какая-то *естественная* связь.

Особым колоритом отмечались посещения мастерами литературы и искусства Украины Казахстана и Мангышлака. Ещё раз подчеркну, что к памяти Тараса Григорьевича Шевченко у казахов было (и, надеюсь, останется!) особо любовное отношение: его вклад в развитие казахского изобразительного искусства засвидетельствован присвоением его имени первой художественной национальной галерее в Алма-Ате. Воины-казахи защищали и освобождали Украину от немецко-фашистских оккупантов, сражались плечом к плечу в партизанских отрядах. Образно передал свои чувства об этом казахский поэт-партизан Жумагали Саин:

Душа одна и кровь одна,
Одно отечество у нас.
Одна мечта, одна весна -
Та, о которой пел Тарас.

Поэт Платон Воронько, писатель Николай Зарудный, художник Василий Касьян, артисты Андрей Сова и многие другие во время одной из декад украинской литературы и искусства с большим интересом, а часто и с изумлением знакомились с экономикой и культурной жизнью г. Шевченко. Они тепло встречались с рабочими, интеллигенцией, молодёжью города. Гостей с Украины всегда глубоко волновало радушие, с которым их встречали жители полуострова. В Шевченковском питомнике, ухоженном садоводами из Сибири, и ныне растут памятные «Деревья дружбы», посаженные посланцами культуры Украины и других республик. «Сто с лишним лет назад, - подчеркнул при посадке деревьев Платон Воронько, - великий Кобзарь Тарас посадил на земле казахской вербу, которая была деревом тоски и боли. Деревья, посаженные в питомнике города Шевченко, - это *символы братства и дружбы*».

Думаю, любой житель этого самого красивого города, в строительство которого он вложил частичку своего сердца, никакими рассудочными соображениями не сможет оправдать изменения имени этого символа. В сознании интеллигентного человека непременно всплывёт строчка из Е.Баратынского: «О память сердца ты сильней рассудка памяти печальной!».

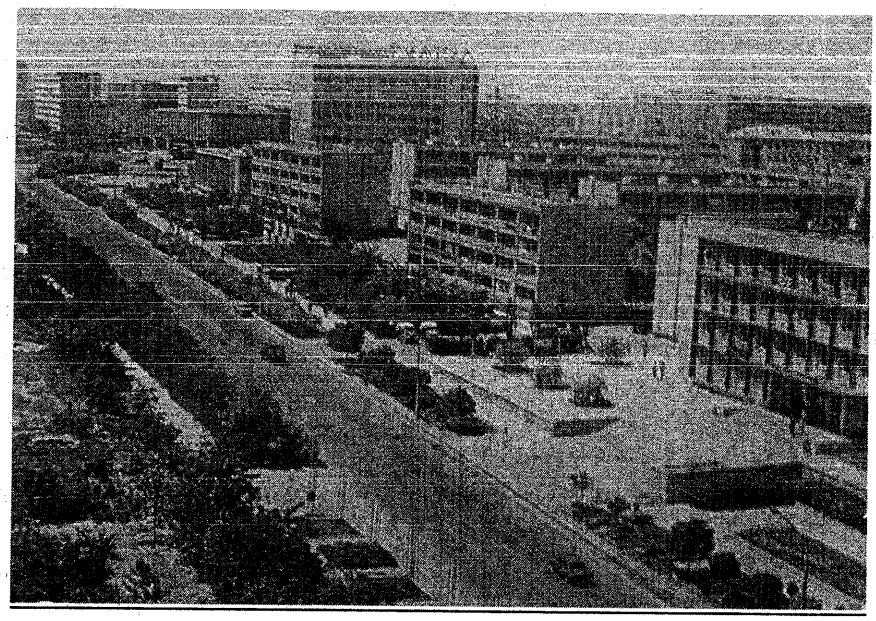

Фото № 3. Вид на центр г. Шевченко.

Против переименования ещё одного областного центра, города Гурьева Гурьевской области, мне довелось выступать несколько раз. Обычно причина возникавшего зуда состояла в том, что какой-нибудь «высокоидейный активист» начинал забрасывать Президиум Верховного Совета Казахской ССР письмами. Требовал во имя «революционной целесообразности» или «во имя восстановления исторической справедливости» убрать с карты республики имя «русского купца, который не только беспощадно угнетал казахский народ, но и гноил в своих тюрьмах лучших его представителей - революционеров». Благоразумие – непременная черта трезво мыслящих властей. Обычно председатель горисполкома знакомил меня с такими письмами и просил дать историческую справку, после чего страсти улегались.

Конечно, можно было отвечать кратко, с иронией и сарказмом: помилуйте, когда братья Гурьевы возводили свои крепости, казахские кочевья находились за тысячи вёрст от тамошних мест, а окрест располагались кочевья калмыцких тайшей и вольные общины уральских казаков [1]. Но для нас, историков, ирония и сарказм не аргументы. Приходится терпеливо раскрывать подлинную историческую картину на основе документальных источников. Она как мозаичное полотно складывается из сотен и сотен отдельных документов. В нашем случае из документов, разбросанных мелкими крупицами по дипломатической переписке в фондах ЦГАДА: Ногайские дела, Турецкие дела, Приказные дала новой разборки и многих иных, как архивных, так и в редких документальных публикациях.

Выше я уже отмечал, что Восточное побережье Каспийского море было известно в Киевской Руси с древнейших времён. По этим территориям проходили крупные торговые магистрали. Они связывали Киевскую Русь волжско-каспийским путём с мусульманским Востоком [2]. Уже в X в. киевские князья находились в тесном военно-политическом союзе с огузо-туркменскими племенами Нижней Сырдарьи. Предпринимались шаги к установлению дипломатических отношений с Хорезмом [3].

История торговых и миграционных путей в низовьях р. Яика (Урала) до постоянного поселения там славян была в той или иной мере связана с жизнью многих иных народов. В 1229 г. Батый с 300-тысячным войском вторгся в южнославянские степи, в кочевья половцев. Соединённые силы половцев и

хвалиссов, живших в нижнем бассейне Яика, встретили Батыя неподалеку от Каспия, в междуречье Волги и Яика, в Рын-песках (нынешний Денгизский район Гурьевской области), но были разбиты.

Прерванные татаро-монгольским нашествием связи Киевской Руси со Средней Азией начали налаживаться в Х1У в. При этом ведущую роль начали занимать торговцы из Северо-восточной Руси, где постепенно возвышается Москва, выступившая центром «собирания русских земель». В это время хивинские и бухарские купцы вели активную транзитную торговлю в Нижнем Поволжье. Разгром и падение Золотой Орды открыли перед крепнувшим Московским государством возможности для дипломатических и торговых связей [4]. Ногайские ханы признали вассальную зависимость от московских царей. Их столица Сарайджук или Сараилджадита (в русской огласовке Сарайчик), построенная в ХШ в. в устье Яика, примерно в 30-ти километрах от современного Гурьева, благодаря своему выгодному положению стала крупным международным рынком транзитной торговли [5].

С подчинением к Московскому царству Астраханского и Казанского ханств складываются ещё более благоприятные условия для развития интенсивных сношений Московского государства со среднеазиатскими ханствами. Место Турции – основного торгового партнера до середины XVI в. – занимают Средняя Азия и Кавказ [6]. О размере происходившей торговли можно судить по тому, что отдельные караваны, проходившие через низовья Яика, насчитывали тысячи верблюдов [7].

К концу XVI в. развитие широких связей с народами Северного Кавказа и восточного Прикаспия привело к созданию системы российских укреплений на Каспийском море, последним звеном, в которой явилась крепость в устье Яика [8]. В документах мы находим указания на то, что правительство, вынашивая широкие планы в отношении бассейна Яика, посылало не одну экспедицию «на Яик города ставить» [9] Выявленные источники пока не позволяют определенно утверждать, был ли «поставлен город» в среднем течении, куда вела водная дорога по реке Самаре, но такая возможность представляется вероятной. В устье же Яика на Казанском острове в 1595 г. возникла первая крепость – отдаленная предшественница Гурьева.

Строилась она обычным для того времени способом. Заготовленные в Тетюшах срубы доставили по Волге и Каспию и быстро собрали на месте под охраной военного отряда. О ее возведении просили ногайцы, князь Урмамет и его мурзы, которым «стала ставитца обида» со стороны бухарского хана Абдуллы. А казахский хан Теввекель уведомил русское правительство о намерении Абдуллы воздвигнуть в устье Яика, в Сарайчике, крепость. Он планировал отторгнуть заволжских ногайцев, а затем угрожать и Астрахани [10]. «И тот город поставлен был для оберегания Больших Ногай» [11]. Когда опасность миновала, «ногаи прислали бить челом» о ликвидации крепости, их просьба была уважена.

В XVII в. восточная и юго-восточная торговля, в связи с наступательной политикой Польши, Швеции и Турции и блокадой европейских торговых магистралей, начинает играть для России исключительную роль. Возникают торговые пристанища на Мангышлаке, бухарцы строят планы значительного расширения обмена с россиянами в Сарайчике. В восточно-каспийской торговле наряду с купцами подвизаются ремесленные и служилые люди [12]. Она вызывает живой интерес у англичан и голландцев.

Интенсивно расширявшиеся торговые и дипломатические связи требовали обеспечения безопасности морских и сухопутных дорог. Русское правительство по-прежнему вынашивает планы освоения всего бассейна Яика [13] и возведения укрепления на Мангышлаке. О последнем не раз просили и хивинские ханы [14].

Реализация этого плана должна была помочь разрешить еще одну задачу, давно преследовавшуюся властями, - ликвидировать или, по меньшей мере, твердо подчинить вольное яицкое казачество.

О том, что такие планы постоянно занимали российское правительство в первой половине XVII в., свидетельствует ряд документов. В 1614 г. была составлена «Роспись урочищ вверх по реке Яику» [15]. В 1625 г. из Астрахани снаряжался специальный отряд для составления плана строительства крепости в устье Яика [16]. По свидетельству Михаила Гурьева, место было выбрано, смета отправлена на утверждение царю [17].

В 1651 г. (в это время уже полным ходом шло строительство Гурьевской крепости) активно разведывалась местность для возведения новых укреплений. В 1654 г. на Яике работала значительная группа специалистов. 7 марта 1655 г. по указу царя туда был послан Борис Мишевский. Ему взял с собой в Симбирске и Самаре человек 50-60, работавших на Яике в предыдущем году, и продолжал изучать места для возведения крепостей [18]. Из послания хивинского хана русскому царю от 1679 г. видно, что с ним имелась давняя дипломатическая и военно-политическая договоренность о возведении крепости на Мангышлаке.

Планы были широки, но для их реализации государство не располагало ни достаточными силами, ни финансовыми средствами. Пришлось остановиться на скромном варианте: занять устье Яика и закрепиться в нем путем сооружения крупного военного форта, используя для этих целей частную инициативу и капиталы крупнейших ярославских предпринимателей XVII в. Гурьевых.

* * *

Кто такие Гурьевы? Они выходцы из купечества г. Ярославля. Первым обратил внимание на рыбные богатства Яика Гурий Назарьев. Не ограничиваясь торговлей, он вкладывал свои капиталы в предпринимательскую деятельность, пустил их на хозяйственное освоение северо-восточного Прикаспия. Его сыновья – Дружина, Михаил, Иван и Андрей Гурьевы с большим размахом продолжали отцовское дело и начинали систематическое хозяйственное освоение низовьев Яика.

Богатство Гурьевых первоначально было создано в результате широких торговых операций в сибирских городах, в Казани, Астрахани и за границей[19]. Особенно выдвинулись Гурьевы в торговом мире после разгрома польско-шведской интервенции. В её ликвидации они приняли активное участие, выступили на стороне патриотических национальных сил России. В царской грамоте особо отмечалось, что сын Гурия Назарьева – Дружина [20] боролся против польских интервентов ***«крепко и непоколебимо в твердости ума своего безо всякого сомнения и ни к каким воровским советам не приставал, и Московскому государству во всем помогал, и малодушных людей от всякого дурна отговаривал»***.[21] Другой сын Гурия Назарьева – Михаил Гурьев принимал деятельное участие всоздании материальной базы ополчения Минина и Пожарского [22].

За патриотические и иные заслуги Гурьевы были пожалованы званием московских гостей. После этого они еще больше выдвинулись среди крупного русского купечества: им доверялись ответственные и почетные поручения по торговой и финансовой администрации. Иван Гурьев (племянник Гурия Назарьева) был головою Большой Московской таможни, а затем таможенным головою в Архангельске. Михаил – сын Гурия Назарьева, также служил в Москве и Архангельске в таможнях и на Денежном дворе Он занимал важные должности по выдаче казенного хлеба и сдаче на откуп судов в Нижнем Новгороде и Астрахани [23].

Путь Гурьевых на Яик лежал через Астрахань. К сожалению, сведений о торгово-предпринимательской деятельности Гурьевых в нижневолжском регионе сохранилось мало. Из документа от 4 августа 1624 г. видно, что Дружина закупал в Астрахани на Уваровском дворцовом учуге по тысяче и более севрюг и осетров [24]. Через два года Дружина взял в откуп сам Уваровский учуг. Уплачивал огромную по тому времени откупную сумму, по 1777 руб. в год [25]. Еще через год он поставил в Астрахани амбар на Гостином дворе [26]. Вскоре Дружина сделался самым влиятельным человеком в городе [27]. Вначале Гурий Назарьев и его сын Дружина вывозили на продажу рыбу в центральную Россию. Затем, ознакомившись с условиями промысловой деятельности в низовьях Волги, взяли на откуп дворцовые учуги, не прекращая одновременно занятий торговлей. Дружина поставлял в Астрахань парусные холсты и смолу, различные ремесленные изделия. Со временем его целиком заняло рыбное дело.

В 1625 г. он стал одним из крупнейших агентов по закупке для царского двора икры осетровых рыб [28]. Вскоре промысловое предпринимательство в деятельности Дружины вытесняет торговлю. Он берет крупный подряд по перевозке из разных мест в Астрахань ржи, муки, овса, толокна и пр. В 1626 г. его доходы от этих операций составили 983 руб. [29]

Если Гурий Назарьев и его старший сын сосредоточили предпринимательство в основном в Астрахани, то младшие сыновья – Михаил, Андрей и Иван при поддержке отца искали приложения своим капиталам за рубежом освоенной государством территории. «В прошлом, во 148 году (1640 г.), - говорится в царском указе, - завели вновь и устроили за морем на реке Яике своими деньгами город каменной и для рыбной ловли сделали учуг» [30]. В указе, писанном в 1670-х годах, допущена неточность. Первая крепость, заложенная в устье Яика, была не каменной, а деревянной. Михаил Гурьев, взявший после смерти отца заботы о нижнеяицких промыслах, все подготовительные работы произвел в верхневолжских городах. «Сперва был привезен деревянный город, - писал он, - из верховых городов в Михайловых во многих судах до Астрахани, а из Астрахани в других, в морских судах, в Михайловых же, на Яик отвезен здорово» [31]. Под охраной крепости, в 4-х верстах, находился учуг, внутри которого помещались лабазы, чаны, амбары и прочие сооружения. На значительном расстоянии от крепости по берегам Яика и Каспийского моря были разбросаны так называемые станы, т.е. стоянки небольших рыболовецких артелей [32].

В исторических документах встречаются различные названия г. Гурьева. Вначале его называли Яицкий городок, Усть-Яицкий городок. С 1647 г., с началом возведения каменной крепости, его стали именовать Яицким Каменным городком. Позднее, чтобы отличить Гурьев от Уральска, его называли в документах Нижний Яицкий городок, Уральск – Верхний Яицкий городок. Калмыки называли Гурьев Узян-Балюзин, казахи – Уйшик-кала, т.е. город учугов.

В условиях больших военных расходов по охране рыбных промыслов Гурьевы с самого начала попали в зависимое положение от царских властей, которые брали на себя организацию и содержание гарнизона. Правительство проявило повышенный интерес к делам Гурьевых на Яике не только потому, что их капитал использовался для осуществления военно-политических планов, но и для организации дворцовых промыслов, которые поглотили впоследствии «учужные заводы» Гурьевых вместе с их городом. Уже в 1644 г. мы встречаем на Яике астраханского воеводу Ф.Ф.Волконского, занимавшегося вопросами строительства острога [33]. В его распоряжении находился гарнизон от 500 до 550 стрельцов при восьми пушках [34].

Практика борьбы против набегов отдельных калмыцких, туркменских и каракалпакских феодалов еще в 40-х годах XVII в. показала, что простое

увеличение гарнизона не достигало необходимых результатов. Встал вопрос о строительстве каменной крепости, отвечавшей требованиям военного форта. Правительство и на этот раз воспользовалось инициативой Гурьевых, заинтересованных в прочной колонизации Яика. Разрешительный указ царя был выдан 18 апреля 1645 г. на имя Михаила Гурьева. За обязательство построить каменную крепость М.Гурьев освобождался на 7 лет (с 1646 г. по 1653 г.) от уплаты оброка за пользование яицкими и эмбинскими водами [35]. Это составляло более 17.812 руб. Из указа следует, что царь распорядился возвести каменную крепость по просьбе М. Гурьева. Гурьев уверял, якобы указ был издан помимо его просьбы. Возможно, временно совпали интересы частного предпринимательства и государственные, поэто-му Гурьевы продолжили роль подрядчиков.

Наряду с охраной крепости правительство взяло на себя обязательство по поставке квалифицированной рабочей силы: велено было посылать ежегодно на Яик 600 человек. Обязательств власти не сдержали. М.Гурьеву пришлось вести строительство, переплачивая при найме мастеровых в верхневолжских городах втрое и вчетверо. Нанимались также кочевавшие поблизости татары. Однако наемной рабочей силы в условиях крепостного строя не хватало. Гурьев добивался принудительной присылки крепостных, заселения города «государевыми прочными людьми с женами». Многократные челобитья его царь оставил без внимания.

Сооружение каменных укреплений началось 6 июня 1647 г. [36]. Из отписок астраханского воеводы Ф.С.Куракина царю за 1648-1649 гг. видно, что строки, определенные правительством, не выполнялись вследствие частых нападений кочевников, яицких казаков и недостатка рабочей силы. Строительство было закончено только в 1662 г. В плане крепость представляла собою правильный четырехугольник, с общей длиной стен в 400 сажен. Крепость окружал глубокий ров [37]. Впоследствии восемь башен кремля получили названия: Спасская, Головная, Солдатская, Вышечная, Степная, Хивинка, Макарьевская и Удебная [38]. На стенах устанавливалось десятка три, а иногда и более затинных, т.е. крепостных орудий. Гарнизон состоял из 350-500 астраханских стрельцов-годовальщиков. Позднее в пяти верстах от города сооружается брандвахта с караульней и маяком [39].

Несмотря на трудности хозяйственного освоения отдаленной территории, большие транспортные расходы и убытки от набегов феодалов, наводнений, пожаров и «морских болезней», промыслы давали Гурьевым крупную прибыль. До середины 60-х годов их предпринимательская деятельность на Яике и в низовьях Волги росла. В 1664 г. они приобрели в Астраханском кремле еще одно место для строительства двора [40]. Гурьевы располагали значительным числом речных и морских судов [41]. В Гурьеве-городке появились рыбные, соляные, кабацких дел сборщики и пристава. На яицких промыслах «сборы и откупа были немалые» [42]. Косвенное представление о больших размерах промыслов дает и то обстоятельство, что потребность их в соли не удовлетворялась полностью за счет яицких соляных промыслов, значительная часть поставлялась из Астрахани [43]. Правительство также признавало, что от Гурьевского «учуга учинилось денежной казне в откупу и в икряном промыслу и в пошлинах во всех городах многие прибыли» [44]. По словам Михаила Гурьева, за 27 лет государство получило в виде пошлин и доходов только от поставок ко двору икры около 500 тыс. руб. серебром – сумма по тому времени колоссальная [45].

Наряду с гурьевскими на Яике рано появились дворцовые промыслы. Уже в 1667 г. между администрацией гурьевских и дворцовых промыслов возникли резкие трения [46]. Дворцовые промыслы управлялись выборным целовальником и четырьмя помощниками из числа астраханских посадских людей [47].

Изготовлялось большое количество икры, шедшей ко двору и на экспорт, в частности в Армению, а также другие продукты, вывозившиеся в немецкие города [48]. Был основан соляной промысел, на нем работало около 20 человек [49]. Помимо постоянных работников в весеннюю плавню (путину), в беляшное время (время хода белуги) посылались группы нанятых в Астрахани на подрядных условиях (обычно на сезон) специалистов-икрянщиков [50].

В начале 90-х годов XVII в. на Яике начали промышлять частные ловцы, которые должны были весь улов сдавать целовальникам по определенной государственной цене. В конце 90-х годов XVII в. рыбные ловли на Яике и в прибрежных морских водах правительство отдает в откупное содержание небольшими участками [52]. В Гурьеве в этой связи учреждается специальная должность сборщика откупных средств [53].

Государственные и частные рыбные промыслы в низовьях Яика создали серьезную угрозу хозяйственным интересам яицких казаков. Почти тридцатилетняя борьба их против Гурьевых за сохранение в своих руках рыбных угодий, несмотря на вооруженную поддержку царского правительства, закончилась к концу 60-х годов полным поражением Гурьевых. Окончательный удар предпринимательской деятельности Гурьевых нанесли совместные выступления работных людей, стрельцов, яицких и донских казаков, возглавленные С.Т.Разиным. Между прочим, можно заметить, что о широте разинских антиправительственных замыслов свидетельствует и его переписка с гетманом П.Дорошенко.

Были и другие причины, обусловившие крушение Гурьевых. Судьба г. Гурьева и промыслов была предрешена уже к началу 70-х годов. Решение её упрощалось для царских властей тем, что хотя Гурьевы и являлись крупными купцами, имевшими высокий социальный статус гостей, но им далеко ещё было до правового положения буржуазии европейских городов. Далеко было до её экономического господства. Российское «предпринимательство», политически бессильное, душилось правительством, подвергалось неприкрытой эксплуатации со стороны царизма. Правительство феодалов-крепостников выжимало все из представителей торгового и промыслового сословия. Оно, как правило, пускало по миру тех, в ком оно еще вчера нуждалось и чья финансовая и деловая поддержка сослужила ему хорошую службу. Ф.Энгельс, характеризуя политику феодальных правительств по отношению к молодой западноевропейской буржуазии, писал, что союз буржуазии с королевской властью помог последней в ее окончательной победе над крупными феодалами, но это нисколько не помешало королевской власти заплатить своему союзнику черной неблагодарностью за его поддержку: «королевская власть в благодарность за это поработила и ограбила своего союзника» [54].

Судьба ряда крупнейших представителей торгового и предпринимательского капитала России XVII в., в том числе и Гурьевых, является наглядным подтверждением характеристики, данной Ф. Энгельсом [55]. Закрепление Гурьевых на Яике соответствовало не только экономическим, но и политическим интересам царизма. Однако правительство, проводя своекорыстную близорукую политику, не оказало достаточной поддержки промысловой деятельности Гурьевых. Более того, оно не выполнило своих обязательств по поставке квалифицированной рабочей силы, что наряду с другими причинами также содействовало разорению предпринимателей. На строительство крепостей М. Гурьев затратил 289 942 руб. Это равно почти четырем миллионам на золотые деньги по дореволюционному курсу – сумма во много раз превосходившая размер доходов, полученных Гурьевыми за счет временного освобождения их от пошлин [56]. М.Гурьев писал, что помимо уплаты непомерно высоких пошлин и откупных

сумм он страдал от всяческих поборов, взимавшихся с него властями в виде икры и других рыбных продуктов. В 1670-х годах Гурьевы были экспроприированы. Их промыслы со всеми сооружениями взяты в приказ Большого Дворца. Казахские же кочевья, потеснив калмыков, стали более или менее регулярно приближаться к реке Яику (Уралу) только с 1731 г., после добровольного принятия ханом Младшего жуза Абулхайром российского подданства.

Как видим, Гурьевы по времени их деловой активности в бассейне Яика и северо-восточного Прикаспия каких-либо контактов, а тем более контактов недоброжелательных, с казахским населением не имели, и иметь не могли. Имя же своему городу, перешедшему в собственность государства, оставили на правах его основателей.

* * *

С утверждением России в низовьях Яика город и его регион начал играть более значительную роль в экономических и политических связях России как с кочевыми народами прияицких степей, так и в развитии торговых и дипломатических сношений со Средней Азией и Востоком. Широкие планы развития внешней торговли вынашивал сам Михаил Гурьев. Его интересовали дороги от Яика в Бухару, Китай, Индию, Персию и Афганистан. Подробное описание их он представил в приказ Тайных дел. Указывал, что от Яицкого города идут в эти страны дороги «хорошие, людные и смирные» [57].

Русское правительство придавало большое экономическое и политическое значение попыткам установить прямые сношения с Индией[58]. В этой связи представляет исключительный интерес «Роспись, куды путь конный от Каменного города (Гурьев – В.Д.) до Индийских земель». Из нее видно, что с постройкой Гурьева правительство могло предложить русским и западноевропейским купцам различные варианты путей в важнейшие международные центры среднеазиатской и восточной торговли – Хиву, Балх, Кабул, Мультан в Индии, Дели, Лахор, Самарканд, Бендер-Аббис, Ормуз в Персии. Все они имели неоспоримые преимущества перед морской дорогой в Индию из Архангельска. Ассортимент товаров, привозившихся в XVII в. в Россию из Индии, был довольно значительным [59]. Из России экспортировались разнообразные товары отечественного производства [60].

Имеются описания прияицких путей [61]. Ногайская дорога, шедшая от Астрахани, признавалась «за удобнейшую из всех известных путей, идущих из России в Хиву, а, следовательно, и в Бухарию» [62]. Со стороны Волги к Гурьеву подходила еще одна дорога, из Самары. Она была значительно обильнее кормами и водою, но играла менее существенную роль [63]. Память об этих дорогах сохраняется в названии двух частей города, правобережная Самарская, левобережная Бухарская.

Гурьевский форт использовался также для охраны морских магистралей, связывавших Астрахань с Тюб-Караганской и Кабалыклейской пристанями на Мангышлаке и с Персией. Об оживлении в середине XVII в. торговли на Тюб-Карагане свидетельствует резко возросшее число таможенных выписей, выдававшихся в Астрахани. В 1687 г. было выдано 67 выписей [64]. За один июнь месяц на Карагань выезжали с товарами 35 торговцев, из них 5 стрельцов, остальные посадские: патриарший «служебник», подельщик рыбного дворцового промысла, приказчик виноградных садов и др. [65]. В 60-х годах XVII в. было начато сооружение каспийского торгового флота. В начале XVIII в. использовалось 9 тялок, 4 шкуты, 7 флейтов, несколько бус [66]. Документы, к сожалению, не позволяют установить количество частновладельческих судов, но их, несомненно, было значительно больше казенных.

С 1660-х годов сам Яик становится местом оживленной торговли России с

ханствами Средней Азии и с кочевниками. Вначале в г. Гурьеве проводился лишь таможенный досмотр. Сохранились наказные памяти от 40-х годов XVII в. [67]. В начале 80-х годов XVII в. учреждается постоянная таможня и Калмыцкий меновой двор. На основании наказной памяти Г. Калейникову, выданной от имени царей Петра и Ивана, дореволюционные историки яицкого казачества открытие таможни в Гурьеве относили только в 1691 г. Однако в фонде Астраханской приказной избы ЛОИИ мною разысканы более ранние наказные памяти, от 1684 г. [68].

Купцы привозили на Яик крупные партии товаров, о чем косвенно свидетельствует число находившихся при них работников [69].

Из наказной памяти, выданной 19 сентября 1684 г. гурьевскому таможенному целовальнику Федору Фомину, видно, что в городе торговые люди (русские, калмыки, татары и туркмены) меняли свои товары на Калмыцком меновом дворе [70]. Скот пригоняли туркмены, калмыки и татары [71].

На Яике обнаруживается весьма примечательное явление: наряду с обменом в Гурьеве имела место продажа и покупка товаров также и на деньги, что свидетельствует о широком развитии торговли [72]. К сожалению, скудность документов не позволяет проследить, насколько это было значительно развито.

Заметное место занимали торги самих жителей Гурьева. В них участвовали переведенцы, стрельцы, «всяких чинов люди». Уже в 50-е годы XVII в. были разработаны меры по организации торгов и вне стен города. Эти меры защищали торговцев от набегов отдельных феодалов агрессивного поведения. В XVII в. на Калмыцком базаре «переведенцы и служивые, и всяких чинов люди» променивали «всякие товары», содержали для продажи целые табуны лошадей [73].

В XVII в. товары русского производства попадали и в казахскую степь. Необходимость расширения торговых связей казахской степи с русским рынком диктовалась развивавшимися экономическими потребностями и тем обстоятельством, что торговля казахов с Хивой и Бухарой, по свидетельству самих казахских ханов и султанов, была менее выгодной вследствие ограниченности ассортимента товаров.

Таким образом, с основанием г. Гурьева речной бассейн Яика и Каспийское море стали играть более значительную роль в юго-восточной политике России, в экономических и политических связях со Средней Азией, Востоком и кочевыми народами. В то же время создание опорной базы царского правительства в низовьях Яика открыло перед ним возможность начать широкое наступление на яицкое казачество, которое до того времени сохраняло за собою полную самостоятельность и оставалось недосягаемым для правительственных войск. При Петре Первом все «вольные» казачьи общины были жестоко разгромлены, казачество преобразуется в иррегулярные войска, строго подчинённые Военной коллегии. Гурьевская крепость была позднее снесена, в городе поселены служилые казаки. Несмотря на «несносное от комаров мучение», на которое так жаловался знаменитый академик-путешественник П.С.Паллас, жителям полюбился богатый осетровыми рыбами и птицей край. «Гурьев городок – Москвы уголок», - уверяли они привыкшего к столичному комфорту немца.

* * *

Тягостны для меня эти заметки о двух прекрасных городах и одной улице, лишённых своих имён на виду у всех. По существу над ними совершена гражданская казнь. Гражданской казнью в Российской империи 18-19 веков назывался вид ***позорящего*** наказания для преступников из дворянского сословия. Осуждённого привязывали к позорному столбу и ломали над его головой шпагу в знак лишения всех прав состояния: чинов, сословных привилегий, прав собственности, родительских прав. ***Человек навсегда лишался всего***

того, что составляло его доброе имя. В наше время почти весь цивилизованный мир выступает за отмену смертной казни даже для преступников, полагая, что публичная казнь почти всегда сама является преступлением. Почему же не запретить публичные казни над городами и улицами?

Примечания

* Подробнее об истории возникновения г.Шевченко можно прочитать: К.Шаймерденов, В.Дариенко. Меридиан дружбы. Изд-во "Казаъстан". Алма-Ата. 1973.

Джерела та література

1. Дополнительно об отдельных страницах истории безвинно лишённого своего имени города (теперь он назван Отырау. т.е. Степной) можно прочитать в статьях, очерках и публикациях. См.: С.В. Бахрушин. Промышленные предприятия русских торговых людей в XVII веке. – "Исторические записки", т.8, стр. 122-128; Е.Н.Кушева. Яицкое казачество. "Очерки истории СССР. XVII в." М., 1955, стр. 271-276; В.Н. Дариенко. Город Гурьев (хронология исторических событий). – "Ученые записки" Каз. Гос. Ун-та, т. 53, вып. 9, 1962 г.; его же. Классовая борьба на Яике в XVII - начале XVII в. М., 1966.
2. "История культуры древней Руси". Домонгольский период..., т. I. М.-Л., 1946,стр. 335-340.
3. "Русско-туркменские отношения в XVII-XIX вв. (до присоединения Туркмении к России)», сб. арх. док. Ашхабад, 1963, стр. 6.
4. «История Туркменской ССР», т. I, кн. 1. Ашхабад. 1957, стр. 396.
5. Н.М. Карамзин. История Государства Российского, изд. III, стр. 175. Примечание.
6. См.: М.В. Фехнер. Торговля Русского государства со странами Востока в XVI в. М., 1952, стр. 6-7.
7. «Материалы по истории каракалпаков», сб. док. «Труды ин-та востоковедения АН СССР», т. VII. М.-Л., 1935, стр. 29.
8. Е.Н. Кушева. Народы Северного Кавказа и их связи с Россией (вторая половина XVI-30-е годы XVII в.). М., 1963, стр. 283.
9. «Сибирский сборник», т. I, М., 1844, стр. 129-130; ЦГАДА. Книга разрядным походом бояр с 1492 до 1606 г., лл. 805-807 (документы выявлены Е.Н. Кушевой).
10. Е.Н. Кушева. Указ. соч., стр. 289.
11. «Памятники дипломатических и торговых сношений с Персией». СПб, 1892,стр. 49-50.
12. Ленинградское отделение Института истории АН СССР, рукописный отдел (далее: ЛОИИ); ф. 178 – Астраханская приказная изба, оп. 1, д. 318, л. 1. Дела в 178 фонде состоят по большей части из одного документа, что создает при ссылке на него заметную перегрузку.
13. См.: Русская историческая библиотека (далее: РИБ), т. XXI. Дела Тайного приказа, кн. 1. СПб, 1907, стр. 1586-1589.
14. См.: «Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР». Сб. док., вып. 3, ч. I. Л., 1933, стр. 240-241.
15. ЛОИИ, ф. 178, оп. 1, д. 321, л. 1.
16. Государственный архив Астраханской области (далее: ГААО), ф. 1010- Астраханская воеводская палата (изба), оп. 1, д. 3, лл. 1-5.
17. Центральный государственный архив древних актов (далее: ЦГАДА), ф. 159 – Приказные дела новой разборки, д. 488, л. 3. РИБ, т. XXI, Дела Тайного приказа, кн. 1. СПб, 1907, стр. 1586-1589.
18. С.В. Бахрушин. Указ. соч.; Дополнения к актам историческим, т. III. СПб, 1848, стр. 531-539.
19. С.В. Бахрушин, основываясь на жалованной грамоте царя Алексея Михайловича, считал Дружину братом Гурия Назарьева. Эта неточность вкралась и в "Советскую историческую энциклопедию". См.: т. IV. М., 1963, стр. 900, статья «Гурьевы». В царской грамоте, данной представителям третьего поколения гостей, пошедших от Гурия Назарьева, допущена ошибка. Из ряда документов, хранящихся в архиве ЛОИИ, видно, что Дружина Назарьев – это сын Гурия Назарьева. В частности, в одной поручной записи говорится: «Се яз, Дружина Назарьев, сын Гурьева, ярославец...» (ЛОИИ, ф. 178, оп. 7, д. 1064, стр. 1).
20. Полное собрание законов, т. II, № 782, стр. 221.
21. «Очерки истории СССР», конец XV – начало XVII в. М., 1955, стр. 583.
22. С.В. Бахрушин. Указ. соч.; ПСЗ, т. II № 782, стр. 222-224.
23. ЛОИИ, ф. 178, оп. 1, д. 882, л.1.
24. Там же, д. 859, л. 9.
25. Там же, д. 978, лл. 1-2.
26. Там же, д. 1064, лл. 1-2.
27. Там же, оп. 1, д. 1075, л. 1; д. 956, лл. 1-6.
28. Там же, д. 958, лл. 5-6.

29. ПСЗ, т. II, № 782, стр. 222-224.
30. ЦГАДА, ф. 159, д. 488, л. 4.
31. ЛОИИ, ф. 178, оп. 1, д. 3730, лл. 1-9.
32. Там же, ф. 178, оп. 1, д. 1664, л. 2.
33. Там же, д. 1723, лл. 1-15.
34. Эмбинскими водами в то время назывался весь северо-восточный угол Каспийского моря.
35. Акты исторические, т. IV, № 1842, стр. 134-136.
36. Описание крепостных сооружений. См.: Р.В. Овчинников. Гурьевская крепость. – «История СССР», № 1, 1970.
37. ЦГАДА, ф. 371 – Преображенский приказ, стб. 114, лл. 180-182.
38. П.С. Паллас. Путешествия по разным провинциям Российской империи, ч. 1, СПб, 1773, стр. 629.
39. ЛОИИ, ф. 178, оп. 1, д. 4770, л. 1.
40. Там же, д. 1988, лл. 1-5.
41. «Акты археографической экспедиции». СПб, 1836. стр. 5-6.
42. Н.В. Устюгов. Солеваренная промышленность Соли Камской в XVII в., М., 1957, стр. 306-307.
43. ПСЗ, т. II, стр. 221-224.
44. ЦГАДА, ф. 159, д. 488, л. 4
45. ЛОИИ, ф. 178, оп. 1, д. 5263, лл. 1-2; д. 5264, л. 1.
46. Там же, д. 10209, лл. 1-4; д. 10500, лл. 1-3.
47. Там же, д. 12361, лл. 1-2; д. 5237, л. 1.
48. Там же, д. 8932, л. 1.
49. Там же, д. 5237, л. 1.
50. Там же, д. 12362, лл. 1-8.
51. ГААО, ф. 614 –Астраханская рыбная контора, оп. 1, св. 2, д. 1, лл. 1-3.
52. Там же, св. 5, д. 1, лл. 80-86.
53. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. XVI, ч. 1, стр. 445.
54. См.: С.В. Бахрушин. Промышленные предприятия русских торговых людей в XVII в. «Исторические записки», т. 8, стр. 122-128.
55. ЦГАДА, ф. 159, д. 488, лл. 4-5.
56. ЦГАДА, ф. 159, д. 488, л. 3.
57. «Русско-индийские отношения в XVII в.», сб. док. М., 1958, стр. 18.
58. В.А. Уляницкий. Сношения России с Средней Азией и Индией в XVI- XVII вв. М., 1889, стр. 34.
59. А.И. Добромыслов. Материалы по истории России. Оренбург, 1900, стр. 48-49.
60. И.К. Кириллов. Цветущее состояние Всероссийского государства. Кн. П. М., 1831, стр. 31-32.
61. Подробнее см.: В. Григорьев. Описание Хивинского ханства и дороги туда из Сарайчиковской крепости. «Труды Оренбургской ученой архивной комиссии», вып. XIX. Оренбург, 1908, стр. 184-193.
62. ЦГВИА. ВУА, ф. 414, оп. 1, д. 399, л. 5.
63. ЛОИИ, ф. 179, оп. 1, д. 10164, лл. 21, 49-70.
64. Там же.
65. «Материалы для истории русского флота», ч. IV. СПб, 1867, стр. 291.
66. «Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР», вып. 3. ч. 1, Л., 1933, стр. 254; ЛОИИ, ф. 178, оп. 1, д. 9669, л. 1; д. 9666, л. 1.
67. Там же, д. 10164, лл. 47-48.
68. Там же.
69. Там же, д. 9664, л. 1.
70. «Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР», ч. 1, стр. 254.
71. АИ, т. V, стр. 361-362; ЛОИИ, ф. 178, оп. 1, д. 1926, лл. 1-2.
72. ЦГАДА, ф. 119 – Калмыцкие дела, оп. 1, д. 1 (1654 г.), л. 6.

Критика та бібліографія

Є.Г. Сінкевич

ВАГОМА ПОДІЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ "Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження)" / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003.- 890 с.

У листопаді-грудні 2003 року в провідних наукових та культурних цетнтрах нашої держави пройшла презентація важливої праці "Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження)". Подією на історичному факультеті Херсонського державного університету стала організована Південним осередком Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України презентація цього видання. Наукова і суспільна значимість книги визначається самою проблемою, що визначила її тематику і впродовж кількох століть визначала буття України, а також бачення Переяславської угоди представниками різних політичних кіл і наукових шкіл. У свідомість пересічного українця радінська влада намагалася імплантувати думку, що всім своїм історичним поступом українці нічого іншого й не бажали, як підпасти під оруду Московії. Звичайно, що 350-річчя події, яка відбулася в Переяславі обумовило пожвавлення інтересу істориків України, Росії, Польщі до одного із договорів підписахих у ході визвольної боротьби українського народу на чолі якої стояв гетьман Богдан Хмельницький.

Збірник "Переяславська рада 1654 року" висвітлює проблематику українсько-московської угоди, укладеної в результаті січнево-березневих переговорів 1654 року між Богданом Хмельницьким і московським царем Олексієм Михайловичем. Перша частина видання містить передруки праць української історіографії та публіцистики останньої чверті XIX – 70-х років XX століття. Серед наукових досліджень привертають увагу доробки М.Грушевського "Переяславська умова України з Москвою 1654 року", В.Липинського "Україна на переломі. 1657-1659", Р.Лащенка "Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським", А.Яковліва "Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.", О.Оглобліна "Українсько-московська угода 1654 р.". Важливу інформацію та бачення авторами проблеми відображено у науково-публіцистичних творах М.Драгоманова "Пропащий час. Українці під Московським царством (1654-1876)", Д.Донцова "Українська республіка (1654-1734)", Р.Бжеського "Переяславська умова в планах Б.Хмельницького та "переяславська легенда", З.Книша "Переяславський договір (У трьохсотлітню річницю)", М.Брайчевського "Приєднання чи возз'єднання. Триптих."

До другої частини увійшли наукові розвідки сучасних істориків, зокрема огляди української, російської, польської та англомовної історіографії, статті про Переяславську раду, її причини і наслідки підписання угоди з Московією. Науковими аргументами ще раз спростовується так звана переяславська легенда про добровільне входження України до складу Московської держави як вияв "споконвічної мрії" українців про возз'єднання Русі. Опубліковані праці засвідчують, що московський напрямок дипломатії Богдана Хмельницького мав такий самий зміст, що і турецько-кримський, шведський, семигородський тощо. Домінуючим завданням української зовнішньої політики того часу був пошук сильного військового союзника у боротьбі з Річчю Посполитою з метою об'єднання всіх етнічних земель у державно-адміністративному устрої Війська Запорізького.

Сучасні підходи до проблематики відображені у дослідженнях Сергія Плохія (Едмонтон) "Переяслав 1654: Православний дискус та політична культура", Віктра Брехуненка (Київ) й Сергія Лепявка (Чернігів) "Українське козацтво і Московія в XVI

– першій половині XVII століття", Віктора Горобця (Київ) "Переяславський вибір Богдана Хмельницького 1654 року", Тараса Чухліба (Київ) "Проблема ратифікації Переяславсько-московських домовленостей 1654 року", Ярослава Федорука (Київ) "Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладання Віленського миру (1654-1656)".

Відзначимо історіографічні розвідки Франка Сисина (Едмонтон) "Образ Росії та українсько-російських взаємин в українській історіографії кінця XVII – початку XVIII сторіччя" та "Переяславська рада в англомовній історіографії", Олексія Яся (Київ) "Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття)", Віктора Брехуненка (Київ) "Переяславська рада 1654 року в російській історіографії", Володимира Кравченка (Харків) "Концепції Переяслава в українській історіографії".

Якщо підходи російських та англомовних авторів добре вивчені вітчизняним дослідникам, то бачення польськими науковцями Переяславської угоди і постатті Богдана Хмельницького ще не достатньо відоме. З огляду на цю ремарку нашу увагу в збірнику привернула розвідка дослідника із Варшави Мирослава Наґельського "Переяславька угода 1654 року в польській історіографії".

Польська історіографія сформувала різні уявлення стосовно образу Богдана Хмельницького та Переяславської угоди і запропонувала контроверсійні оцінки щодо даної проблематики. Цьому є своє пояснення, по-скільки історіографічні дослідження переконливо показали, що історична наука розвивається не в ізоляції, а безпосередньо взаємодіє з суспільним життям і всіма її детермінуючими складовими. Зміни в умовах життя, в продукуванні та розподілі матеріальних благ, в сфері ідеології, в суспільній свідомості, в матеріальній і духовній культурі – обумовлюють вплив на істориків і визначають результати їх досліджень. По мірі трансформації самого життя суспільства, віддаляючись від політичних критеріїв ці погляди наближаються до об`єктивної оцінки, вільної від емоційного впливу [1].

Чільне місце М.Наґельський відвів баченню договору між козаками та Московією мемуарам та розвідкам сучасників тієї епохи Альбрехта Станіслава Радзивіла, Веспасіана Коховського, Станіслава Вежбовського, Лаврентія Яна Рудавського.

На переконання автора польська історіографія XIX століття приділила Переяславській угоді відносно небагато уваги, хоча не підлягає сумніву, що 1654-й рік, перехід козацьких сил на бік Москви, спричинив далекосяжні наслідки в першій фазі польсько-російської війни, призвівши до відокремлення від Речі Посполитої не лише більшої частини України, а й Білорусі. Дослідник обмежився оглядом студій визначних представників тогочасної польської історіографії – М.Мохнацького, Ю.У.Немцевича, Й.Лелевеля, Ю.Бартошевича, Г.Шмітта, а також чолових представників краківської історичної школи Ю.Шуйського і М.Бобжинського та інших істориків [2, с.655-656]. Як відомо, представники краківської історчної школи, розглядали сюжети із історичного минулого Польщі з огляду виховання підростаючого покоління та пошуку причин втрати поляками державності, а також позитивних прикладів, які б пробуджували до боротьби за її відродження [3]. Якщо судити про головний напрямок історичних досліджень цього періоду, то краківська історична школа в порівнянні з німецькою, французською, англійською та російською історіографією, займалася перш за все історією державності. Історики цього напрямку в польській історіографії були провіденціолістами і робили ухил на вивчення державного устрою, політичної думки, освіти. Головні її представники не уникали найбільш значимих в історії Польщі проблем – генези державності та суспільства, погляди на польске середньовіччя, розвиток станової монархії, витоки парламентаризму, Унія з Литвою, повстання Хмельницького, причини занепаду Речі Посполитої та ін. Разом

із тим краківська школа солідаризувалася із ідеологією станьчиків, розраховуючи більше на волю провидіння а не на свідомі дії з метою відновлення втраченої державності.

Увагу М.Наґельського привернули погляди Ю.Шуйського, зокрема, засудження ним недалекоглядності польських політичних еліт, які в ході тривалого конфлікту із запорозьким козацтвом не помітили московської небезпеки [2, с.656]. Як відомо Ю.Шуйський високо оцінював дії групи магнатів, що прагнула порозумітися з Хмельницьким [4].

Поразка польського повстання 1863 року обумовила жваву дискусію краківської та варшавської історичних шкіл стосовно історії Речі Посполитої та шляхів відновлення втраченої державності. Вслід за Ю.Шуйським ще один ключовий представник краківської історичної школи М.Бобжинський у "Нарисі історії Польщі" звернув увагу на намагання представників шляхти добитися порозуміння з козаками. Однак, він не вважав домовленості між сторонами остаточними, адже Зборівська та Білоцерківська угоди були тільки віхами у затяжному протистоянні. Бачення представниками краківської школи історичного минулого зазнавало певної еволюції та переоцінки молодим поколінням її носіїв. Цей фактор став причиною певної ревізії та переоцінки цінностей на зламі XIX-XX століття. "Мовити однак цікаво, що в ту епоху, в період найбільшого тріумфу філософії та позитивістської ідеології, появилося покоління носіїв польського неоромантизму та історичного модернізму, найвідомішими представниками якого були Ш.Ашкеназі та К.Потканьскі. Вони то, поруч Т.Войцеховського, Б.Улановського, Т.Корзона і Б.Лімановського здійснили найбільший вплив на чисельну під кінець XIX століття генерацію молодих істориків, що виступала проти усталених традицій краківської історичної школи одночасно вдаючись до збагачення проблематики та інструментарію польської історіографії" [14, с.15]. Нажаль, у розвідці М.Наґельского цей суттєвий момент не знайшов відображення. Дискусія навколо поглядів найбільш відомих представників краківської історичної школи, як наприклад М.Бобжинського значно загострила суспільну увагу до історичного минулого Польщі [5].

Не залишилися поза увагою М.Неґельського і підходи до проблеми Переяславської угоди представника варшавської історичної школи В.Конопчинського [6]. "Історик слушно зауважив, що багато пунктів славнозвісних Переяславських статей за життя Хемельницького були мертвою буквою, а ситуація різко змінилася вже після його смерті. Одним із перших він звернув увагу на неприязне сталвення православної ієрархії на чолі з київським митрополитом до московського патріарха" [2, с.658].

На зламі XIX-XX століть Т.Корзон, Л.Кубаля й Ф.Равіта-Ґавронський з новою силою започаткували дискусії на тему московсько-козацької угоди 1654 року. Спостерігається в цей період явище досить цікаве, що мало велике значення для подальшого розвитку польської історіографії: польські історики не обмежувалися вже запозиченням поглядів напрацьованих на ґрунті німецької науки, але щораз сміливіше і ширше використовували набутки французської, італійської, бельгійської і навіть російської історіографії [14]. У 90-х роках XIX століття у польському суспільстві відбувається пожвавлення прагнень до незалежності. Свій внесок у цей процес робили й історики. Т.Корзон привертав увагу глибоким оптимізмом і вірою у внутрішні сили народу, який після періоду "великого маразму" зумів у часи станіславовські внутрішньо відродитися і зафіксувати в факті повтання 1794 року свою прихильність ідеї незалежності. Він виклав своє бачення стосовно козацької проблематики у полемічній статті стосовно поглядів П.Куліша та Г.Карпова. Ще один львівський дослідник Людвіг Кубаля присвятив низку розвідок проблематиці пов`язаній із визвольною війною під проводом

Б.Хмельницького [7;8;9;10]. Увагу М.Наґельського привернула тільки одна із них [8]. Очевидно, що ця обставина обумовлена самим доробком Л.Кубалі. Ціла низка його робіт із україно-польської проблематики носила більше публіцистичний а ніж науковий характер. Можна погодитися із думкою, що незважаючи на те, що в 50-ті роки XX століття праці Кубалі як репрезентанта польської буржуазно-шляхетської історіографії оцінювали дуже критично, багато його міркувань є актуальними й донині. Адже слушною є оцінка Переяславської угоди й домовлених пунктів про вольності й привілеї Війська Запорозького як заслуги Богдана Хмельницького, оскільки пізніші умови, нав`язані його наступникам, мали небагато спільного з тими, що підписувалися в березні 1654 р. [2, с.661-662].

М.Наґельський не обійшов увагою праці дослідників середини XX століття В.Томкевича і О.Ґуркі. Останній залишив слід у польській історіографії, виступивши проти знаних авторитетів та з критикою візії поданої у повісті Г.Сенкевича "Вогнем і мечем". Він же підтримав реабілітацію поглядів представників краківської історичної школи наполягаючи на тому, що Польща втратила незалежність виключно власним прорахункам, а також відродилася завдячуючи власним зусиллям поляків [11]. Характрено, що формування нових підходів до історичного минулого Польщі гальмувала та обставина, що поглибилася теоретико-методологічна рефлексія, яка не була сильним боком тогочасної польської історіографії. Так, наприклад, фундатори школи історії народного господарства Ф.Буяк та Я.Рутковскі, як і більшість польських істориків мало цікавилися теоретико-методологічною проблематикою історії.

Не обминув увагою дослідник і суттєву зміну підходів у польскій історіографії щодо Переяславської угоди, яка була обумовлена поглядами чолових представників марксистської історіографії під час відзначення 300-річчя події. Провідниками такої лінії виступили С.Арнольд, З.Лібішовька, Б.Барановський, З.Вуйцік. Нам видається, що тогочасні польські довідкові видання були своєрідною калькою радянських енциклопедій із притаманною їм риторикою та оцінками. Дісталося і двотомному виданню Ф.Равіти-Ґавроньскі, де той у досить різкій формі характеризував гетьмана та підняте ним посвстання. Разом із тим автори досліджень часів ПОРП відзначали геній Б.Хмельницького, зараховуючи йому в актив перемоги під Корсунем, Пилявцями і Батогом. Піднятий ним рух вони визнавали як один із найбільш суттєвих в Європі – революцією 1648 року, яка стала поворотним моментом не тільки в історії України, але й історії Польщі [12]. На думку Владислава Велхорскі з відновленням православної ієрархії в Києві виріс вплив Москви, яка налаштовувала українців проти попередньої влади і віри [13].

Набуття Україною незалежності обумовило новий інтерес польських дослідників до особи гетьмана та наслідків Переяславської угоди. На думку деяких із них єдиною формою протесту відомою на Україні XVII століття був збройний бунт. Із найновіших підходів стосовно Переяславської угоди М.Наґельський подає погляди В.Серчика, Я.Карчмарчика, А.Мироновича, Л.Підгородецького та авторів узагальнюючих праць.

Питання угоди в Переяславі широко подано у найновішій біографії Богдана Хмельницького (видана на польській [15] та українській [16] мові) автором якої є краківський дослідник Януш Качмарчик. На слушне зауваження М.Наґельського, у його праці ґрунтовно висвітлено ґенезу прийняття Війська Запорізького під владу царської Москви [2, с.671].

Таким чином, Переяславська угода донині залишається дискусійною проблемою у вітчизняній та закордонній (в тому числі польській) історіграфії. Польська історіографія сформувала різне бачення україно-польських відносин середини XVII століття. По мірі все нових досліджень воно піддається постійній еволюції. Запропоноване увазі українського читача видання "Переяславська рада

1654 року (історіографія та дослідження)" / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003 слугуватиме позбавленню від стереотипів та нав`язаних зовні хибних уявлень.

Джерела та література

1. Maternicki J. Warszawskie srodowisko historyczne w okresie rewolucji 1905 i wzrostu dążeń niepodległościowych przed I wojna światową // Przeglad humanistyczny.-1980 - №6.
2. Наґельський М. Переяславська угода 1654 року в польській історіографії / Переяславська рада 1654 року.- К., 2003
3. Сінкевич Є.Г. Зародження "краківської історичної школи" та діяльність визначних її представників у другій половині XIX ст. // Південний архів. Історичні науки.- Вип.7.-Херсон, 2002.- С.134-140.
4. Szujski J. Historya Polska // Szyjski J. Dziela.- Krakćw, 1889.- T.IX.
5. Krzemieńska-Surowiecka Polemika wokół "Dziejów Polski w zarysie" Michała Bobrzyńskiego (w latach 1879-1890) // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego" .-Seria I.- №4.- 1956.- 107-130.
6. Konopcyzński W. Dzieje Polski nowożytnej.- I-II.- Warszawa.- 1936.
7. Kubala L. Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem.- Warszawa.- 1909.
8. Kubala L. Wojna Moskiewska, rok 1654-1655. - Warszawa.- 1910.
9. Kubala L. Szkice historyczne.- seria 1: Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem.-wyd.5.- Warszawa.- 1923.
10. Kubala L. Bitwa pod Beresteczkiem.- wydanie nowe.- Kraków: Druk W. L. Anczyca i spółki, 1925.
11. Górka O. Bohdan Chmielnicki – jego historycy, postać i dzieło // Sesja naukowa w trzechsetną rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją 1654-1954.- Warszawa, 1956.
12. Sieradzki J. Rewolucja kozacka – Bohdan Chmielnicki // Ruchy społeczne i ludzkości.- Warszawa: Wzd. Ludowe, 1949.- 195 s.
13. Wielhorski W. Ziemie Ukrainne Rzeczypospolitej. Zarys dziejow.- Londyn, 1959.
14. Maternicki J. Polskie środowisko historyczne w latach 1900-1918 // Przegląd humanistyczny.- 1980.- №4.- s.12.
15. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki.- Wrocław, 1988.
16. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький.- Пшемишль-Львів, 1996.- 328 с.

В.М. Андрєєв

"НОВА СІМЕЙНА ІСТОРІЯ" НА ВІТЧИЗНЯНОМУ ҐРУНТІ Г.Д.Голубчик «Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: "нова сімейна історія"». – Дніпропетровськ, 2003.

Нещодавно, побачивши дисертацію Ганни Данилівни Голубчик (точніше її тему) на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук подану до захисту у спеціалізовану вчену раду Дніпропетровського національного університету (захист відбувся 17 грудня 2003 р.), у мене одразу виникло бажання її прочитати, а прочитавши захотілося щось написати з цього приводу, поділитися своїми враженнями. Наприклад, рецензію. Адже це дослідження загалом є надзвичайно цікавим та новим для сучасної української історичної науки. Майже одразу, десь у підсвідомості, заворушився "хробачок заздрості" (звичайно ж, панове, "білої" заздрості!) і звідкись виникло питання: "Чому я нікому з своїх аспірантів не дав подібної теми?". Мабуть не вистачило певної наукової проникливості, рішучості та сміливості, адже тема складна і вимагає від дослідника багатовимірного авторського підходу та високої професійної підготовки.

Дослідження Г.Д.Голубчик здійснено в рамках сучасної парадигми розвитку історичної науки, яка перебуває на теоретичному "перехресті", в пошуках нових підходів і методів. Одним з таких методів є "нова сімейна історія" – напрям "нової історичної науки", або антропологічно орієнтованої соціальної історії, що виник в межах "школи Анналів" та структурної антропології.

Родина є найважливішим соціальним інститутом відтворення й соціалізації нових поколінь. Вона як соціальний інститут не приречена на пасивність, а здатна

через сімейну й демографічну структуру самостійно впливати на хід соціально-історичних змін. Проблема співвідношення сім'ї із суспільством і його соціальними інститутами, а так само і з особистістю завжди існувала в історії та викликала науковий інтерес. Останні десятиліття XX ст. у світовій історичній науці історія сім'ї, шлюбу, сімейних та родинних відносин, дитинства та старості стала суттєвим аспектом історико-демографічних досліджень та соціальної історії в цілому вельми невипадково. З одного боку, вона дає можливість наблизитись до розуміння об'єктивних, малорухливих, далеких від стрімких змін, базисних структур людського та суспільного буття. З іншого – вона дозволяє побачити спадковість та сталість там, де політичні перевороти та суспільні зміни, здається, не залишили місця безперервності, тяглості й підірвали всі пов'язуючи з минулим мости.

Актуальність та своєчасність даного дослідження є безсумнівною, адже, як справедливо зазначає авторка, особливістю українського історичного процесу є перервність державної традиції, а відтак носієм української культури виступають не легітимні інституції, а дворянські "гнізда", страшинсько-шляхетські і інтелігентські родини. Таким чином, перед сучасними дослідниками постає проблема родини як системи, що продукує і транслює культурні цінності нації. Сімейна історія зараз виступає конструктивним засобом дослідження соціальної та культурно-інтелектуальної історії України.

Крім того, важливим є й питання взаємозв'язку між державою й родиною. Тут, особливо цікавим для українських вчених, на наш погляд, виявляється двобічний зв'язок репресуючої за національним принципом російської імперської державної системи та родинності української національної еліти. Таким чином, Г.Голубчик піднімає в роботі питання ролі української еліти (маємо на увазі нечисленну групу людей, яка вирізняється чи має привілеї порівняно з рештою суспільства з огляду наявності певних ознак чи матеріальних цінностей, що цінуються суспільством, одною з основних ознак еліти є вузькість цієї верстви, її закритість від проникнення ззовні осіб, які не відповідають певним досить жорстким вимогам до соціального та професійного статусу, інтелектуального чи творчого рівня) в соціокультурній (поняття соціокультурної історії охоплює надзвичайно широке коло людської діяльності і вміщує в себе господарчу діяльність, культурне життя, мистецтво, науку, політику тощо), інтелектуальній (інтелектуальна історія як новий інтегральний напрямок сучасної історіографії вивчає історію окремих ідей та ідейних комплексів разом з тими соціальними, політичними та релігійними контекстами, в яких ці ідеї народжуються, розповсюджуються та модифікуються – маються на увазі народжені індивідуальною свідомістю завершені в собі духовні конструкції відрефлектовані та систематизовані за допомогою цілеспрямованих розумових зусиль мислителів та теоретиків – "інтелектуалів") історії України. "Аристократичні" родини як соціальна структура, в умовах бездержавності України та імперського наступу на всі сфери українського життя, зберігали національну ідентифікацію, державну традицію, були своєрідним медіатором між минулим та сучасним України. Адже, головну роль у формуванні майбутньої особистості, закладанні основ її життєвих, духовних та професійних орієнтацій відіграє сім'я. Саме "елітарні" українські родини, часто крізь призму власного родоводу та сімейне виховання, були зберігачами старих традицій та історичної пам'яті. Українська культурна та соціальна історія представлена цілою низкою видатних дворянсько-інтелігентських родин – Капністи, Полетики, Гудовичі, Забіли, Білозерські-Куліши, Антоновичі, Лазаревські, Грушевські, Дорошенки, Скоропадські та ін. Блискучим взірцем родин – "вогнищ" національної культури є сім'я Марковичів-Маркевичів, багатогранна діяльність представників якої розгорталась в межах великого часового і територіального простору.

Приємно вражає надзвичайно багата джерельна база дослідження

Г.Голубчик, яка дозволяє досить повно розкрити поставлені питання. Так, в роботі використано архівні матеріали, що зберігаються в Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки НАН України ім. Вернадського, Російському Державному історичному архіві, Відділі рукописів Російської національної бібліотеки, Науково-дослідному відділі Російської державної бібліотеки, Інституті російської літератури, Російському Державному архіві літератури та мистецтв, Дніпропетровському обласному державному архіві, Чернігівського історичного музею та ін. Серед них: документальні джерела, різновидами яких є послужні списки, матеріали поліцейських справ, доповідні записки посадових осіб, звернення представників роду в офіційні установи (так, до вивчення кар'єри професора Новоросійського університету О.І.Маркевича, автором використано справи міністерства освіти, до біографії Б.О.Марковича – справи канцелярії Катеринославського губернатора про його арешт і заслання в Астраханську губернію, для дослідження долі віолончелі Страдиварі, що належала сенаторові А.М.Маркевичу задіяно матеріали справи міністерства імператорського двору, також до документальних джерел віднесено родовідні розписи Марковичів-Маркевичів); літературні твори представників роду – поезія Миколи Маркевича, твори письменника Дмитра Марковича, неопубліковані літературні твори, серед яких, вірші О.В.Марковича і представника петербурзької гілки роду, юриста Д.Н.Марковича; публіцистичні твори представників роду – статті з громадських питань історика О.І.Маркевича, і його літературознавчі роботи, публіцистичні і біографічні нариси О.В.Марковича і Б.А.Марковича, роботи в різних галузях науки і мистецтва (підручники з геометрії Б.А.Марковича і з французької мови С.Б.Марковича, дослідження в хімічній галузі М.Б.Марковича, музикально-критичні твори композитора і диригента І.Маркевича, статистико-економічні роботи представників роду Олександра Марковича, Миколи Маркевича, Б.О.Марковича); історичні праці представників роду – "Щоденник" Я.Марковича-старшого, "Записки о Малороссии" Я.Марковича-молодшого, "Історія Малоросії" М.Маркевича, етнографічні роботи О.В.Марковича, праці О.І.Марковича з російської і української історії; допоміжні історичні матеріали – матеріали підготовки Я.М.Марковичем "Записок о Малороссии", програма лекцій О.І.Маркевича з історії південно-західної Росії XVI ст.; мемуари, спогади, щоденники (мемуари М.А.Маркевича, автобіографічні спогади Д.Марковича); ювілейні статті і некрологи, присвячені видатним представникам роду – М.А.Маркевичу, О.В.Марковичу, О.І.Маркевичу.

Завдяки багатству джерельної бази та сучасним міждисциплінарним підходам авторці вдалося створити цікаву, живу і багатовимірну картину історії роду Марковичів-Маркевичів. В дисертації висвітлено історію родоводу та її версії крізь призму історіографічних дискусій. Отже, засновник роду, Марко, оселився у 1650-х рр. на Прилуччині, одружився з дочкою прилуцького війта, займався промислами. Його старший і молодший сини, Андрій Маркович (нар. близько 1674 р., в 1729-1740 рр. – генеральний підскарбій; у 1736 р. отримав спадкове дворянське звання) і Федір Маркович (прилуцький сотник, учасник Ладозького і Сулацького походів) заснували дві гілки роду. Традиція пов'язала молодшу гілку роду з полонізованою формою прізвища – Маркевичі, яку започаткував представник п'ятого покоління роду, Іван Андрійович Маркевич, дід історика М.Маркевича.

Для реконструкції родоводу Марковичів-Маркевичів Г.Голубчик використала "метаджерела" (назву дано британськими структурними антропологами). В основу такої реконструкції покладено генеалогічні розписи та документи, що відбивають життя і діяльність представників роду, джерела особистого походження (листи, сімейні спогади), за якими відновлено родинну атмосферу. Це дозволило дослідити історію роду в соціокультурному контексті: піднесення статусу роду, формування і трансляцію традицій, обставини життя окремих сімей. На основі реконструкції роду, за допомогою методу трансмісій, висвітлено формування і

трансляція традицій роду. Спадковими названо традиції освіти, військової і цивільної служби. Вказано, що освіта, в свою чергу, сприяла формуванню інших родинних рис – літературного і музичного хисту, інтересу до сучасності і минулого. Визначено горизонтальний і вертикальний рівні втілення родинності. Таким чином було реконструйовано "старшу" (Чернігівську) гілку роду – Марковичі та "молодшу" (Прилуцьку) – Маркевичі, визначено структуру роду і специфіку його складових (гілок, ліній, поколінь).

Заслуговує на увагу проведене дослідження суспільно-політичної діяльності родини, в рамках якої висвітлено громадсько-культурні і суспільно-політичні погляди Марковичів-Маркевичів. Так, доволі цікаво показано діяльність О.Марковича, який запропонував і втілив у своєму маєтку модель звільнення селян, засновану на забезпеченні землею і особистій волі, відкрив школу і лікарню.

Оригінально розглянуто і участь представників роду, які репрезентують обидві його гілки, в українському суспільному житті XIX ст. – Миколи і Андрія Маркевичів та Опанаса і Богдана Марковичів. Аналіз двох пар "батько-син" дозолив авторці визначити напрями діяльності роду вцілому (на противагу особистих життєвих проектів), виявити соціокультурні трансмісії – передачу літературного і музичного талантів, тяжіння до гуманітарних наук (історія, етнографія, правознавство). Показано, що трансмісія за ідентичністю, тобто повне відтворювання нащадком діяльності предка, відповідає сфері "неформальної" діяльності: створення маєткових культурних осередків (Турівка М.А.Маркевича і Кобрине А.М.Маркевича); участь в Кирило-Мефодіївському товаристві О.В.Марковича і в російському революційному русі кін. XIX ст. Б.О.Марковича. Трансмісія за еквівалентністю (переосмислений і перероблений нащадком досвід предка) – відповідає професійній діяльності представників обох пар батьків і синів. Так А.М.Маркевич, син історика М.А.Маркевича, набув юридичної освіти і реалізувався як державний діяч; син фольклориста О.В.Марковича був журналістом і математиком. Встановлено, що представники молодшої гілки (Маркевичі) були репрезентатнтами більш стабільного соціального статусу, а в громадській діяльності вони виявляли більш високий ступінь культурної і політичної лояльності: їх діяльність відбувалась в межах легітимних інституцій (Музичне і Людинолюбне товариства, Консерваторія, офіційні благодійні заходи). В діяльності ж представників старшої гілки роду (О.В.Марковича і Б.О.Марковича) виявлено менший ступінь культурної і політичної лояльності, наслідками чого були арешти і заслання О.В.Марковича в Орел і Б.О.Марковича в Астрахань.

Необійшла увагою авторка і той внесок, що зробили представники роду в розвиток української культури. Так, висвітлено діяльність Марковичів-Маркевичів на ниві української літератури яка відбивала основні етапи її розвитку, напрями та стилі – від романтизму (поезія М.Маркевича) до реалістичної школи (Марко Вовчок), а також подальшої еволюції народницької літератури (Д.Маркович), показано внесок Марковичів в журналістику (Б.Маркович).

Діяльність представників роду в царині українського та світового мистецтва, також може зацікавити вимогливого читача та критика, адже у дослідженні приділено увагу і висвітленню успадкування і розвитку музичного таланту поколіннями роду – від домашніх концертів і маєткових оркестрів (сім'ї історика М.Маркевича і фольклориста О.Марковича) до формування фахових музикантів в межах роду (всесвітньовідомий музикант І.Маркевич). На прикладах творчої співпраці М.А.Маркевича і М.І.Глінки, участі у становленні академіного музичного життя Росії А.М.Маркевича, міжнародній музичній діяльності І.Маркевича показано вплив родини Марковичів-Маркевичів на розвиток музичного мистецтва в Україні і за її межами. Крім того, необійшла дослідниця і сторінки історії чернігівської частини роду (Марковичів) у культурному житті української провінції – культурні

зв'язки родини Б.А.Марковича (1831-1893), з діячами російської і української культури (художник М.М.Ге, письменник Л.М.Толстой, скульптор Ф.П.Толстой, письменник Д.Маркович).

Найбільш цікавим для дослідника української історіографії є висвітлена в роботі діяльність Марковичів-Маркевичів в галузі історичної науки. Здається, що саме цей аспект діяльності роду міг би стати окремою темою історіографічного дослідження, дисертації. Втім, авторка, на мій погляд, чомусь поставила перед собою значно "глобальніші" завдання. Г.Голубчик проаналізувала спадщину представників роду, які звертались до вивчення української історії (Я.А.Маркович, Я.М.Маркович, О.М.Маркович, М.А.Маркевич, О.В.Маркович, О.І.Маркевич), а також оцінки, які знайшла ця спадщина в українській історіографії. Так, дослідниця починає з Якова Марковича-старшого як засновника традиції українських історичних студій. Я.А.Маркович – генеральний підскарбій, автор видатної пам'ятки української мемуаристики XVIII ст. "Щоденник" Я.А.Марковича – унікальне джерело повсякденної історії козацької старшини, а також економічної і політичної історії України поч. XVIII ст., що першим репрезентує рід на історико-літературній ниві.

Розглядаючи "Записки о Малороссии" Якова Марковича молодшого, що були спробою написати українську наукову історію, простежено історіографічну долю твору, який вперше в українській історіографії поєднав соціальну і політичну історію України, її природно-територіальні умови, психологію народу, і був першою спробою написати критичну історію України.

Також в дослідженні з'ясовано особливості оцінки "Записок" в різні періоди розвитку української історіографії. Введені до наукової думки в Україні на межі XIX-XX ст. О.Лазаревським, М.Василенком, М.Грушевським, "Записки о Малороссии" посіли специфічний статус – їх оцінено "в комплексі" з можливостями, що бачили дослідники з паперів Я.М.Марковича. Історіографія ж XX ст. відійшла від цього образу – М.Марченко вважав "Записки о Малороссии" науковою працею, історіографічну пам'ятку епохи дорадянської історіографії. В новітню добу української історіографії, в роботах В.Г.Сарбея, В.В.Кравченка, І.І.Колесник твір Я.М.Марковича посів належне місце – біля витоків української історичної науки.

Розглядаючи інтелектуальну спадщину Олександра Марковича, в дисертації було проведено аналіз основних напрямків його діяльності. Так, він започаткував дослідження історії роду Марковичів-Маркевичів, здійснив перше видання "Щоденника" свого діда, Я.Марковича-старшого, був автором першої розвідки з історії чернігівського дворянства, а також, рукописів з різноманітної тематики (етнографія, педагогіка, етика, медицина, сільське господарство, тощо). Інтелектуальний спадок О.М.Марковича розглядається Г.Голубчик як складова антикварного напряму в розвитку історичного пізнання в Україні XVIII – поч. XIX ст.

Заслуговують на увагу і висвітлені в роботі наукова спадщина Миколи Маркевича і його образ в українській історіографії (в працях В.Маслова, М.Марченка, Є.Косачевської, В.Кравченка). Не менше зацікавлення викликають і українознавчі студії Опанаса Марковича – фольклористична і етнографічна діяльність, що полягала у збиранні і упорядкуванні колекції фольклору, популяризації етнографічних знань. Етнографічні студії усвідомлювалися О.Марковичем як метод вивчення минулого, що дозволяє дослідниці справедливо визначити його як представника романтичної доби української історіографії.

Розглянувши головні напрями діяльності О.І.Маркевича, передумови формування його наукових настанов, тематику краєзнавчих і етнографічних досліджень, його внесок в джерелознавство історії України, новаторські кроки в дослідження соціальної історії та етнографії міста, дозволяють зробити авторці виважений висновок, щодо його приналежності до народницького напряму

української історіографії. Широке коло наукових інтересів Олексія Маркевича, лекторська, громадська, популяризаторська діяльність дає всі підстави визначити його як українського історика-ерудита кінця XIX ст.

Увагу читача також приверне фундаментальність авторського підходу та намагання якомога повніше охопити родовід Марковичів-Маркевичів, дослідити його наукову і культурну спадщину та роль представників родини у культурно-громадському житті України. Втім, імовірно, авторці було б доцільним подати своє бачення низки понять застосованих в тексті – "еліта", "інтелектуальна історія", "соціокультурна історія", "історіографічний образ" та ін. Проте, Ганна Данилівна не зробила цього мабуть вважаючи, що це є само собою зрозумілим. Крім того, здається, дослідження лише б виграло якби авторка висвітлила роль релігії та церкви як елементу цілісної соціокультурної системи родини Марковичів-Маркевичів. Адже церква разом із сім'єю є найважливішою цінністю консерватизму як ідейно-політичної течії.

Праця Г.Голубчик, і я впевнений в цьому, є першою ластівкою у вітчизняній історіографії в царині "нової сімейної історії", попереду ще багато не розроблених тем та досліджень. Вона безсумнівно приверне увагу не тільки істориків, а й літературознавців, мистецтвознавців та й, взагалі, тих хто цікавиться нашою історією. А всім нам залишається лише сподіватися, що у найближчий час ми зможемо побачити цікаву монографію Ганни Голубчик «Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: "нова сімейна історія"».

SUMMARY

The review deals to work A.Golubchik about the history of family Markovich-Markevich's.

А.А. Кучеренко

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ КОМЕРЦІЙНОГО ФЛОТУ

Шляхов О.Б. "Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.)". -Дніпропетровськ, 2003.- 366 с.

Пояснити специфіку національного історичного процесу, виявити місце України в світовій цивілізаційній динаміці неможливо без вивчення особливостей її переходу від традиційного до індустріального суспільства, що відбувався в другій половині XIX – на початку XX ст., без дослідження тогочасної діяльності представників бізнесу, розвитку підприємництва, робітничого руху. Як підкреслював відомий історик О.Оглоблин, історію України не можна обмежувати «лише потоком національно-культурного розвитку, а треба бачити в ній широку й повноводну течію економічного, політичного й культурного життя великої країни та її великого народу».

Всебічний аналіз системних трансформацій, які відбувалися в українських губерніях Росії на межі XIX-XX ст. дозволяє також краще зрозуміти своєрідність сучасних процесів в Україні, пов'язаних із становленням ринкової економіки в країні. Саме ці питання український дослідник О.Шляхов розглядає на прикладі ситуації, яка склалася в морському транспорті Азово-Чорноморського басейну, взаємовідносин судновласників і моряків комерційного флоту. Отже, актуальність рецензованої праці визначається такими чинниками, як необхідність висунення та обґрунтування концептуальних підходів до розв'язання фундаментальних проблем історії модернізації України наприкінці XIX – початку XX ст., її закономірностей та особливостей.

Необхідно відзначити, що монографія є добре структурованою, цілком

логічною за змістом і складається зі вступу, трьох розділів та висновків.

У вступі О.Шляхов визначає наукову актуальність досліджуваної проблематики, коротко аналізує стан розробки основних питань праці. Цілком слушним є зауваження автора, що раніше в історіографії висвітлювалися лише окремі питання становлення прошарку судновласників і моряків торговельного флоту Півдня України, їхньої участі в соціально-економічних та суспільно-політичних процесах кінця XIX – початку XX ст. В цих наукових студіях було висунуто низку достатньо оригінальних і разом з тим часом ідеологічно заангажованих підходів до вивчення теми. Зрештою розглядалася остання істориками лише епізодично і фрагментарно.

Необхідно відзначити, що наукова розробка проблеми проведена О.Шляховим в результаті аналізу різноманітного за своїм походженням конкретно-історичного матеріалу, помітна частина якого вперше запроваджена до наукового обігу. Виявлений автором комплекс джерел з теми, зокрема документи 35 фондів з центральних та місцевих архівів України і Російської Федерації, достатньо репрезентативний. Він містить значний обсяг інформації та в достатньому ступені дозволяє реконструювати особливості модернізаційних процесів у торговельному флоті, виявити специфіку поглядів та соціальної поведінки підприємців і суднобітників басейну.

В першому розділі монографії розглядаються питання становлення підприємництва в торговельному флоті Чорного та Азовського морів, його організаційно-правові форми, висвітлюється конкуренція в морському транспорті басейну на початку XX ст., тогочасні стосунки буржуазії з державним апаратом.

Автор звертає увагу, що на межі XIX-XX ст. у комерційному мореплавстві Півдня України виникають і перші монополістичні об'єднання в формі картелів. Однак сам факт їхньої появи (як і монополій в інших галузях економіки країни), на думку О.Шляхова, ще не свідчив про достатньо високий ступень розвитку капіталізму. За умов відсутності у населення великих коштів, недостатньо розвинутого ринку товарів та капіталів, гіпертрофованого втручання держави в усі сфери суспільного та економічного життя, майже відкритого лобіювання урядом діяльності окремих фірм, монополії дійсно утворювалися, але виникали вони не природним, а скоріш штучним шляхом, ще на етапі становлення в країні капіталістичних відносин. Зрештою можна погодитись з висновком, що останнє лише стримувало вільну конкуренцію в морському транспорті регіону, заважало тут народженню нових пароплавних підприємств.

Автор також висвітлює процеси формування, соціальний та національний склад судновласників, приділяє увагу конкретним особам, які займалися підприємництвом у торговельному флоті Півдня України. О.Шляхов цілком слушно звертає увагу на незначну питому вагу українців за походженням серед керівництва пароплавних компаній, одноосібних власників басейну, визначає чинники, що обумовили таке становище. Зрештою саме брак національної буржуазії не дозволяв українцям відігравати помітну роль в окремих галузях економіки, а також політичному житті, перешкоджав появі організованих форм суспільної самодіяльності.

Характеризуючи систему поглядів та особливості поведінки підприємців України на межі XIX-XX ст., автор правомірно вказує на їхню політичну недосвідченість, відсутність у них широких соціальних програм. На етапі ранньо-індустріального суспільства, початкового накопичення капіталу, останні діяли хижацькими методами. Не рахуючись з громадськими потребами, суспільною думкою, соціальними та політичними наслідками, вони будь-якими шляхами намагалися отримати якнайбільший прибуток. Отже, про досягнення певного балансу інтересів між роботодавцями та робітниками, налагодження широкого

соціального партнерства, переважна більшість судновласників басейну, як й інші представники капіталу імперії, тоді не бажали і чути.

У роботі підкреслюється непослідовність політики царизму і підприємців з робітничого питання в морському транспорті, постійні хитання проміж бажанням фактично законсервувати докапіталістичні елементи в стосунках із суднобудівниками та, з іншого боку, намагання здійснити певну програму буржуазних реформ. Зрештою автор відзначає, що ця політика зазнала цілковитої невдачі. В свою чергу це обумовило виникнення гострого соціального конфлікту в комерційному флоті басейну.

Значний інтерес становить розділ праці, де досліджуються джерела формування верстви суднобудівників Чорного та Азовського морів, особливості їхнього складу (національного, соціального, вікового), а також висвітлюються питання правового та матеріального становища моряків.

Безумовно важливим для розуміння подій минулого має з'ясування особливостей тогочасного менталітету робітництва України, чинників, які визначали його соціальне обличчя. Саме цим питанням також приділяється увага в монографії. Автор розглядає конкретні побутові явища з життя суднобудівників, висвітлює, що вони їли та пили, якими були їх сім'ї, досліджує заробітки моряків, рівень національної самосвідомості, ставлення до влади та релігії, політичні уподобання, поділ суднових команд на тих хто пристосовувався і тих хто готовий був йти на конфлікт.

Спираючись на потужний пласт документів, О.Шляхов в третьому розділі праці аналізує страйковий та професійний рух у флоті, висвітлює діяльність організацій моряків – "Реєстрації суднових команд" та Спілки чорноморців, а також розкриває форми діяльності серед команд комерційних суден представників тогочасних політичних угрупувань – більшовиків, меншовиків, есерів, анархістів, чорносотенців, ступінь їхнього впливу на суднобудівників. Отже, матеріали монографії дозволяють виявити основні тенденції в суспільно-політичній ситуації в Україні наприкінці XIX- початку XX ст.: охоплення значної частини пролетаріату страйковим рухом, зростання вимог робітників, що свідчило про радикалізацію їх настроїв, посилення впливу на робітництво українських губерній представників соціалістичних партій.

У монографії також розкриваються методи боротьби царизму із революційним рухом у морському транспорті басейну, привертається увага до того факту, що найголовнішою зброєю політичної поліції імперії при цьому стає провокація.

Висновки та узагальнення, зроблені О.Шляховим, добре обґрунтовані. Автор, зокрема, вказує на причини своєрідності капіталістичної трансформації України – незавершеність процесів ранньої індустріалізації, фактично зародковий характер буржуазного суспільства, яке тоді тільки переживало етап свого становлення. В зв'язку з цим слід згадати, що радянська історична література вперто намагалася цього не помічати, вважаючи, що численні феодальні пережитки в економіці, низький рівень правової та загальної культури людей, відсутність досвіду демократії існували в той час в країні як би самі по собі, а високо розвинутий монополістичний капітал сам по собі. Така позиція історіографії пояснювалася її ідеологічною заангажованістю. У супротивному випадку ставився б під сумнів факт створення необхідних матеріальних передумов для здійснення більшовиками соціалістичних перетворень.

Зрештою автор підкреслює, що своєрідність тогочасних модернізаційних процесів і обумовила виникнення на початку XX ст. гострої політичної кризи, коли протистояння між різними соціальними верствами, панівними групами населення та низами набуло особливо гострого характеру. Розв'язати ж цю конфліктну

ситуацію правлячий режим так і не зміг і вже згодом, на свій лад, назрілі соціальні питання вирішив революційний переворот, який стався в 1917 році.

Загалом можна констатувати, що рецензована монографія заслуговує на високу оцінку і є корисною для істориків-професіоналів, студентів, усіх тих, хто цікавиться минулим України.

Є.Г. Сінкевич

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ МЕДИЧНОЇ НАУКИ

T.Srogosz "Między biologiczną egzystencją czlowieka w dziejach a historią nauki" – Częstochowa, 2003.- 248 s.

ЧЕРГОВА РОЗВІДКА З ІСТОРІЇ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ЄВРОПІ

"Upadek imperiow i rozwoj migracij".- Migracje i spoleczeństwo.- pod redakcją Jana E.Zamojskiego.- №8.- Warszawa: Instytut historii Polskiej Akademii Nauk.- 2003.- 242 s.

Плідним видався минулий рік для польських істориків – низка міжнародних наукових конференцій, публікація фахових збірників та монографій, знаменували його. Серед значного загалу друкованої продукції провідних видавництв Польщі нашу увагу привернули два доробки: T.Srogosz "Między biologiczną egzystencją czlowieka w dziejach a historią nauki" – Częstochowa, 2003.- 248 s. та "Upadek imperiow i rozwoj migracij".- Migracje i spoleczeństwo.- pod redakcja Jana E.Zamojskiego.- №8.- Warszawa: Instytut historii Polskiej Akademii Nauk.- 2003.- 242 s., які вважаємо за потрібне анонсувати читачам збірника наукових праць "Південний архів. Історичні науки".

* * *

Автор монографії **"Między biologiczną egzystencją czlowieka w dziejach a historią nauki"** Тадеуш Срогош (народився в 1952 році) є професором Вищої школи педагогічної в м. Ченстохові, деканом філологічно-історичного факультету, завідувачем кафедрою методології історії і архівістики, а також керівником науково-дослідної групи історії Східної Європи. Його наукові інтереси зосереджені навколо проблем новітньої історії Польщі, побутових умов і охорони здоров'я, діяльності адміністрації, діяльності польського війська, історії історіографії. Дослідження стосуються першої Речі Посполитої, князівства Литовського і України, а також відносин польсько-литовської держави із сусідами. Автор має у своєму доробку близько 100 публікацій, в тому числі монографії: **"Problemy sanitarno-zdrowotne w dzialalności administracji rzeczypospolitej w okresie stanislawowskim"** (1993), **"Dżuma ujarmiona? Walka z czarna śmiercią za Stanislawa Augusta"** (1997), **"Pomoc weteranom, rannym i chorym na ziemiach polskich w latach 1806-1807"** (2001).

Однак найважливішою дослідницькою проблемою для Тадеуша Срогоша виступає біологічна екзистенція людини в історії і теоретичні аспекти історії наук медичних. Ця зацікавленість виходить ще із семінаріуму на кафедрі нової історії Польщі в університеті м. Лодзі та з часів участі автора в роботі проблемних груп Інституту історії науки Польської Академії Наук. Завдячуючи дослідженням у цьому напрямку автор отримав міжнародне визнання, є між іншим закордонним членом Білоруського товариства історії медицини, а також Європейського товариства історії медицини і здоров'я (м. Стразбург) й Південного осередку Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського Національної

Академії Наук України (м. Херсон).

Книга визначена дослідною програмою історика – біологічні засади історії, виступаючи своєрідним помостом, який поєднав теорію та історіографічну практику. На переконання автора, вона має на меті включити до практичного історіописання методологічні проблеми і аспекти. Монографія оперта з одного боку на теоретичні досягнення, з другого – власне на конкретні дослідження, що вирішують безпосередні завдання, які поставили сучасна історіографія та філософія й історія науки.

* * *

Пропонований черговий том серії **Migracje i społeczeństwo** є вже восьмим за ліком. Збірник відкриває вступне слово знаного у Польщі та за її межами дослідника міграційних процесів, д.і.н., професора, керівника Сектору масових міграцій Інституту історії ПАН **Яна Замойского**. Збірник склали три групи публікацій. До першої увійшли матеріали доповідей, які були виголошені на міжнародній науковій конференції **"Upadek imperiow i rozwoj migracji"**, яка традиційно має місце в Інституті історії Польської Академії Наук і відбулася у грудні 2001 року. Серед них: **A.Bonasewicz** "Zmiany granic państwowych i mniejszości narodowe" (Варшава), **A.Goclowski** "Exodus bułgarskich muzułmanow do Turcji w 1989 roku jako zapowiedź zmierzchu wpływow imperialnych ZSRR na Bałkanach" (Варшава), **J.-C.Szurek** "Francuska dyskusja o wojnie algierskiej" (Париж), **A.Barska** "Migracje społeczeństwa algerskiego od 1962 roku" (Варшава), **B.Lisocka-Jaegermann** "Rozkład imperiow kolonialnych na obszarze Karaibow po II wojnie światowej i jego następstwa migracyjne", **T.Miłkowski** "Wpływ utraty kolonii na migracje hispańskie w XIX i XX wieku", **M.Szupejko** "Społeczno-kulturowe nastepstwa postkolonialnych migracji Afrykańskich jako efekt zderzenia kultur – zarys problematyki", **W.Marciniak** "Rozkład Związku Radzieckiego – konsekwencje migracyjne", **E.Nowicka, S.Łodziński** ""Otwarte drzwi". Opinie i postawy mieszkańcow Polski wobec cudzoziemcow w świetle badania "Polacy i inni"", **R.Vorbrich** "Micro i makromigracje w Kamerunie. Przestrzeń a bariery adaptacji kulturowej", **M.Frątczak** "Dwujezyczność w Paragwaju. Wpływ migracji na sytuację jęnzykową w Assuncion".

Своєрідний блок становлять тексти українських дослідників, які не увійшли із технічних причин до попереднього тому: **E.Sinkiewicz** "Rozklad Związku Radzieckiego i uwarunkowania procesow migracyjnych na teretorium postsowieckim" (Херсон), **N.Iszunina** "Narodowo-kulturowe problemy rumunow ukraińskich w świetle państwowej polityki narodowościowej (lata dziewieczіesiate)", **T.Zarećka** "Procesy kulturalne w środowisku emigracji ukraińskiej w Kanadyie XX wieku", **A.Myronczuk** "Emigracja bułgarska na Ukrainie w pierwszej połowie XX wieku", **O.Zariećkyj** "Diaspora ukraińska w "zachodnim świecie" na łamach czasopism kulturalnych USRR lat sześćdziesiątych XX wieku".

Зрештою, третю позицію займає розділ "Przeglądy i poglądy": "Garść refleksji konferencyjnych (Centrum Zydowskie "Sefer" w Moskwie)".- **E.Kowalska-Dąbrowska**, "Na marginesie Poradnika ksenofoba, kilka uwag o stereotypach".- **M.Nalewajko**, "Bialoruski fenomen migracyjny".- **E.Kowalska-Dabrowska**.

* * *

Є всі підстави сподіватися, що плідна робота д.і.н., професорів Т.Срогоша (Ченстохова) та Я.Замойського (Варшава) сприятиме подальшому розвитку історичної науки у Польщі, а безпосереднє ознайомлення українських дослідників із розвідками польских колег сприятиме активізації досліджень на вітчизняних теренах.

С.М. Черевко

НОВИЙ ПОГЛЯД НА ІСТОРІЮ РИНКОВИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У РОКИ НЕПу. Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки НЕПу. – Харків: НМЦ "СД", 2002. – 384 с.

Серед проблем непу найменш дослідженою упродовж багатьох десятиріч була приватнопідприємницька діяльність нової (або непманської) буржуазії України. виходячи з ідеологічних міркувань, історики довгий час практично обходили своєю увагою приватне підприємництво непманів в народному господарстві. При цьому найменш вивченою залишалась підприємницька діяльність на фінансовому ринку. Тому повністю обґрунтованим є вибір автором об'єкту дослідження. Не викликає заперечень і актуальність обраної теми. На сучасному етапі здійснення ринкових реформ доводиться "наштовхуватися" на майже ті ж самі проблеми, з якими вже мали справу в роки непу. Врахування досвіду становлення приватнопідприємницької діяльності періоду непу має допомогти запобігти багатьох прорахунків і вад у соціально-економічній сфері та створити більш сприятливі умови для розвитку приватного підприємництва в Україні.

В монографії Ю.П.Волосника велика увага приділяється власне новій буржуазії, що діяла в Україні упродовж 20-х рр. XX ст. Автор ретельно проаналізував зміст терміну "нова буржуазія", що активно вживався в науковій, соціально-економічній та публіцистичній літературі. В монографічному дослідженні послідовно вирішуються питання про джерела формування нової буржуазії України та специфіку цього процесу, розкриті відмінності нової ("непівської") від старої дорадянської буржуазії, з'ясовано соціальні ознаки та межі непманської буржуазії, а також чисельність та структура її складу. Для з'ясування кількісних параметрів нової буржуазії автором використані чисельні матеріали податкової статистики 20-х рр. минулого століття, що були піддані всебічному кількісному аналізу.

Багато уваги приділено в монографії аналізу умов, у яких довелося діяти новим підприємцям в роки непу. Важливим є положення автора про розрив в радянських умовах спадкоємності між старою та новою буржуазією, що з особливою силою проявилося у процесі депрофесіоналізації підприємницького корпусу 20-х рр., втрати традицій вітчизняного підприємництва та розмивання відповідних етичних норм поведінки в діяльності непманів-підприємців. Це сприяло створенню негативного іміджу нової буржуазії, що тиражувався у суспільній свідомості більшовицько-партійною пропагандою. Заслуговує на увагу також теза автора про те, що в нецивілізованих умовах радянської держави зароджувалася нецивілізована верства нової буржуазії з відповідними формами поведінки та методами підприємницької діяльності. Викорінення в роки воєнного комунізму старої буржуазії та державна політика дискримінації нової (непманської) буржуазії в роки непу зумовили деградацію та архаїзацію приватного підприємництва, прояв багатьох негативних рис новоявленого підприємницького контингенту. Соціальний портрет нової буржуазії України часів непу – безперечно є значною науковою заслугою автора монографії.

У монографії автор звертається до маловідомої та недостатньо вивченої як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії проблеми функціонування приватного кредитного та валютного ринку в період непу. Основне поле монографічного дослідження Ю.П.Волосника – це різноманітна за формами та методами приватнопідприємницька діяльність нової буржуазії на фінансовому ринку України в 20-ті рр. XX ст. В полі зору дослідника опинилися приватні кредитні заклади –

товариства взаємного кредиту (організований приватний кредитний ринок), що відігравали чималу роль у постачанні функціонуючих приватних підприємців дефіцитними кредитними ресурсами. Це сприяло розвитку приватного підприємництва в економічній сфері, особливо в сфері виробництва, що неможливе без кредитної підтримки.

Досліджена діяльність підприємців на фондових біржах (фондових відділах товарних бірж), а також на чорних (нелегальних) біржах та на "американках", що відігравали неабияку роль у залученні приватного капіталу на ринок цінних державних паперів. Це дозволило державі мобілізувати чималі кошти нової буржуазії, спрямувавши їх на відбудову та реконструкцію народного господарства України.

В монографії піддано всебічному аналізу приватнопідприємницьку діяльність представників нової буржуазії на валютному ринку. Спростовано тезу, що існувала в радянській історіографії, про нібито деструктивну роль підприємців у сфері валютних відносин та взагалі на фінансовому ринку 1920-х рр.

Чимало місця в дослідженні приділено персоналіям приватних підприємців – діячам ТВК, фондового та валютного ринку. Останній, як показано в монографії, відігравав чималу роль в соціально-економічних процесах непівської доби. Завдяки постійній підтримці з боку нелегального кредиту змогли функціонувати багато підприємців у сфері торгівлі та виробництва.

Велика увага приділена дослідженню механізмів і методів державного регулювання приватного підприємництва на кредитно-грошовому ринку. Поряд з економічними держава активно, особливо з середини 20-х рр., застосовувала адміністративно-репресивні методи регулювання приватнопідприємницької активності в різних секторах фінансового ринку. Висвітлено та проаналізовано ту значну, хоча й неоднозначну роль, яку відіграла приватнопідприємницька діяльність нової буржуазії на фінансовому ринку, а також вплив останньої на перебіг соціально-економічних процесів, що відбувалися в Україні упродовж 1920-х рр. – на початку 1930-х рр. в Україні.

В цілому авторові вдалося досягти поставленої в монографії мети. Структура роботи, матеріал розділів та висновки особливих заперечень не викликають. Монографія написана на досить високому теоретичному рівні, на основі широкого кола джерел, більшість з яких вперше залучаються автором до наукового обігу.

Монографічне дослідження Ю.П.Волосника певним чином поглиблює наші знання про один з найцікавіших і важливих періодів історії України XX століття.

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ПІВДЕННИЙ АРХІВ» (ІСТОРИЧНІ НАУКИ): ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ ЗА 1999-2003 РОКИ

Упоряд. О.А. Макієнко

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Айтов С.Ш. Українська історіографія та журнал «Основа» як культурна система 1999, вип. 2

Андрєєв В.М. В'ячеслав Липинський: образ історика у творчості Дмитра Дорошенка 2001, вип. 5

Андрєєв В.М. Д.І.Дорошенко та його роль у формуванні історіографії як окремої історичної дисципліни 1999, вип. 2

Андреев В.Н. Историческая альтернативистика или сослагательное наклонение в исторических исследованиях: историографический аспект 2002, вип. 7

Андрєєв В.М., Чермошенцева Н.М. С.Я.Боровой: матеріали до біографії та бібліографії 2003, вип. 10

Вирський Д.С. В пошуках «Золотого віку» (ренесансні історичні міфологеми в історіографічній спадщині С.Оріховського-Роксолана) 1999, вип. 2

Головко В. Криза української історичної науки: саморефлексія діаспори 2000, вип. 3

Добролюбський А.О., Добролюбська Ю.А. Антропологічна методологія дослідження матеріальної цивілізації в працях Фернана Броделя 1999, вип. 2

Добролюбська Ю.А. «Застиглий історичний час» або «Нерухома історія» Еманюель Леруа Ладюрі 1999, вип. 1

Добролюбська Ю.А. Темпорально-історичні погляди Фернана Броделя та їх значення для сучасної української науки 2000, вип. 3

Зайцев Б.П., Куделко С.М. Український історик-архівіст (до 100-річчя від дня народження К.К.Шияна) 2001, вип. 6

Колесник І.І. Історіографія як тип культури (український інваріант) 1999, вип. 2

Колесник І.І. Українська історія на перехресті: традиціоналізм чи постмодернізм? 2000, вип. 3

Коник О.О. Польський історик Фелікс Конечний: Доля вченого в долі держави 1999, вип. 2

Куценко Ю.Ю. Історіографічний образ Михайла Драгоманова в творчості І.Лисяка-Рудницького 2002, вип. 8

Максименко И.В., Попова Т.Н. К проблемам биоисториографических исследований 1999, вип. 2

Мірошкіна Н.В. Етапи формування історико-етнологічної теорії Л.М.Гумільова 1999, вип. 1

Мірошкіна Н.В. Формування екологічного підходу до локальних цивілізацій 1999, вип. 1

Міська Н. Іван Джиджора: нові матеріали до біографії історика 2002, вип. 9

Мішуков О.В. Пам'ятка української історіографії 1999, вип. 2

Музичко О.Є. Висвітлення творчості Ф.І.Леонтовича в історіографії 2003, вип. 10

Ржеутський В.В. Іван Крип'якевич як дослідник української історичної науки 1999, вип. 2

Сарбей В.Г. Історична наука й українська історіографічна спадщина у системі українознавства 1999, вип. 2
Сінкевич Є.Г. Зародження «Краківської історичної школи» та діяльність визначних її представників у другій половині XIX ст. 2002, вип. 7
Сінкевич Є.Г. Історична наука в II Речі Посполитій – основні риси та взаємовпливи з провідними європейськими науковими течіями 2002, вип. 8
Сінкевич Є.Г. Краківська історична школа та лояльний консерватизм у Західній Галичині другої половини XX ст. 2003, вип. 13
Таран Л.В. В.С.Иконников: исторические взгляды 2003, вип. 13
Таран Л.В. З історії подолання криз у французькій, російській та українській історіографії 2003, вип. 10
Таран Л.В. Українська історіографія на порозі перемін 1999, вип. 2
Удод О.А. Методологія дослідження духовних цінностей українського народу: 1920-30-і рр. 1999, вип. 2
Яр Славутич. Історіософія Євгена Маланюка 1999, вип. 1

ПРОБЛЕМНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Андрєєв В.М., Михайленко Г. О.Г.Лотоцький як історик церкви 2001, вип. 4
Андрєєв В.М., Чермошенцева Н.М. Релігійне життя Запорожжя: погляд єврейського історика 2003, вип. 11
Андрєєва С.С. Проблема запорозько-татарських взаємин періоду Нової Січі в українській історіографії 1920-30-х рр. 1999, вип. 2
Бравцев Д.А. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. в сучасній російській навчальній літературі 2002, вип. 7
Бравцев Д.А. Релігійний фактор у визвольній війні середини XVII ст.: до історіографії питання 2002, вип. 8
Gębura K. Wkład polaków w badania kultury antycznej nad morzem Czarnym 2001, вип. 5
Горбик В.О. Багатотомний «Звід пам'яток історії та культури України» в контексті сучасної історіографії 1999, вип. 2
Грибовський В.В. Стан розробки історії причорноморських ногайців у зарубіжній історіографії 2002, вип. 9
Грушова Т.В. Історіографія проблеми взаємовідносин Радянської держави та секти п'ятидесятників в Україні 2002, вип. 7
Давлєтов О.Р. Проблема генези німецького варіанту фашизму в сучасній вітчизняній історіографії (кін. 80-х – 90-ті рр. XX ст.) 1999, вип. 2
Давлєтова Г.В. Творча спадщина Д.І.Донцова і проблема її використання в українській історіографії 1999, вип. 2
Журба О.І. Проблеми становлення української археографії в історичній літературі кінця XIX – 80-х рр. XX ст. 2003, вип. 11
Ігнатуша О.М. Державно-церковні взаємини в Україні 20-30-х рр. XX ст. у світлі сучасної історіографії 2002, вип. 7
Каплін О.Д. Отношения церковной и светской религиозной мысли как предмет исторического исследования (на материалах жизни, наследия славянофилов и архиепископов Иннокентия (Борисова), Димитрия (Муретова), Никанора (Бровковича) 2003, вип. 13
Каплін О.Д. Проблеми соціально-економічного і політичного життя Київської Русі в спадщині слов'янофілів 2003, вип. 10
Каплін О.Д. Росія і революція: релігійні та історіософські аспекти проблеми в осмисленні Ф.І.Тютчева і слов'янофілів 2002, вип. 9

Коломієць Т.В. Культурний розвиток Харкова на початку XX століття у вітчизняній історіографії радянського та пострадянського періодів 2003, вип. 13
Кучеренко А.А. Актуальні питання історіографії українського національного руху другої половини XIX – початку XX ст. 1999, вип. 1
Кучеренко А.А. Проблема українського національно-культурного руху в Північному Причорномор'ї другої половини XIX – початку XX ст. у вітчизняній історіографії 2001, вип. 4
Мердак А.М. До питання про історіографію особистості А.Е. де Рішельє 1999, вип. 2
Мердак А.М. До питання про історіографію проблеми релігійної віри 2003, вип. 10
Михайленко Г.М. Питання церковної автокефалії у висвітленні О.Г.Лотоцького 2003, вип. 13
Міська Н.А. Іван Джиджора: Гетьманщина у творчості історика 2003, вип. 13
Музичко О.Є. Концептуальні засади наукової діяльності Ф.І.Леонтовича в галузі дослідження історії Великого князівства Литовського 2003, вип. 11
Нестеренко Л.О. Деякі питання дослідження абсолютних монархій в історіографії 1999, вип. 2
Новікова Л.В. Історія військово-козацьких формувань у Північному Причорномо'ї (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.) у висвітленні А.О. Скальковського 2001, вип. 4
Посохов С.І. Проблеми університетської автономії крізь призму історіографічних дискусій 2003, вип. 10
Сапельняк Т.І. Уличі і тиверці у сучасних археологічних концепціях 2001, вип. 4
Сапельняк Т.І. Уличі та тиверці у «доархеологічній» історіографії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) 2001, вип. 5
Срогош Т., Чернецка А. История Подолья в творчестве Антона Иосифа Ролле 1999, вип. 2
Ступак Ф.Я. Проблема благодійності в спеціальній періодиці 1999, вип. 2
Турушкина Н.В. Проблеми історії сходу на сторінках «Записки Одеського товариства історії та старожитностей» (40-50 рр. XIX ст.) 2000, вип. 3
Чермошенцева Н.М. Хмельниччина у рефлексії єврейського історика С.Я.Борового 2003, вип. 13
Цибуленко Г., Цибуленко Л. В.Дарієнко як дослідник південно-східної Росії 2003, вип. 10
Цибуленко Л.О. Дорадянські дослідження проблем соціально-економічного розвитку міського самоврядування 1999, вип. 2
Шевчук О.В. Тайваньська проблема в працях американського дослідника Джона Фербенка 1999, вип. 1
Шушляннікова Н.В. Культурно-історичні процеси на Херсонщині кін. XVIII – поч. XX ст.: історіографія проблеми 2002, вип. 8
Шушляннікова Н.В. Проблеми колонізації Херсонщини за наративною літературою 2002, вип. 7

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ГАЛУЗІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Атаманенко А. Джерельна база досліджень з історії джерелознавства та археографії 1999, вип. 2
Бездрабко В.В. Із досвіду класифікації документів у Центральному державному історичному архіві України, м. Львів 2003, вип. 10
Бойко А.В. Питання достовірності археографічної спадщини А.О.Скальковського 1999, вип. 2

Водотика С.Г., Водотика Т.С. Мемуари Херсонців як джерело з історії міста Херсона першої третини XX ст. 2003, вип. 12
Ворончук І.О. Історична демографія України XVI – XVII ст.: стан, проблеми, методи 1999, вип. 2
Журба О.І. Становлення історико-археографічних досліджень у Новоросії та Херсонській губернії 2003, вип. 10
Карпова А.В. З історії архівної справи на Херсонщині 2001, вип. 6
Макієнко О.А. В.І.Кедровський про Херсон 1917 року (маловідоме джерело з історії революційних подій на Херсонщині) 2003, вип. 12
Макієнко О.А., Єжова О.В. Земські статистичні описи Херсонської губернії як джерело вивчення демографічної ситуації на Півдні України у 80-х роках XIX ст. 2003, вип. 11
Музичко О.Є. Внесок професорів Новоросійського університету в розвиток архівної справи в Одесі у другій половині XIX – на початку XX ст. 2002, вип. 7
Павловська Н. Роль В.І.Веретенникова у підготовці кадрів для архівних установ України 2003, вип. 11
Ржеутський В.В. Археографічна діяльність та джерелознавчі праці І.П.Крип'якевича 2002, вип. 8
Тригуб О.П. Церковне краєзнавство на півдні України в першій половині 90-х рр. XX ст. 1999, вип. 2
Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей у 90-ті роки XIX ст. 2002, вип. 7
Хмарський В.М. Решетилівський архів в археографічному доробку Одеського товариства історії та старожитностей 2001, вип. 4
Чухонцева Н.Д. Особливості інтерпретації історичних джерел у романі Павла Загребельного «Євпраксія» 2001, вип. 4

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Бурлєй А.М, Коник О.О. Німецький вектор зовнішньої політики Речі Посполитої 2001, вип. 4
Васіляускєнє А. Внесок жінок-науковців у діяльність Литовської Католицької Наукової Академії 2003, вип. 10
Василяускене А. Наукові установи у Литві: Католицька академія науки литовців в історичному аспекті 2001, вип. 4
Дариенко В.Н. Украинские переселенцы, казачество и казахи в революциях 1917 года и Гражданской войне 2002, вип. 8
Дарієнко В.М. Революція і право: досвід ленінського будівництва «нової» держави 2003, вип. 11
Іванова І.В., Коник О.О. Історичні корені косовської проблеми 2001, вип. 4
Кадкіна С.М. Спроби запровадження загальної народної освіти у дореволюційній Росії 1999, вип. 1
Каплін О.Д. К.С.Аксаков у першій половині – середині 1840-х рр. і його «слов'янофільські» погляди на історію Росії 2002, вип. 8
Коник О.О. Провінційний священик в Державній Думі (листопад 1907 – червень 1908 р.) 2003, вип. 11
Коник О.О. Радянсько-польська війна і деякі питання новітньої історії Європи (за матеріалами державного архіву Херсонської області) 2001, вип. 6
Кулікова Л.Б. Польська класична школа: досвід і традиції 2001, вип. 5

Нев'ярович Н. Поет і світ у художньому осмисленні Віслави Шимборської 2001, вип. 5
Пронь С.В. Американо-японський договір безпеки: історія та сучасність (1950-ті – 1990-ті роки) 1999, вип. 1
Пронь С.В. Американська дипломатія: проблема мирного договору з Японією (1949-1951 роки) 2003, вип. 13
Пронь С.В. Зовнішня політика та безпека Японії в умовах сучасних викликів 2002, вип. 9
Пронь С.В. Китайська карта в американсько-японських відносинах (1972-1980) 2000, вип. 3
Пронь С.В. США та нормалізація японсько-китайських відносин у 1970-х роках 2002, вип. 8
Robinson David K. Europe – unity, divisions and dynamism 2001, вип. 4
Саламаха І. Історія заснування Церкви євангельських християн баптистів в СРСР 2002, вип. 7
Срогош Томаш. Предупреждение и искоренение незаконного оборота наркотическими средствами в свете единой конвенции с 1961 года 2003, вип. 13
Srogosz T. Poczatki kariery wojskowej Józefa Gabriela Stempkowskiego (do 1772 roku) 2000, вип. 3
Черних І.Д. Мусульманська влада та іновірчі общини в Османській імперії XV – XVII ст. (до проблеми історичних стереотипів) 2002, вип. 7
Черних І.Д. Османська імперія як ісламський тип державності 1999, вип. 1
Черних І.Д. Проблеми стадіальної ідентифікації східних суспільств початку нового часу 2000, вип. 3

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Бабич В.В. Сталінська політика етноциду в Україні в період Другої світової війни 2003, вип. 13
Безсмертна Н., Демченко О.Г. Конституційно-правові гарантії здійснення прав і свобод людини в Україні 2001, вип. 4
Васильчук В.М. Німці на Україні в умовах «відлиги» 2001, вип. 5
Гайдай О.М. Проблеми української освіти на сторінках журналу «Украинская жизнь» 1999, вип. 1
Горло Н.В. Вирішення питання про захист важливих народногосподарських об'єктів під час спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду 2003, вип. 11
Грибовський В.В. Порубіжна смуга Речі Посполитої та Кримського ханства у 1699-1769 рр. 2001, вип. 5
Демченко О.Г., Коваленко Д.П. До питання про структурно-логічний аналіз Конституції УНР 1999, вип. 1
Коник О.О. Аркадій Грабовецький, депутат І Державної Думи 2001, вип. 5
Куделко С.М. Ризький мир і польська еміграція з Харкова на початку 20-х рр. XX ст. 2001, вип. 5
Lechowicz M. Rzeka, Morze czy Ląd – Drógi Polaków na południe Ukrainy 2001, вип. 5
Мандрик Я.І. Кадрове забезпечення сільських культурно-освітніх закладів УРСР наприкінці 1920-х-1930-ті років 2000, вип. 3
Михайленко Л.А. Інтеграція кримських татар в українське суспільство 2001, вип. 4

Мокляк А. Класифікація туристської привабливості територій і місцевостей в Україні для потреб іноземного туризму 2002, вип. 7
Недзельська Н.І. Формування ідеалу української жінки в період Київської Русі 2002, вип. 9
Недзельська Ю.К., Павленко В.Я. Особливості поховань деяких категорій покійників в Україні 2002, вип. 9
Rezmer W. Wiceadmirał Jerzy Włodzimierz Świrski (1882-1959) – organizator i dowódca ukraińskiej i polskiej Marynarki Wojennej 2001, вип. 5
Сахно В.В. Діяльність міжнародних гуманітарних організацій на Україні в 20-ті роки XX століття 2002, вип. 7
Срогош Т. Протиепідемічна діяльність лікаря Яна Ружаньського на кордонах Речі Посполитої з Туреччиною та Росією в 1783 році 2001, вип. 5
Столярова О.М. Особливості функціонування механізму адміністративного керівництва наукою в УРСР (1946-1953 рр.) 2002, вип. 9
Figura M. Prasa polska zaboru pruskiego o położeniu Polaków na Ukrainie Naddnieprzańskiej w 1918 roku 2001, вип. 5
Чернецка-Хаберко А. Професійна і культурна діяльність Ю.А. Ролле. 2001, вип. 5

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

Андрєєв В.М., Андрєєва С.С. Від Суматри до Таврії: досвід вивчення однієї біографії 2003, вип. 12
Андрєєва С.С., Шкворець О. Національний розвиток єврейського населення міста Херсона (кінець XVIII – початок XX ст.) 2003, вип. 13
Баранюк В.О. До питання українізації в м. Херсоні у 1923-1932 рр. 2001, вип. 6
Бєлий Д.В. Культурне та громадське життя єврейських землеробських колоній Херсонського повіту на зламі доби (1919-1922) (за матеріалами державного архіву Херсонської області) 2001, вип. 6
Бобко Т.Г. Матеріальне становище православного духовенства на Півдні України в 1920-х роках 2003, вип. 11
Вінцковський Т.С. Деякі особливості українського національно-визвольного руху в Херсонській губернії напередодні та після Лютневої революції 2003, вип. 12
Gębura Krzysztof. Związki Prota Potockiego z Chersoniem na tle panoramy gospodarczej Rzeczpospolitej Polskiej w latach 1772-1795 2003, вип. 12
Герасименко М.В. Земські діячі Херсонщини проти платного медичного обслуговування 2001, вип. 6
Герасименко М.В., Четвериков І.О. Новаторські підходи земств півдня України в організації медичної допомоги психічно хворим (60-90-ті роки XIX ст.) 2001, вип. 4
Голобородько Я.Ю. Історичні процеси 1917-1920 років у житті й мистецькій свідомості Миколи Куліша 2001, вип. 4
Gocłowski A. Historyczno-geograficzna specyfika ziem południowej Ukrainy a polska mniejszość etniczna w XIX i na początku XX w. (na przykładzie Odessy) 2001, вип. 5
Gocłowski Andrzej. Pryrodnicze uwarunkowania geopolitycznego znaczenia Krymu w Europie 2003, вип. 13
Gocłowski Andrzej. Pryrodnicze uwarunkowania geopolitycznego znaczenia Krymu w Europie (Streszczenie) 2003, вип. 12
Гребінник Т.О. Діяльність Й.К.Пачоського і Херсонського земства по заснуванню природничо-історичного музею 2001, вип. 5

Гребцова І.С. Висвітлення в місцевій пресі діяльності закладів піклування і благодійних організацій в Одесі у другій третині XIX ст. 2001, вип. 4
Гребцова І.С. Участь регіональної преси в обговоренні реформ місцевого самоврядування в Росії (кінець 50-х – перша половина 60-х рр. XIX ст.) 2000, вип. 3
Грибовський В.В. Питома вага землеробства у господарстві причорноморських ногайців XVI – на початку XIX ст. 2002, вип. 8
Демченко В.М. Національно-мовні домінанти на Півдні України (період з 1926 по 1989 рік) 1999, вип. 1
Добровольська В.А. Роль православного духовенства в розвитку жіночих навчальних закладів Півдня України на початку XX століття 2003, вип. 11
Добровольська В.А. Становлення та розвиток системи жіночої освіти півдня України на початку XX століття 2002, вип. 8
Добролюбський А.О., Сапельняк Т.І. Характерні риси історико-культурного процесу на південному заході України 2000, вип. 3
Дружкова І.С. Діяльність державних закладів на Півдні України в другій половині XIX ст. 2003, вип. 12
Дяченко В.В. История музея 2003, вип. 12
Кабачій Р.І. Втрачена топоніміка Херсонщини як віддзеркалення історії краю 2003, вип. 12
Кабачій Р.І. Деякі морально-етичні аспекти акції переселення польських українців на Херсонщину в 1945 р. 2001, вип. 5
Klimecki M. Uwagi o polskiej obecności wojskowej i politycznej w Odessie w 1918 r. i wiosną 1919 r. 2001, вип. 5
Кокошко Ф.І. Деякі аспекти релігійної політики німецьких окупаційних властей на Півдні України в роки Великої Вітчизняної війни 2002, вип. 7
Коник Н.В. Директор Херсонського земського сільськогосподарського училища А.О.Ніколаєв: штрихи біографії 2003, вип. 12
Коник О.О. Херсонський міський голова, депутат IV Державної Думи Микола Блажков: витоки кар'єри 2003, вип. 12
Котляр Ю.В. Роль польського фактору в українському повстанському русі і Південний регіон 2001, вип. 5
Котова И.О. До питання про заснування Головного статистичного комітету Новоросійського краю 2001, вип. 4
Крилова А.М. Етнокультурні взаємовідносини у басейні р. Молочної (до 200-річчя іноземної колонізації) 2003, вип. 12
Куліш Н.М. Одеський Дім Польський 2001, вип. 5
Куліш Н.М., Сінкевич Є.Г. Розвиток освіти в Херсонській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. 2001, вип. 4
Кучеренко А.А. Діяльність «Просвіт» півдня України по розгортанню культурно-освітнього руху на початку XX ст. 2002, вип. 8
Кучеренко А.А. Діяльність та взаємодія українських і польських культурно-освітніх товариств Півдня України на початку XX століття 2001, вип. 5
Куценко Ю.Ю. Римо-католицький костел в Херсоні як спроба проекції долі польського населення краю 2001, вип. 5
Лиман І.І. Матеріали Херсонського духовного правління про флотське та армійське духовенство регіону наприкінці XVIII – на початку XIX ст. 2003, вип. 12

Лиман І.І. Переселенці з Польської області в релігійному житті Південної України останньої чверті XVIII ст. 2001, вип. 5
Макієнко О.А. Статистичне бюро Херсонського земства: проблеми створення та діяльності 2002, вип. 7
Мельничук А. Этнические аспекты заселения Левобережного Приднестровья (в пределах Тираспольского уезда Херсонской губернии в к. XVIII – 1 пол. XIX вв.) 2003, вип. 13
Мердак А.М. Вплив французької культури на розвиток Північного Причорномор'я в останній чверті XVIII – першій чверті XIX сторіччя (до постановки проблеми) 2000, вип. 3
Назарова А.М. З історії колонії американських реемігрантів на Херсонщині. 1923-1928 роки 2001, вип. 6
Непомнящий Б.З., Горностаев Е.В. Синагоги города Херсона 2003, вип. 12
Орлова З.С. Родина Вадонів 2001, вип. 6
Павленко В.Я. Революційний період народницького руху в Херсонській губернії та його специфіка 2003, вип. 11
Павленко В.Я., Єжова О. Історія Свято-Григоріївського (Бізюкова) монастиря 2001, вип. 4
Павленко В.Я., Землянська К. Єврейські землеробські колонії на Півдні України в кінці XVIII – на початку XIX ст. 2002, вип. 9
Павленко В.Я., Зленко В. Столипінська аграрна реформа та її реалізація на Півдні України (на матеріалах Херсонщини) 2001, вип. 6
Павленко В.Я., Куціпак О. До питання про розвиток освіти в Херсонській губернії в 1890-1910 рр. 2002, вип. 9
Павленко В.Я., Сахно В.В. Голод 1921-1923 рр. на Півдні України: причини та наслідки (на матеріалах Херсонщини та Миколаївщини) 1999, вип. 1
Параскевич П.К. Херсонщина літературна 2003, вип. 12
Попенко Я.В. Південь України в політиці Франції в 1918-1921 рр. 2003, вип. 12
Прокопчук Ю.В., Сінкевич Є.Г., Розвиток культурно-освітніх закладів південної України у 1920-х – на початку 1930-х років 2001, вип. 4
Пронь Т.М. Польська етнічна меншина Миколаївщини в процесі національно-культурного будівництва 20-х років XX ст. 2001, вип. 5
Пронь Т.М. Утворення Херсонської області – початок нового етапу в історії заселення Південного регіону України (1944-1959 рр.) 2003, вип. 12
Робак І.Ю. Кадрове забезпечення медико-санітарної частини Харкова у доземський період 2003, вип. 13
Савенок Л.А. Соціальне обличчя Херсону наприкінці XIX ст. (за матеріалами Всеукраїнського перепису 1897 р.) 2003, вип. 12
Самарський В. Гончарний промисел Одеського повіту Херсонської губернії у другій половині XIX століття 2000, вип. 3
Сахно В.В. Діяльність гуманітарної організації комітету України по боротьбі за покращення побуту студентів (КУБУЧу) на Херсонщині в 1924-1926 рр. 2000, вип. 3
Сахно В.В. Діяльність міжнародної організації допомоги робітникам (МОДР) на півдні України в 30-ті роки XX ст. 2001, вип. 6
Сахно В.В. Херсонщина початку XX ст. в планах більшовиків 2003, вип. 13
Світленко С.І. Поляки і спроби організації вільної преси в Південній Україні у 60-80-х рр. XIX ст. 2001, вип. 5
Сінкевич Є.Г., Кузовова Н.М. Питання про викладання українською мовою в навчальних закладах Херсонської губернії в 1890-1917 рр. 2001, вип. 6

Сінкевич Є.Г., Кузовова Н.М. Проблеми національної освіти на Півдні України 2002, вип. 8

Сінкевич Є.Г., Покачалова А.Г. Становище переселенців із Польщі на теренах Херсонської області УРСР у 1944-1946 роках (за архівними матеріалами) 2002, вип. 9

Сінкевич Є.Г., Прокопчук Ю.В. Діяльність спілки робітників освіти на Півдні України в 1920-х роках 2001, вип. 6

Сінкевич І.Ю. Краєзнавці Херсонщини: Кравець Семен Семенович 2002, вип. 9

Сінкевич І.Ю. Краєзнавці Херсонщини: Остапенко Роман Семенович 2003, вип. 10

Сінкевич І.Ю. Краєзнавці Херсонщини: Чехутська Валентина Юхимівна 2003, вип. 11

Сінкевич І.Ю. Секретар Херсонського губернського статистичного комітету – Раєвський Віктор Михайлович 2003, вип. 12

Сінкевич І.Ю., Ганченко Д.Л. Правові підстави функціонування католицьких та протестантських культових споруд міста Херсона 2002, вип. 7

Сінкевич І.Ю., Ганченко Д.Л. Православні церкви при установах міста Херсона 2001, вип. 6

Сінкевич І.Ю., Ганченко Д.Л. Протестантські культові споруди міста Херсона 2001, вип. 4

Сінкевич І.Ю., Ганченко Д.Л. Римо-католицький костел міста Херсона 2001, вип. 5

Скиба Н.Г. Особливості проведення земської реформи та її результати в Південних губерніях України 2003, вип. 12

Соболь П.І. Національно-культурне життя поляків Миколаївщини в 20-ті роки XX століття 2001, вип. 5

Строганова М.Н. Род Скадовских и его связь с Херсонским краем Украины 2003, вип. 12

Тригуб О.П. Херсонський єпископ Прокопій та обновленський рух Півдня України (20-30-і рр. XX ст.) 2002, вип. 9

Тригуб П.М. Польське населення Миколаївської округи у 20-х рр. XX ст. 2001, вип. 5

Феодосьєв С.М. Принц Шарль де Нассау-Зіген в історії Херсона 2001, вип. 5

Черемісін О.В. Демографічні процеси в місті Херсоні у 1778-1861 рр. 2003, вип. 12

Черемісін О.В. Соціальна мобільність населення міста Херсона 2003, вип. 13

Циберт В.М. Особливості економічного розвитку міст Херсонської губернії у першій половині XIX ст. 2003, вип. 12

Цибуленко Г.В. Роль кредитспілок Херсонської губернії в становленні економіко-правових засад зернової політики в 1917-1920 рр. 2000, вип. 3

Цибуленко Г.В. Характер діяльності кредитспілок Херсонської губернії в системі організації зернової політики 1917-1920 рр. 2003, вип. 12

Цибуленко Г.В., Цибуленко Л.О. Транспортні системи у розвитку кооперативного та муніципального підприємництва на Півдні України 1999, вип. 1

Цибуленко Л.О. Муніципальне землеволодіння та землекористування Херсона в кінці XIX – на початку XX ст. 2003, вип. 12

Цибуленко Л.О. Становлення муніципального скотопереробного виробництва у містах Одесі, Миколаєві та Херсоні у кінці XIX – на початку XX ст. 1999, вип. 1

Цуркан І.М., Додонова Г.В. Розвиток освіти національних меншин на Херсонщині в 20-ті роки XX ст. 1999, вип. 1

Шевченко В.Г. Бериславсько-Каховська переправа та її значення у розвитку ярмаркової торгівлі на Півдні України 2003, вип. 13

Шевченко С.І. «Голос Юга» про польське життя у Єлисаветграді в 1915-1917 рр. 2001, вип. 5
Шевцова В.Ю. Початок становлення системи національної освіти на Півдні України в 20-ті роки XX століття 1999, вип. 1
Шитюк М.М., Шкварець В.П. Комуністичний терор проти польського населення півдня України в 20-х – 50-х роках XX століття 2001, вип. 5
Шишко О.Г. Питання земельної реформи в політичному житті півдня України навесні 1917 року 2001, вип. 4
Шляхов О.Б. Профспілковий рух серед моряків торгівельного флоту Півдня України в 1905-1907 рр. 2003, вип. 13
Шляхов О.Б. Судновласники і моряки комерційного флоту Чорного моря наприкінці XIX – початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії) 2003, вип. 12
Шмалєй С.В., Радченко О.Г., Русіна Л.Ю. Й.Пачоський – талановитий син братніх народів 2001, вип. 5
Шушляннікова Н.В. Культура Херсона XIX ст. 2003, вип. 12
Шушляннікова Н.В. Поляки у культурному житті Херсонської губернії XIX – поч. XX ст. за наративними джерелами. 2001, вип. 5
Янчукова Л.В., Сінкевич Є.Г., Історія діяльності Херсонського державного педагогічного інституту у перше повоєнне десятиріччя (1946-1956 рр.) 2001, вип. 4

РЕЛІГІЯ ТА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ

Алябов Ю.В. Перешкоджання здійсненню релігійного обряду: кримінально-правова характеристика 2003, вип. 11
Андрєєв В.М., Михайленко Г.М. О.Г.Лотоцький у боротьбі за автокефалію української православної церкви 2002, вип. 7
Бойков О.Ю. Церква і соціум: взаємовідносини на Півдні України на межі XIX – XX ст. 2003, вип. 11
Гоменюк А.П. Нетрадиційна релігійність у суспільному житті сучасної України 2002, вип. 9
Гоменюк А.П. Релігія і церква в суспільному житті України 2003, вип. 11
Гоменюк А.П. Формування державно-церковних відносин в Україні 2002, вип. 7
Гоменюк А.П., Гурбик Ю.Г. Українська православна церква у 20-40 роки XX століття 2003, вип. 13
Гоменюк А.П., Поліщук І.Є. Релігійна свобода совісті в Україні: правовий аспект 2001, вип. 4
Гоменюк А., Черепащук А. Дохристиянські вірування українського народу 2003, вип. 10
Демченко О.Г., Зіненко Л.В. Конституція України про особливості правового регулювання свободи совісті 2001, вип. 4
Дехканов Р.Б., Товстолєс І.А. Проблеми взаємовідносин права і релігії в сучасній Україні 2003, вип. 11
Задорожня Н.О. Проблеми статусу держави і церкви в Україні: історико-теоретичний аспект 2002, вип. 7
Задорожня О.В. Релігійно-моральна освіта і правове виховання молоді в Україні 2002, вип. 7
Лиман І. Постать начальника запорозьких церков Володимира Сокальського в історіографії та джерелах 2002, вип. 7

Мокляк Я. Українська молодь Галичини в програмі ордену змартвихвстанців. Дві думки у справі «Руського інтернату» у Львові (Валеріян Калинка і Степан Качала) 2002, вип. 7
Недзельська Н.І. Проблема розлучення в традиційних релігіях України 2003, вип. 11
Недзельський К.К. Апологія візантизму в культурологічній спадщині І.Огієнка (митрополита Іларіона) 2003, вип. 10
Недзельський К.К. Іван Огієнко – захисник українського православ'я 2002, вип. 9
Недзельський К.К. Концепція оновлення української православної церкви І.Огієнка в контексті глобалізації 2002, вип. 7
Недзельський К.К. Православна ортодоксія як центроутворюючий принцип релігійного світогляду І.Огієнка (митрополита Іларіона) 2002, вип. 8
Недзельський К.К. Рефлексія київського православ'я в наукових і богословських працях Івана Огієнка 2003, вип. 13
Недзельський К.К., Недзельська Н.І. Психологічні аспекти ригоризму митрополіта Іларіона і проблеми міжконфесійної толерантизації 2001, вип. 4
Нечипоренко О.М., Новиков Н.М. Проблемы взаимодействия церкви и государства в контексте становления гражданского общества в Украине: политико-правовой аспект 2002, вип. 7
Панченко О.В. Реформаційне вчення Івана Вишенського у контексті вивчення моральної норми особистості 2003, вип. 11
Поліщук І.Є. Сучасна релігійна ситуація та релігійні орієнтації студентської молоді 2002, вип. 7
Сотула О.С. Кримінальна відповідальність за посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів 2003, вип. 11
Степанова О.А. Аксіологічна сутність давньоруського іконопису у сучасному моральному вихованні молоді 2003, вип. 11
Филипович Л.О. Нові релігійні течії в Україні: загальні закономірності та регіональні особливості 2003, вип. 11
Чиркова О.А. Місце православної церкви в українському національному відродженні 2002, вип. 7
Шугальова І. «Єпархіальні відомості» про реформи адміністративного устрою православної церкви в Україні (60-70 рр. XIX ст.) 2002, вип. 7

ФІЛОСОФІЯ ТА РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

Бабіч Л.В. До питання виховання християнських цінностей 2002, вип. 7
Байша К. Вплив різноманіття релігійних конфесій на конфліктність суспільства 2001, вип. 4
Бєляєва С.І., Гринченко А. Роль релігійної освіти в стосунках держави і церкви 2002, вип. 7
Бойков О.Ю. Фанатизм як фактор релігійної свідомості 2002, вип. 8
Вайда Т.С. Релігійне виховання у системі соціальної роботи 2001, вип. 4
Великий В.М. Педагогічна корекція соціалізації особистості в умовах негативного впливу культу 2002, вип. 7
Гришанов И.В. О потенциальных структурах изменяющихся систем 2002, вип. 9
Гришанов І.В. Про сучасну інтерпретацію проблеми свободи волі 2001, вип. 4
Драгнєвіч Л.Ю. Чому законотворці не визнають релігійні шлюби? 2002, вип. 7
Задорожня Н., Мінаков К. Роль релігійних об'єднань у світському варіанті державно-конфесійних відносин 2002, вип. 7

Жиртуєва Н.С. Особливості християнської містики 2002, вип. 7
Колмакова С.І., Кречиков В.Я. Демократія та християнство в умовах православної держави 2002, вип. 7
Колодний А.М. Християнство: входження в нове століття 2003, вип. 11
Михайленко Л.А. Ідеологічні основи руху ваххабітів
Михайленко Л.А. Світ ісламу в умовах глобалізації 2002, вип. 7
Мокрий В. Hryhorija Skoworody rozumienie Chrystusa jako idealnego – «prawdzhvego człowieka» 2002, вип. 7
Недзельська Н.І. Дітонародження як мета шлюбу в аврамістичних релігіях 2002, вип. 8
Недзельська Н.І. Проблема сім'ї в умовах глобалізації: традиції і трансформації 2002, вип. 7
Недзельська Н.І. Ставлення до шлюбу в релігіях аврамістичної традиції 2003, вип. 10
Недзельський К.К. Вирішення завдань сучасного релігієзнавства в світлі формування нової науково-дослідницької парадигми 2003, вип. 11
Новиков Н.И. К вопросу философского и научного знания
Поліщук І.Є., Гончаренко О.Ю. Філософія ненасильства 2002, вип. 9
Поліщук І.Є., Михайленко Л.А. Ісламський фундаменталізм як феномен XX століття 2000, вип. 3
Тарабан Г. Християнське виховання як передумова подолання кризи сучасного українського суспільства 2002, вип. 7
Czuchta Jarosław. Środowisko historyczno-intelektualne kształtowania sie anafor bizantyjskich 2002, вип. 7

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Вадон Б.Е. Французы на юге России. Семейная хроника (Фрагменты). Упоряд. **О.І.Стукалова** 2001, вип. 6
Горностаев Е.В. Улица Суворовская (Фрагменты). Упоряд. **О.І.Стукалова** 2001, вип. 6
Кривошеин С.И. Из прожитого и пережитого (Фрагменты). Упоряд. **О.І.Стукалова** 2001, вип. 6
Дариенко В.Н. Встречи с Флагартом и опальными адмиралами 2003, вип. 13
Дариенко В.Н. Президент ГАИМК в ссылке (заметки к биографии советского папиролога) 2002, вип. 9
Кедровський В.І. 1917 рік: Спогади члена Українського військового генерального комітету і товариша секретаря військових справ у часі Української Центральної Ради (Уривки). Упоряд. **О.А.Макієнко** 2003, вип. 12
Коник О.О. Робота Бібліотечної комісії Російської Державної Думи другого скликання. 1907 рік 2003, вип. 10
Коник Ю.О. Перебування іноземних монахів в Херсоні в 1780-х роках: три сюжети з документів Херсонської протопопії 2003, вип. 12
Коник Ю.О. Реемігрaція шведського населення Херсонського округу в 1929 р. за документами державного архіву Херсонської області 2002, вип. 9
Макієнко О.А. Жандармський офіцер про український національний рух у Херсонській губернії 2003, вип. 10

Марущак О.О. Праці гласного Херсонської міської думи П.Я.Бєлякова в архівних та бібліотечних фондах 2003, вип. 12

Назарова А.М., Стукалова О.І. "Место сие повелеваем наименовать Херсоном..." (Добірка унікальних документів держархіву Херсонської області) 2003, вип. 12
Сінкевич І.Ю. Херсонська губернська вчена архівна комісія: нові знахідки та старі проблеми 1999, вип. 1
Тимков О.А. Нововоронцовці на фронтах першої світової війни 2001, вип. 6
Шинкаренко О.І. Документи свідчать. До 70-річчя пам'яті жертв голодомору в Україні 2002, вип. 9

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ОГЛЯДИ

Баранюк В.О., Стукалова О.І. З історії щодо роздачі земель війська Запорозького на території Херсонщини в кінці XVIII ст. 2001, вип. 6
Карпова А.В. Херсонська губернія в архівних документах (Структура управління. Архівні фонди. Персоналії) 2003, вип. 12
Коник О.О. Архівні матеріали та краєзнавча література Херсонщини про німецьке населення Півдня України (XIX – початок XX ст.) 1999, вип. 1
Кузьменко Т.А., Гордійчук Г.М. Документальна скарбниця Державного архіву Херсонської області. Фонди особового походження як джерело краєзнавчих досліджень 2003, вип. 12
Куликова Л.Б. Зарубежные исторические руководства в отечественных классических гимназиях. Анализ идеи и содержания 2002, вип. 9
Марущак О.О. Листи з особистого архіву Б.Лавреньова як важливий чинник при вивченні життя та творчості письменника (херсонський період) 2001, вип. 6
Орлова З.С. Е.И. Казимирчак-Полонская и Г.В. Курнаков. Из истории переписки 2002, вип. 9
Шинкаренко О.І. Карти і плани як історичне джерело досліджень заселення півдня України (на прикладі перших німецьких колоній) 2001, вип. 6

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Кулікова Л.Б. Нова якість історичної освіти, або з якими підручниками ми входимо у XXI століття 1999, вип. 1
Кучеренко А.А. Вагомий внесок в царину біоісторіографічних досліджень Росії. Строганова М.Н. История рода Скадовских герба «Доленга», его потомки и родственники в России (век XVIII – век XXI). Документы и воспоминания современников. М.: Изд-во Московского Университета, 2001. 369 с. 2002, вип. 7
Кучеренко А.А. Краєзнавча проблематика на сторінках збірника наукових праць «Південний архів. Історичні науки» 2003, вип. 12
Кучеренко А.А. Нове дослідження з історії вузу. Сінкевич Є.Г. Ректори Херсонського державного педагогічного інституту (1945-1998 рр.). Херсон: Вид-во ХДПУ, 2002. 112 с. 2002, вип. 9
Кучеренко А.А. Чергове дослідження історії вузу. – Сінкевич Є.Г. "Ректори Херсонського державного педагогічного інституту. 1944-1998". Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – 148 с. 2003, вип. 13
Макієнко О.А. Нові дослідження українського культурно-просвітницького руху на Херсонщині 2003, вип. 10

Ржеутський В.В. Український археографічний щорічник. Вип.5/6 Археографічна комісія НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. К., 2001. 381 с. 2002, вип. 7
Сінкевич Є.Г. Новий крок у дослідженні історії Лемківщини в Польщі. The Lemkos of Poland: Articles and Essays / Edited by Paul Best and Jaroslaw Moklak. Cracow – New Haven, 2000. 240 p. 2000, вип. 3
Сінкевич Є.Г. Srogosz Tadeusz. Pomoc weteranom, rannym i chorym na ziemiach polskich w latach 1806-1807. Czestochowa, 2001. 204 s. 2002, вип. 7
Сінкевич Є.Г. Tadeusz Srogosz, Dżuma ujarzmiona? Walka z czarna śmiercią za Stanisława Augusta.Wrocław, 1997. 154 s. 1999, вип. 1

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Андрєєв В.М, Бєлий Є., Ржеутський В. До річниці існування студентської наукової проблемної групи «Нетрадиційні теми та методи в історичних дослідженнях» 2002, вип. 7
Бєляєв Ю.І. Нові горизонти історичної науки на Херсонщини 1999, вип. 1
Ватуля Ю.О. Діяльність Херсонського обласного товариства «Полонія» 2001, вип. 5
Виноградова Л.В., Шинкаренко О.І. З історії розвитку промисловості міста Херсона. XIX – початок XX століття (хроніка) 2003, вип. 12
Грибовський В.В. Всеукраїнська наукова конференція «Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району» 2002, вип. 9
Дымченко Н.В. Национальные украинские общества в Приднестровье: традиции и опыт культурно-просветительной деятельности 2003, вип. 13
Інформаційний листок 2002, вип. 9
Інформаційне повідомлення 1999, вип. 1
Коник О.О. До питання про організацію науки та освіти в Польській державі 1999, вип. 1
Коник О.О. Професор від фонду Фулбрайта на історичному факультеті 2000, вип. 3
Кузовова Н.М. Визначні події на ниві освіти за час існування Херсонської губернії. Хроніка 2003, вип. 12
Кучеренко А.А. Третій з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців 2003, вип. 13
Лебідь В.О. Створення моделі шкільної історичної освіти – пріоритетні завдання 2000, вип. 3
Макієнко О.А. Археологічно-екскурсійна практика студентів ХДУ в Польщі 2003, вип. 13
Макієнко О.А., Галіченко М.В. Студентське наукове товариство історичного факультету ХДУ (до 5-річчя діяльності) 2003, вип. 11
Макієнко О.А., Польова Л.М. Наукові читання «Проблеми краєзнавства, музеєзнавства та відродження культури українського народу» 2002, вип. 9
Наукові публікації викладачів історичного факультету за 2002 рік 2002, вип. 9
Наукові праці викладачів, аспірантів та здобувачів історичного факультету за 2003 рік 2003, вип. 13
Привітання із 85-річчям ХДПУ від декана історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, професора С.І.Посохова 2002, вип. 9
Привітання учасникам Міжнародного симпозіуму «Історіографія в системі історичної науки» від Президента України Л.Д.Кучми 2001, вип. 2

Публікації викладачів історичного факультету Херсонського державного педагогічного університету протягом 1995-2000 рр. 2000, вип. 3
Сальдо В.В. Херсону – 225 2003, вип. 12
Сінкевич Є.Г. Вища школа педагогічна м. Ченстохови – науковий центр дослідження середньовічних замків: (Суб'єктивні спостереження про міжнародну конференцію «Zamki i przestrzen spoleczna w Europie Srodkowej i Wschodniej») 2000, вип. 3
Сінкевич Є.Г. Житиме в наших серцях 2003, вип. 11
Сінкевич Є.Г. З досвіду викладання архівознавства, організації архівної практики та розгортання співпраці історичного факультету із державним архівом Херсонської області 2001, вип. 6
Сінкевич Є.Г. Із нагоди 50-річного ювілею дослідника історії медицини Тадеуша Срогоша 2002, вип. 9
Сінкевич Є.Г. На пошану доктора хабілітованого, професора А.Й.Закжевскі 2002, вип. 9
Сінкевич Є. На сторожі українського слова: до 85-річчя Яра Славутича 2003, вип. 10
Сінкевич Є. 75-річчя з дня народження д.і.н., професора В.М.Дарієнка 2003, вип. 10
Сінкевич Є.Г. Українська проблематика на конференції в Польщі: ("Lemkowszczyzna w latach 1939-1947. Wojna, okupacja i wysiedlenia". – Krakow-Przegorzaly, 28-30 maja 2001) 2001, вип. 5
Сінкевич Є.Г., Макієнко О.А. Міжнародна наукова конференція «Архіви та краєзнавство: шляхи інтеграції» 2003, вип. 11
Тарабан Г. Діяльність Херсонської єпархії Української православної церкви у 2002 році як відображення богослужбової, просвітницької та соціальної діяльності церкви 2003, вип. 11
Ткачук А. До 75-річчя від дня народження д.і.н., професора В.Г.Сарбея (1928-1999 рр.) 2003, вип. 10
Чернецка-Хаберко А., Урбанович Б. Реформа системы народного образования и опыт обучения учителей истории в высшем педагогическом институте в Ченстохове 2000, вип. 3

Ministerstwo Oświaty i Nauki Ukrainy
Państwowy Uniwersytet w Chersoniu
Wydział Historyczny
Zakład Historii Ukrainy

Narodowa Akademia Nauk Ukrainy
Ośrodek Południowy
Instytutu Archeografii Ukraińskiej
i Źródłoznawstwa
im. M. Hruszewskiego

Україна 73000 Херсон, вул. 40 років Жовтня, 27
Тел. (0552) 32-67-60, факс (0552) 22-61-19
e-mail: sinkevich@ksu.kherson.ua

Szanowni Państwo!

Zakład Historii Ukrainy Wydziału Historycznego Uniwersytetu Państwowego w Chersoniu ma zaszczyt zaprosić wszystkich zainteresowanych na międzynarodową konferencję naukową „Stosunki polsko-ukraińskie w źródłoznawstwie i historiografii polskiej i ukraińskiej", która odbędzie się we wrześniu 2004 r. w Chersoniu. Organizatorzy planują zaprosić do udziału w konferencji czołowych fachowców z Polski i Ukrainy.

W momencie rozpoczęcia konferencji zostaną udostępnione zbiory artykułów nadesłanych przez Państwa i wydanych przez Uniwersytet w Chersoniu. Swoje artykuły, dotyczące tematyki konferencji, prosimy nadsyłać do 15 czerwca b.r.

Do 1 września 2004 r. komitet organizacyjny wyśle uczestnikom zaproszenia oraz program konferencji.

1. **Prosimy o wysyłanie artykułów pocztą elektroniczną (w formacie MS Word 7.0/97), oraz pocztą zwykłą; artykuł musi być podpisany przez autora.**
2. **Prosimy o umieszczenie informacji o autorze: nazwisko, imię, miejsce pracy, stopień naukowy, adres do korespondencji, telefon.**
3. **Wymagania dotyczące parametrów artykułu: format A-4, margines górny i dolny 20 mm, lewy 30 mm, prawy 10 mm. Rozmiar czcionki 14, interlinia 1,5 wiersza. Objętość tekstu – do 14 stron, numerowanie stron nie jest konieczne. Tytuł artykułu napisany dużymi literami. Nad tytułem z prawej strony inicjały i nazwisko autora. Przypisy na końcu artykułu. Artykuły mogą być napisane w języku ukraińskim, polskim, angielskim lub rosyjskim.**
4. **Wykaz wykorzystanej literatury prosimy zatytułować: Literatura; jeżeli autor wykorzystuje źródła historyczne - Źródła i literatura. Spis literatury prosimy uporządkować alfabetycznie. Pozycje pisane cyrylicą powinny znajdować sie przed pozycjami pisanymi alfabetem łacińskim. Opis wykorzystanej pozycji powinien zawierać: nazwisko i inicjały autora, tytuł pracy, miejsce i rok wydania, wydawnictwo, objętość tekstu; przy wykorzystaniu artykułu – strony, na których został on zamieszczony w wydaniu. Przy wykorzystaniu tekstu źródłowego należy w nawiasach kwadratowych umieścić: jego numer w wykazie, strony. Przy powtórnym wykorzystaniu tego źródła należy przytoczyć ten sam numer, zmieniając strony. Wykaz źródeł i literatury prosimy napisać czcionką o rozmiarze 12, przy interlinii 1.**
5. **Przypisy autorskie prosimy umieszczać przed wykazem źródeł i literatury.**
6. **Tytuł artykułu prosimy dodatkowo przetłumaczyć na język angielski, dołączając adnotację również w języku angielskim. Adnotacja powinna zawierać metodologię autora oraz wyniki badań.**
7. **Redakcja zastrzega sobie prawo do skracania tekstów**

Organizatorzy konferencji zapraszają do współpracy sponsorów z Polski i Ukrainy.

Національна Академія Наук України
Південний осередок Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України
Україна 73000 Херсон, вул. 40 років Жовтня, 27
Тел. (0552) 32-67-60, факс (0552) 22-61-19
e-mail: sinkevich@ksu.kherson.ua

Міністерство освіти і науки України
Херсонський державний університет
Історичний факультет
Кафедра історії України
Україна 73000 Херсон, вул. 40 років Жовтня, 27
Тел. (0552) 32-67-60, факс (0552) 22-61-19
e-mail: sinkevich@ksu.kherson.ua

РІК РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА В УКРАЇНІ

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЛИСТОК

17-18 вересня 2004 року в Херсонському державному університеті планується проведення міжнародної наукової конференції **"Україно-польські стосунки в українському і польському джерелознавстві та історіографії".** Організатори конференції планують запросити до участі провідних українських та польських фахівців. Просимо до 15 червня 2004 року направляти статті по заявленій проблемі. Оргкомітет розішле програму роботи конференції та запрошення учасникам до 1.09.2004 року. На момент роботи конференції заплановано видати у фаховому ВАКівському збірнику матеріали доповідей .

1. Статті приймаються в електронному вигляді (формат MS Word 7.0/97) разом з друкованим примірником роботи за власним підписом автора.
2. Відомості про автора: прізвище, ім'я та по-батькові, місце роботи, науковий ступінь і вчене звання, адреси (домашня і робоча), телефон.
3. Вимоги до параметрів статті: формат аркуша – А4 (210х297мм.), верхнє поле – 2 см, нижнє – 2см, ліве – 3 см, праве – 1см, розмір символу (кегель) – 14, інтервал – 1,5. Сторінки нумерувати не потрібно. Назва статті – великими літерами. Над назвою, праворуч, вказати прізвище автора (ініціали перед прізвищем). Далі – текст статті. Посилання на використану літературу подаються в кінці статті, з дотриманням усіх бібліографічних вимог. Статті приймаються українською, польською, російською та англійською мовами.
4. Бібліографічний список озаглавлюється – Література: якщо автором використовуються поряд з науковою літературою також історичні джерела – Джерела та література. Нумерований список використаної літератури слід складати в алфавітному порядку (література латиницею – після кириличної (із зазначенням автора) (прізвище, ініціали),назва роботи, місця видання, видавництва та року, обсягу (кількості сторінок); при посиланні на статтю – сторінок, на яких її вміщено у виданні. Посилаючись на джерело у тексті, слід обов'язково вказувати у квадратних дужках його номер за списком, том, випуск і сторінки; при повторному посиланні у тексті на теж саме джерело вказують його номер згідно зі списком (зазначається у списку один раз), змінюючи при потребі номери сторінок, томів, частин. Оформлення бібліографічного списку: розмір символу (кегель) – 12, інтервал – I.
5. Примітки та посилання (якщо автор бажає розкрити певну думку, що не має прямого і безпосереднього відношення до змісту статті) до роботи потрібно розташовувати в кінці статті перед списком літератури.
6. До роботи обов'язково додається переклад її назви та анотація англійською мовою. В анотації повинні бути викладені основні методологічні і методичні принципи, результати та висновки дослідження.
7. Редколегія залишає за собою право скорочувати та здійснювати літературне редагування, що не впливає на зміст статті.

Організатори конференції запрошують до співпраці спонсорів і меценатів з України та Польщі

Наші автори

Андрєєв Віталій Миколайович – к.і.н., доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії історичного факультету Херсонського державного університету

Бєлоусова Галина Іванівна –помічник голови Державного Комітету архівів України, аспірантка Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м.Київ)

Вегерчук С.М. – аспірантка історичного факультету Миколаївського державного університету

Дарієнко Василь Миколайович – д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії та історіографії історичного факультету Херсонського державного університету

Коломоєць Тетяна Василівна – к.і.н., доцент кафедри історії державності України Національного університету Внутрішніх Справ МВС України (м.Харків)

Коник Наталія Вікторівна – ст. викладач кафедри іноземних мов Херсонського аграрного університету

Коник Олександр Олександрович – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії історичного факультету Херсонського державного університету

Кузовова Наталія Миколаївна – аспірантка кафедри історії України історичного факультету Херсонського державного університету

Кульчицька Олена – аспірантка Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили

Куценко Юлія Юріївна – аспірантка кафедри всесвітньої історії та історіографії історичного факультету Херсонського державного університету

Кучеренко Алла Алимівна – к.і.н., доцент кафедри історії України, заступник декана історичного факультету Херсонського державного університету

Макієнко Олексій Анатолійович – викладач кафедри історії України, помічник декана історичного факультету з наукової роботи Херсонського державного університету

Місько Наталія Анатоліївна – аспірантка кафедри всесвітньої історії та історіографії історичного факультету Херсонського державного університету

Мозговський М.В. – здобувач кафедри історії України Харківського національного університету ім. Каразіна

Мокляк Ярослав – доктор історичних наук, професор відділу історії Східної Європи, Інституту історії, Ягеллонського університету (Краків, Польща)

Недзельський Костянтин Казимирович – к.ф.н., доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук Херсонського державного університету

Новіков Микола Іванович – к.ф.н., доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук Херсонського державного університету

Пронь Сергій Вікторович – к.і.н., доцент Українського державного морського технічного університету імені адмірала Макарова (м. Миколаїв)

Сінкевич Євген Григорович – к.і.н., доцент, завідувач кафедри історії України, декан історичного факультету Херсонського державного університету

Сінкевич Ірина Юріївна – ст. викладач, заступник завідувача кафедри історії України історичного факультету Херсонського державного університету

Скирда І.М. – історик, викладач Харківського училища культури

Таран Лідія Валентинівна – д.і.н., професор Саламонового університету (м.Київ)

Федорчук Оксана Олександрівна – аспірантка кафедри історії України Миколаївського державного університету

Черевко Сергій Миколайович – заступник голови Херсонської міської ради

Черемісін Олександр Вікторович – аспірант кафедри історії України історичного факультету Херсонського державного університету

Якубова Тетяна Анатоліївна – бібліотекар Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського

Наукове видання

Збірник наукових праць

“Південний архів”

Випуск XIV

Макет підготував – Є.Сінкевич

Технічний редактор – Кузьменко В.В.

Підписано до друку 01.03.2004

Формат 60х84/8. Папір офсетний. Друк цифровий.
Гарнітура Arial. Умовн. друк. арк. 25. Наклад 300.

Друк здійснено з готового оригінал-макету у Видавництві ХДУ.
Свідоцтво серія ХС №33 від 14 березня 2003 р.
Видано Управлінням у справах преси та інформації облдержадміністрації.
73000, Україна, м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 4. Тел.: (0552) 32-67-95.